

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

भगवंतभास्करे
मीमांसकश्रीनीलकण्ठमहविरचितः

दानमयूखः ।

(सप्तमः)

लेलेइत्युपाह्वयंकटेशशास्त्रिणा
संशोधितः ।

मुम्बय्यां

फोर्ट बेक-हाउस लेन-फोर्बस स्ट्रीट प्रविभागे

‘ गणिलाल इच्छाराम देसाई ’ इत्यनेन स्वीये ‘ गुजराती न्यूस ’

मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा तत्रैव प्रकाशितः ।

विक्रमसंवत् १९८०.

क्रिस्ताब्दः १९२४.

मूल्यं रूपकद्वयम्

अथ दानमयूखस्थविषयाणां अनुक्रमणिका ।

अ. विषयः	पृष्ठम्	अ. विषयः	पृष्ठम्
१ मङ्गलम्	१	२८ होममन्त्राः	८१
२ दानसामान्येतिवृत्त्यवस्था	३	२९ दानानि	९४
३ पात्रम्	४	३० रजतादितुलाविधिः	१०३
४ देयम्	६	३१ नानारोगमादिस्तुलाविधिः	१०४
५ कालाः	८	३२ घृतादितुलाविधिः	१०५
६ पुण्यदेशाः	९	३३ रुप्यादितुलादानप्रयोगः	१०६
७ प्रतिग्रहे देशनिषेधः	१०	३४ हिरण्यगर्भदानम्	११३
८ रात्रिकृत्यम्	११	३५ प्रयोगाः	११८
९ प्रतिग्रहीतृकृत्यम्	१३	३६ ब्रह्माण्डदानम्	१२१
१० द्रव्याणां प्रतिग्रहस्थानानि	१५	३७ कल्पतर्पदानम्	१२७
११ परिभाषा	१७	३८ गोसहस्रम्	१३१
१२ द्रव्यप्रतिनिधिः	२१	३९ हिरण्यकामधेनुः	१३५
१३ देयताप्रतिमाः	२५	४० हिरण्याश्वदानम्	१३८
१४ दक्षिणाप्रमाणम्	२७	४१ हिरण्याश्वरथदानम्	१३९
१५ द्रव्यमानम्	२८	४२ हेमहस्तिरथदानम्	१४२
१६ धान्यादिमानम्	२९	४३ पञ्चलाङ्गलदानम्	१४५
१७ भूमानम्	२९	४४ घरादानम्	१४७
१८ मण्डपादिलक्षणम्	३१	४५ विश्वचक्रदानम्	१५१
१९ कुण्डानि	३६	४६ महाकल्पलतादानम्	१५५
२० ग्रहपूजाप्रकारः	५१	४७ सप्तसागरदानम्	१५७
२१ विनायकादिलक्षणानि	५५	४८ रत्नधेनुदानम्	१५९
२२ लोकपालरूपाणि	५५	४९ महाभूतघटदानम्	१६२
२३ पुण्याहवाचनादि	५८	५० दश महादानानि	१६४
२४ वास्तुपूजा	६३	५१ रजतदानम्	१६६
२५ द्वारपूजा	६७	५२ अश्वदानम्	१६८
२६ अधिदेवताः	७५	५३ तिलदानम्	१७८
२७ वस्वाद्येकादशदेवताः	७७	५४ तिलकुम्भदानम्	१७९

अ. विषयः	पृष्ठम्	अ. विषयः	पृष्ठम्
५५ गजदानम् ...	१७३	८३ महिषी ...	२१५
५६ दासीदानम् ...	१७४	८४ मेरी ...	२१६
५७ रथदानम् ...	१७५	८५ अजा ...	२१८
५८ महीदानम् ...	१७	८६ भेषः ...	२१९
५९ गृहदानम् ...	१७७	८७ परंतदानानि ...	२२०
६० मठदानम् ...	१८५	८८ लवणाचलः ...	२२८
६१ प्रतिभयदानम् ...	१७	८९ गुडपर्वतः ...	२२९
६२ कन्यादानम् ...	१८६	९० सुवर्णाचलः ...	२३०
६३ वैवाहिकदानम् ...	१८७	९१ तिलाचलः ...	२३१
६४ कविलादानम् ...	१८८	९२ अर्धोदये तिलपर्वतदानम्	११
६५ तिलधेनुः ...	१९१	९३ कार्पासाचलः ...	२३४
६६ घृतधेनुः ...	१९२	९४ घृताचलः ...	११
६७ जलधेनुः ...	१९३	९५ रत्नाचलः ...	२३५
६८ धीरधेनुः ...	१९४	९६ सौप्याचलः ...	२३६
६९ दधिधेनुः ...	१९५	९७ शर्कराचलः ...	२३७
७० मधुधेनुः ...	१९६	९८ शिल्लरदानम् ...	२३९
७१ रसधेनुः ...	१९७	९९ भद्रनिधिदानम् ...	२४१
७२ शर्कराधेनुः ...	१९८	१०० आनंदनिधिदानम् ...	२४४
७३ कार्पासधेनुः ...	१९९	१०१ देवतादानानि ...	२४७
७४ लवणधेनुः ...	२००	१०२ ब्रह्मविष्णुब्रह्मदानम् ...	२४८
७५ सुवर्णधेनुः ...	२०१	१०३ ब्राह्मसाहित्यदानम् ...	२५०
७६ वन्यात्वरं सुवर्ण- धेनुदानम् ...	२०२	१०४ चद्रादित्यदानम् ...	२५१
७७ स्वरूपतौ गोदानम्	२०३	१०५ लोकपालाष्टकदानम्	२५२
७८ गोदानविधिः ...	२०४	१०६ नवमहदानम् ...	२५३
७९ गो.पूजनं दानं च ...	२०६	१०७ वारदानानि ...	२५५
८० हेमभृङ्गीदानम् ...	२११	१०८ शल्लदानम् ...	११
८१ उमपसोमुपतीधेनुदानम्	२१२	१०९ आत्मप्रतिकृतिदानम्	२५७
८२ वैतरणी ...	२१४	११० घनदमूर्तिदानम्	२५८
		१११ शालग्रामदानम् ...	२५९

अ. विषयः	पृष्ठम्	अ. विषयः	पृष्ठम्
११२ कालपुरुषदानम् ...	२६०	१३१ गंधद्रव्यदानम् ...	"
११३ कालचक्रदानम् ...	२६१	१३२ रत्नदानानि ...	"
११४ यमदानम् ...	२६२	१३३ गलन्तिकादानम् ...	२८०
११५ आयुष्करदानम् ...	२६३	१३४ प्रपादानम् ...	"
११६ सम्पत्करदानम् ...	२६४	१३५ उदकदानम् ...	२८१
११७ कृष्णाजिनम् ...	२६६	१३६ धर्मघटदानम् ...	२८२
११८ शय्यादानम् ...	२६९	१३७ यशोपवीतदानम् ...	२८३
११९ शिष्याय शय्यादानम्	२७१	१३८ यष्टिदानम् ...	"
१२० वस्त्रदानम् ...	"	१३९ इन्धनदानम् ...	२८४
१२१ आसनदानम् ...	२७३	१४० अग्नीष्टिकादानम् ...	२८५
१२२ भाजनदानम् ...	"	१४१ दीपदानम् ...	"
१२३ स्थालीदानम् ...	२७४	१४२ अभयदानम् ...	२८७
१२४ आपाकदानम् ...	२७५	१४३ मासेष्वनुक्रमेण दानानि	"
१२५ विद्यादानाख्यमतिदानम्	"	१४४ अश्वत्थसेचनम् ...	"
१२६ वेददानम् ...	२७७	१४५ पान्थोपचारः ...	२८८
१२७ पुस्तकदानम् ...	२७८	१४६ गोपरिचर्या ...	२८९
१२८ छत्रोपानद्धानम् ...	"	१४७ सहस्रादिविप्रभोजन-	
१२९ अन्नदानम् ...	"	विधिः ...	२९०
१३० ताम्रदानम् ...	२७९	१४८ नानाद्रव्यदानमन्त्राः	२९१

इति दानमयूखस्यविषयाणामनुक्रमणिका ।

‘गुजराती न्यूस’ मुद्रणालये मुद्रितानि कव्य- संस्कृतपुस्तकानि ।

१ दानमयूखः—	२-०-०
२ विशिष्टाद्वैताधिकरणमाला—	१-६-०
३ गणेशसहस्रनामावलिः—	श्लेज	०-३-०
४ विष्णुसहस्रनामावलिः—	”	०-३-०
५ शिवसहस्रनामावलिः—	”	०-३-०
६ देवीसहस्रनामावलिः—	”	०-३-०
७ कुमारसंभवकाव्यम्—	०-३-०
८ मेघसंदेशकाव्यम्—	मुद्रियमाणम्
९ स्तौनमुक्ताहारः—	”
१० श्रीमद्भागवतं चूर्णिकासहितम्—	मुद्रियमाणः
११ उत्सर्गमयूखः—	मुद्रियमाणम्
१२ प्रतिष्ठामयूखः—	मुद्रियमाणः
१३ प्रायश्चित्तमयूखः—	”
१४ विभुदिमयूखः—	”
१५ शान्तिमयूखः—	”
१६ हिरण्यकेशीयं गृहसूत्रम्—	”
१७ ईशोपनिषद्भाष्यसमूहोपेता—	”
१८ रघुवंशकाव्यम्—	मुद्रियमाणम्
१९ किरताहर्तनीयम्—	”
२० श्रीमद्बालमीकिरामायणम्—	सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन शब्देन्दुघेसरादिनानिबन्धप्रणेना श्रीमद्यागेधमठेन स्वशि- ष्यस्य सती जीविकाप्रदातुः गृहपुराधीशस्य श्रीरामेणः श्रीरामराजस्य नात्रा प्रणीतया रामायणतिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवैशीषर-शिवसहायाभ्यां प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया टीकया, श्रीगोविन्दराज- प्रणीतया भूपणाख्यया टीकया च सहितम् । छप्पा विभज्य वस्त्र बद्धम् । पृ. सं. ३०८२	३-०-०
बालकाण्डम्—	उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मूल्यम् रु.	३-०-०
अयोध्याकाण्डम्—	उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू. रु.	५-०-०
अरण्यकाण्डम्—	उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू. रु.	२-१२-०
किष्किन्धाकाण्डम्—	उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू. रु.	२-१२-०
सुन्दरकाण्डम्—	उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू. रु.	३-६-०
मुद्रकाण्डम्—	उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू. रु.	८-०-०
उत्तरकाण्डम्—	उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू. रु.	६-०-०

दानमयूखः ।

सप्तमः ७

श्रीगणेशाय नमः ॥

यो लीलया सन्तनुतेऽत्र विश्वं
तत्पालयत्यात्मनि विश्वरूपे ।
हृदयं नयत्याशु च यूर्णरूपः
शिवं तनोत्वाशु रविर्ममासौ ॥ १ ॥
श्रुतीः स्मृतीर्वाक्ष्य पुराणजातं
तत्तन्निबन्धानपि सन्निबन्धान् ।
श्रीशङ्करत्यात्मज एव दाने
श्रीनीलकण्ठो विवृणोति कृत्यम् ॥ २ ॥

परस्वत्वोत्पत्त्यन्तो द्रव्यत्यागो दानम् । 'व्यत्ययविनिमयादयत्स्वे-
तव्याप्या एव दानपदप्रयोगात्' इति केचित् । परे 'प्रयोगस्य भाक्त-
त्वात्तद्भिन्नत्वेनापि विशेषणीयम्' इत्याहुः । दामोदरठकुरस्तु 'कयादि
चारयितुमदृष्टार्थत्वेन विशेषणीयं प्रीत्यादिदाने दानपदं गौणम्'
इत्युच्ये । तन्न । सोमकयातिव्याप्यवारणात् । गौण्यां मानाभावाच्च ।
दूरस्थि पाण्ड्यदेशेन त्यक्तस्यापहर्ता तु प्रत्यवेत्येव । तादृशापहारे शिष्ट-
विगानेन निषेधकल्पनात् । 'परस्वं नाददीत' इत्येवमाकारकः प्रत्य-
क्षस्तु निषेधो न प्रवर्तते । अपहारदशाया कस्याऽपि स्वत्वाभावात् ।
दातुः पुनरुत्पत्तौ तु मानाभावः । रक्षणं तु परकीयम्यापि प्रीत्यादिनो-
पपद्यत एव । अभ्युद्देशत्यक्तपुरोडाशादाविव । अन्यथा तत्राऽपि
पुनरुत्पत्तिप्रयोजकस्तिष्ठकृदादिविषयभावेऽपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । स्तिष्ठ-
कृदादिविधिसत्त्व एव पुनरुत्पत्तिर्नान्यथा । त्यकोपादाने विगानादिति
निर्णायितं तन्वरत्नादौ । न त्यागकाले स्वत्वापगमः, किं तु विप्रकर्तृ-
कस्वीकारकाल इति तु कस्यचिद्वाहृतः प्रलाप उपेक्षणीय एव । यदि
केनचित् कश्चिद्वाङ्मनसिदृश्य किञ्चिद्द्रव्यं सुवर्णरजतादि ।

मनसा भक्तिमुद्रिष्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ।

दाता वत्फलमाप्नोति प्रतिप्राप्ती न दीपमाह ॥

इत्यादिवचनप्रतिपादितेन विधिनोत्सृज्य देशान्तरस्थांय तस्मै तद्वचनं प्रहितम् । यद्य यदि मध्येमार्गं गच्छेत् चौरैर्कोऽपहृतं तदा दातुं न कौऽपि प्रत्यवायः प्रमाणाभावात् । दानफलं तु नैव जायते । आश्व-
णस्वत्वापत्त्यवसानकस्योत्सर्गस्याज्ञातत्वात् । नचानेन वचसा दानाशु-
कल्पेन पात्रोद्देशकः सङ्कल्प एव विधीयते, न तु पात्रस्वत्वोत्पत्तिपर्यन्त-
ताऽपि, उद्देशपात्रश्रवणादिति वाच्यम् । प्रज्ञापतिप्रतान्तर्गतोद्यदा-
दित्यानीक्षणसङ्कल्पवद्भावि फलपर्यन्तनाया आवश्यकज्ञानम् । अन्यथा
तत्रापि सङ्कल्पमात्रादेव फलं स्यात् । अस्तित्वेति चेन्नैवम् । 'तस्य
प्रतम्' इति भावरूपप्रवोपक्रमेणाभावरूपाऽऽदित्यानीक्षणानुक्तिर्विक्रो-
पक्रमानुरोधात्प्रतिपादनीयत्वात् । व्यभिचारिणी भावरूपा सङ्कल्पक्रिया
लक्ष्यपि । यत्र च परिपादितेऽनीक्षणादौ व्यभिचारात्सङ्कल्पलक्षणेनैव
दुर्गता स्यात् । अतो न सङ्कल्पमात्राच्च फलम् । किञ्चात्र उद्देशका-
त्वावच्छेदेन पात्रहस्तप्रक्षेपासम्भवे वत्तपाने मानसपात्रोद्देशको जला-
निकरणको जलप्रक्षेपो विधीयते । न तु पात्रस्वत्वापत्तिपर्यन्तताऽपि
वाच्यते । पात्रदातृमविप्रहीनृपदैस्त्यागप्रतिग्रहयोः प्रतीतेः । अतो न
प्रतिप्राप्तीतृत्वापारं विनोद्देशनिश्चितजलप्रक्षेपमात्रात्फलमिति दिङ् ।

यत्तु देवलः—

अर्थात्तामुदिते पात्रे अद्वया प्रतिपादनम् ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य कथ्यते । इति ॥

सद्रूपमाणसादिवकदानोत्तरार्थं, न दानसामान्यपरम् । इति दान-
सत्त्वम् ।

एतद्वचसा सामोद्देशोपनिषदि—'दानेन सर्वान् कामानवाप्नोति
'निरर्थोक्तम्' इति ।

अथ—

यद्दामि विशिष्टेभ्यो यद्दामासि दिने दिने ।

तत्ते वित्तमाहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि ॥

प्राप्तादहंमपि प्राप्तमर्थिभ्यः किं न दीयते ।

इत्यानुरूपो विमर्शः कदा कस्य भविष्यति । इत्यादि ॥

तच्च दानं त्रेधा कर्तुं भगवद्गीतासु—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽप्युत्तरेण ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिच्छिद्यं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥
 अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असंस्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्त्वे मानवः सदा ।
 वर्णसङ्करभावेन वार्द्धके यदि वा पुनः ॥
 गाल्ये वा दासभावे वा नात्र कार्या विचारणा ।
 अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलं भवेत् ॥
 सात्त्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नाऽत्र संशयः ॥

मातस्ये—

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ।
 पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥
 कर्मणा प्राप्यते लोकान् राजसस्य तथा फलम् ।
 कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

हारीतः—

मुमूर्षुस्तामसं यथाप्रकृतो ददाति । इति ।

अप्रकृतोऽसावधानः ।

गारुडे—

अर्हते यत्सुवर्णादि दानं तत्कार्यिकं मतम् ।
 आर्तानामभयं दद्यादेतद्धि वाचिकं स्मृतम् ॥
 विद्यामादाय यज्जप्यैस्तद्दानं मानसं द्विजाः । इति ॥

अथ दानसामान्येतिकर्तव्यता ।

तत्र दानाधिकारस्तु चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीणां च ।

वर्णानामाश्रमाणां च चातुर्वर्ण्ये युधिष्ठिर ।

दानधर्मः । इयं जलदा व्यासेन भाषितम् ।

इति व्यासोक्तेः ।

स च निपादस्थपतिवद्वैदिकमन्त्रसंस्मरणं समन्त्रक एव स्वीकृत्यो-
रविरुद्धः ।

मदनरत्ने जातुकर्ण्यः—

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वधर्मे न वैदिके ।

पूर्वधर्मास्तत्रैव स्मृत्यन्तरे—

बहिर्वेदि च यदानं तत्पौर्विकमुदाहृतम् ।

तत्रैव व्यासोऽपि—

अन्तर्वेदां च यदानमिष्टं तदभिधीयते । इति ॥

अथ पात्रम् ।

याज्ञवल्क्यः—

न विद्या केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्धि पात्रं प्रचक्षते । इति ॥

व्यासः—

प्रथमं तु गुरोर्दानं दत्त्वा ज्येष्ठमनुकमान् ।

ततोऽन्येषां तु विप्राणां दद्यात्पात्रानुरूपतः ॥

भविष्यपुराणे—

सन्निधानस्थितान्विप्रान् दौहित्रं विद्वपति तथा ।

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून्गृहाणतान् ॥

नातिव्रामेन्नरस्त्वेतान्सुमूर्खानपि दीयते ।

अतिक्रम्य महारौद्रं शैरवं नरकं प्रजेन् ॥

विद्वपतिर्जामाता ।

विष्णुः—

मातृपुत्रा स्वसा चैव तथैव च पित्रुष्वसा ।

मातामही भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च ॥

दौहित्रश्चैव जामाता तेषु दत्तमिहाक्षयम् ।

श्रीभ्रष्टेषु तथा दत्तं तदप्यश्रयमुच्यते ॥

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपचारिणि ।

दीनानायविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता ॥

व्यासः—

पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरेव च ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदये दत्तमक्षयम् ॥

एतत्प्रशंसामात्रम् ।

दक्षः—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणश्रुवे ।

सहस्रगुणमाचार्ये त्वनन्तं वेदपारगे ॥

व्यासः—

ब्रह्मवीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।

जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु ॥

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।

न कर्मभिर्न चाधीते स भवेद्ब्राह्मणश्रुवः ॥

तथा—

देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी यत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकण्डेषु गार्हितः ॥

यत्तु बृहस्पतिना—

दूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् ।

क्षत्रिये त्रिगुणं प्रोक्तं ब्राह्मणे षड्गुणं स्मृतम् ॥

इति दूत्रादीनामपि पात्रतोक्ता, साऽन्नाच्छादनपरा ।

अन्नाच्छादनदानेषु पात्रं नैव विचारयेत् ।

अग्नस्य ह्युचितं पात्रं विवर्धो यसनस्य च ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । अपात्रायाऽमश्रकं दानम्—

मन्त्रपूर्वं तु यद्दानमपात्राय प्रदीयते ।

दातुर्निकृत्य हस्तं तु श्रोतुर्जिह्वां निकृन्तति ॥

इति शातातपोक्तेः ।

तथा—

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्माह्मणो नाम यश्च वै वृषलीपतिः । इति ॥

अपात्रमित्यर्थः ।

प्राणिनां तत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारकम् ॥
 फलं दत्तहुतानां च अनन्तं परिकीर्तितम् ।
 मनुजैः स्थापिते लिङ्गे क्षेत्रमानमिदं स्मृतम् ॥
 स्वयन्मुनि सहस्रं स्यादायै च तदर्द्धकम् ।

तथा—

गृहे दशगुणं दानं गोष्ठे चैव शताधिकम् ।
 पुण्यतीर्थेषु साहस्रमनन्तं शिवसन्निधौ ॥

मास्त्ये—

शालग्रामसमुद्भूतः शैलचक्राङ्गमण्डितः ।
 तिष्ठते यत्र वसुधे तत्क्षेत्रं योजनत्रयम् ॥
 द्वारकत्याः शिवा देवि मुद्रिता मम मुद्रया ।
 यत्रापि नीयते सत्स्यात्क्षेत्रं द्वादशयोजनम् । इत्यादि ॥

काशीखण्डे—

अन्यत्र यत्कृतं कर्म प्रतप्तं दानं तपो जपः ।
 गङ्गातटेषु तत्सर्वं कृतं कोटिगुणं भवेत् ॥

मास्त्ये—

अभिद्वीपगृहे चैव यदल्पमपि दीयते ।
 तदनन्तफलं सर्वं भवतीति विनिश्चयः ॥
 इति देशाः ।

प्रतिग्रहे देशनिषेधः ।

पाद्ये—

न सीधे प्रतिगृहीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

भक्षपुराणे—

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तुचतुष्टयम् ।
 तत्र न प्रतिगृहीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

दानधर्मे—

भाद्रपदचतुर्दश्या यावदाश्रमते जलम् ।
 तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं वीरमुच्यते ॥

मास्त्येऽपि—

सादृशस्त्वशतं यावद्गर्भतस्वीरमुच्यते ।

स्कान्दे—

तीराद्रव्यूतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते । इति ॥

इदं च गङ्गायाम् । गर्भप्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धनदीषु । प्रसिद्धतरग-
ण्डक्यादिषु तु तीरेऽपि । गङ्गायां तु क्षेत्रेऽपीति सर्वशिष्टाचारः ॥

अथ दातृकृत्यम् ।

भक्तुः—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

कात्यायनः—

कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।

देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरे—

दद्यात्पूर्वमुखो दानं गृहीयादुत्तरामुखः ।

आयुर्विवर्द्धते दातुर्महीतुः क्षीयते न तन् ॥

हेमाद्रौ—

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयम् ॥

शास्त्रामप्युच्चारयन्ति शिष्टाः । वस्त्रादिना विप्रवरणं च कुर्वन्ति
मध्यदेशे ।

तथा—

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्यक्प्रदान्वितो ददेत् ।

सङ्गीत्य देशकालादि तुभ्यं संप्रददे इति ॥

नं प्रमेत्यपि कीर्तयन्ति शिष्टाः ।

धारस्ते—

सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसन्ध्यादिकक्रियः ।

कामक्रोधविहीनश्च पायण्डस्पृशर्वजितः ॥

दद्यादिति शेषः ।

गौतमः—

अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशं सतिलोदकम् ।

फलान्यपि च सन्धाय प्रदद्याच्छ्रद्धयाऽन्वितः ॥

तथा—

नामगोत्रे समुच्चार्य प्राञ्जसो देयं कीर्तनान् ।
उद्दह्नुस्ताय विप्राय दत्त्वा तं स्वस्तिं कीर्तयेत् ॥
सदेवदाकदेयकीर्तनाऽनन्तरं दस्वेत्यर्थः ।

देवदत्तः—

प्रदाय शाकमुष्टिं वा यस्तु श्रद्धासमन्वितः ।
महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ॥
पात्राऽसन्निधाने नारदीये—

मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं भूमौ विनिक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते ॥
'पात्राऽसन्निधानेऽन्यविप्रकरे दानं देयम्' इति भौग्यस्मृतौ ।
पात्राऽसन्निधाने 'अप्सु देयं विनिक्षिपेत्' इति पृश्निश्रमते । देय-
पात्रासंनिधाने नैव विशेष उक्तः—

द्रव्यपात्रविक्रपञ्चेत्परोक्षं दातुमुद्यतः ।
तं प्यायाद्वैभवं पात्रं द्रव्यमादित्यदैवतम् ॥

तथा—

परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजेभ्यस्तदा दद्यात्तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

गोत्रजाः पात्रस्य ।

स्कान्दे—

तस्मात् प्रणवमुच्चार्य कार्यौ दानप्रतिप्रहौ ।

याज्ञवल्क्यः—

प्रतिप्रहौ सूतिवक्रिष्वज्जिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दसगुणं पूर्वात्पूर्वादिते यथाक्रमम् ॥

राजा साक्षात्तिष्ठमवर्ती । 'न गणः प्रतिगृहीयात्तुल्यस्योच्छास्त्रव-
र्तिनः' इति स्मृतेः । तदुपवादः—

अयाचिताहतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र बुलटापण्डपवितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

तथा—

षाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितान् ।

यज्ञार्थं लब्धमद्दजासः काकोऽपि वा भवेत् ॥

यज्ञोद्देशेन न याचेतेत्यर्थः । प्रकारान्तरेण लब्धेन यज्ञे कृते न दोषः ।
अत एव ज्ञायते, वैश्यादेयंज्ञोद्देशेनाऽपि याचनीयम्, इति ।

अथ प्रतिग्रहीतृकृत्यम् ।

ॐकारमुत्तरप्राज्ञो द्रविणं सकृदुदकम् ।
गृहीयादक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्तयेत् ॥

पुराणान्तरे—

प्रतिग्रहीता सावित्रं सर्वगैवानुकीर्तयेत् ।
ततस्तु कीर्तयेत्सार्द्धं द्रव्येण द्रव्यदेवताम् ॥
समापयेत्ततः पश्चात्कामस्तुरया प्रतिग्रहम् ।
तदन्ते कीर्तयेत्स्वस्ति प्रतिग्रहविधिस्त्वयम् ॥

सावित्रो 'देवमुपत्वा' इत्यादिः ।

आदित्यपुराणे—

प्रतिग्रहं पठेदुच्चैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमात् ।
मन्त्रं पठेत्तु राजन्यादुपांशु च तथा विशि ॥
मनसा तु तथा शूद्रे स्वस्ति वाचनमेव च ।
सोङ्कारं ब्राह्मणे कुर्यान्निरोङ्कारं महीपते ॥
उपाशु च तथा वैश्ये मनसा शूद्रे तथा । इति ॥

प्रतिग्रहश्च दक्षिणहस्तमध्ये कर्तव्यः—

“हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थे दक्षिणाग्रहणे च तत्” इति स्मरणात् ।

तथा—

प्रतिग्रहस्य यो भर्त्य न जानाति द्विजो विधिम् ।
द्रव्यस्तैन्यसमायुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥
विधिं तु भर्त्य विज्ञाय ब्राह्मणस्तु प्रतिग्रहे ।
• दात्रा सह तस्यैव महादुर्गाण्यसौ ध्रुवम् । इति ॥

आज्ञावल्क्यः—

प्रतिग्रहसमर्थाऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलाना स तानाप्नोति पुष्कलम् । इति ॥

अप्रत्याख्येयमाह स एव—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।
मांसं शय्यासनाधानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

तथा—

एषोदकं मूलकलं जलमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिशृङ्खीयान्मन्त्रव्याऽभ्यवदक्षिणाम् । इति ॥

एषः काष्ठम्, अभ्युद्यतमयाचितागतम् ।

तथा चाङ्गिराः—

आममांसं मधु घृतं आनाः क्षीरमयोदितम् ।

शुद्धं तक्रं च सङ्घाह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

खल्लक्षेत्रगतं धान्यं चापीकूपगतं जलम् ।

असाधोरपि तत्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

शुभ्रं कलानि पिण्याकं प्रतिष्ठाप्याणि सर्वतः ।

बृहस्पतिः—

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वं सङ्कल्पितं माह्यं न दोषः परिकीर्तितः । इति ॥

अत्र विवाहोत्सवयज्ञेष्विति 'यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु' इति बहुदेश्यविशेषणमपि विवक्षितम् । अन्यथा विवाहोत्सवयज्ञेषु इति परिगणनं व्यर्थं स्यात् । अतोऽन्यत्र पूर्वसंकल्पितस्य सूतकादौ दोष एवेति ।

द्रव्यदेवतास्तैत्तिरीये—सोमाय वासः । रुद्राय गाम् । वरुणायाऽश्वम् । प्राजापत्ये पुरुषम् । मनये तल्पम् । त्वष्ट्रेऽजाम् । पूष्णेऽविम् । निर्ऋत्या अश्वतरगर्दभी । हिमवते हस्तिनम् । गन्धर्वाप्सररोभ्यः स्रगलह्वरणे । विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यम् । वाचेऽन्नम् । ब्रह्मणे ओदनम् । समुद्रायापः । उत्तानायाऽऽङ्गीरसायाऽनः । वैश्वानराय रथम् । इति ॥

विष्णुधर्मोच्चरे—

अमयं सर्वदेवतं भूमिर्न विष्णुदेवता ।

कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः ॥

सथा चैकशकं सर्वं कथितं यमदेवतम् ।

अहिपान्मास्तथा याम्या उग्रौ वा नैऋतो भवेत् ॥

गौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छागमात्रेयमादिशेत् ।

शेषं तु वारुणं विद्याद्राह वैष्णव तथा ॥

आरण्याः पशवः सर्वे यमिता वायुदेवताः ।

जलाशयांस्तु सर्वास्तु वारिधानीं कमण्डलुम् ॥
 कुम्भं च करकं चैव वारुणानि निबोधत ।
 समुद्रजानि सर्वाणि वारुणानि द्विजोत्तमाः ॥
 आप्रेयदैवतं प्रोक्तं सर्वलोहानि चाप्यथ ।
 प्राजापत्यानि सस्यानि पक्वाग्नमपि वै द्विज ॥
 ज्ञेयास्तु सर्वगन्धा वै गान्धर्वाश्च विचक्षणैः ।
 धार्दस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्या ज्ञेया रसास्तथा ॥
 पक्षिणश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्तिताः ।
 विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च ॥
 सारस्वतानि देयानि पुस्तकादीनि पण्डितैः ।
 सर्वेषां शिल्पिभाण्डानां विश्वकर्मा तु दैवतम् ॥
 द्रुमाणामथ पुण्याणां शार्कैर्हरितकैः सह ।
 फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ॥
 मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ।
 छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ॥
 उपानहौ च यानं च यच्चान्यस्त्राणिवर्जितम् ।
 तत्त चाङ्गिरसत्वेन प्रतिगृहीत मानवः ॥
 शूरोपयोगि यत्सर्वं शस्त्रवर्मध्वजादिकम् ।
 रणोपकरणं सर्वं विज्ञेयं सर्वदैवतम् ॥
 गृहं तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तम ।
 विज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा द्विजसत्तमाः ॥

हेमाद्री यजुःपाठानन्तरं—

‘राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे अमुकस्मै अमुकान्तेनाऽऽसृतत्वं
 मद्यां वयो दात्रे मयो मद्यमास्तु प्रतिग्रहीत्रे’ ।

ततः कामस्तुतिः । ‘ॐ स्वस्ति’ इति विशेषः ।

अथ द्रव्याणां प्रतिग्रहस्थानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कुर्वन्प्रदक्षिणम् ।

करं गृहीत्वा कन्यां च दासदास्योर्द्विजोत्तमाः ॥

करं तु हृदि विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
 आरुह्य तु गजस्योक्तः कर्णे वाऽथस्य कीर्तितः ॥
 तथा चैकशफनानां तु सर्वेषां च विशेषतः ।

तथा कर्णः—

प्रतिगृहीत तान्शृङ्गे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा ।
 सान् एकशफान् । अत्र शृङ्गिणामेकशफानां शृङ्गे इतरेषां कर्णे इति
 तु व्यवस्था ।

कर्णेऽजः पशवः सर्वे प्राज्ञाः पुच्छे विचक्षणैः ।
 गृहीयान्महिषं शृङ्गे खरं वै वृष्टदेशतः ॥
 प्रतिग्रहमधोप्लव यानानां चाधिरोहणात् ।
 वीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्वादाय सर्वतः ॥
 वस्त्रं दशान्तादाद्यास्पदिधायाऽथवा पुनः ।
 आरुह्योपानहौ मथ्य आरुह्यैव तु पादुके ॥
 बर्मेष्वजौ तु संस्पृश्य प्रविश्य च तथा गृहम् ।
 अवतीर्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ॥
 ईषायां तु रथो माह्यश्छत्रं दण्डे तथैव च ।
 हुमांश्च प्रतिगृहीयान्मूलन्यस्तकरो द्विजः ॥
 आयुधानि समादाय तथाऽऽमुच्य विभूषणम् ।

परिशिष्टे तु—

प्रतिगृहीत गां पुच्छे कर्णे वा हरितनं करे ।
 मूर्ध्नि दासीमजं चैव वृष्टेऽथवतरगर्दभौ ॥
 अश्वं कर्णे सटे वाऽपि अन्नमुद्दिश्य भारयेत् ।
 शर्यासनं गृहं क्षेत्रं संस्पृश्यादाय काश्चनम् ॥
 छत्रं च कतुदे स्पृष्ट्वा मृगांश्च महिषादिकान् ।
 गोधामश्वविधानेन पुच्छे संस्पृश्य पक्षिणः ॥
 दंष्ट्रिणो दंशिनश्चैव तथा छुद्रमृगाश्च ये ।
 ओजस्विनां च सर्वेषामेव एव विधिः स्मृतः ॥
 छत्रं च चामरं मूले फलं संगृह्य गौरवात् ।
 प्रगृह्योपानहौ मन्त्रं वाचयेत्प्रतिमुच्य वै ॥
 वासस्त्वथ समादाय कन्यां शीर्ष्ण्यथ वै करे ।
 रतिभार्या परपूर्वा प्रतिगृहीत चाक्षताम् ॥

पुत्रमुत्सङ्गमारोप्य प्रतिगृहीत दत्तकम् ।

रथं रथमुखे स्पृष्ट्वा प्रतिगृहीत ब्रूवरे ॥

कृष्णे युगाधारं काष्ठम् । युग्यकाञ्चनवस्त्राणामङ्गयुक्ते प्रतिग्रहः ।

इति सामान्येतिकर्तव्यतानिरूपणम् ॥

अथ परिभाषा ।

चामनपुराणे—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरवं शुभम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥

भविष्ये—

सङ्कल्पेन विना विप्र यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।

फलं वाऽऽल्पकं नरय धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत् ॥

वसिष्ठः—

जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रावरो भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मौनी भद्रावान्विजितेन्द्रियः ॥

याज्ञवल्क्यः—

यदि पाण्यमलोपः स्याज्जप्यादिषु कथञ्चन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

स एव—

रौद्रपिनासुरान्मन्त्रांस्तथा चैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥

शात्पायनः—

पित्र्यमन्यानुद्रवणे आत्मात्मभेदमोक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतमापणे ॥

मार्जारमूपकस्पर्शे आकुप्टे क्रोधसंभवे ।

निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥

आत्मात्मभो हृदयस्पर्शः । स च कर्मेणि विहित इति केचित् ।

स्मृत्यथसारे—

कर्त्रेङ्गानामनुक्तौ तु दक्षिणाऽङ्गं भवेत्तथा ॥

छन्दोगपरिशिष्टे—

यत्र दिङ्निधिमो नास्ति जपादिषु कथञ्चन ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥

तत्रैव—

आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेट्टशः ।
तदासीनेन कर्णव्यं न प्रहेन म तिप्ता । इति ॥

तथा—

पश्चादग्निर्भवेद्ब्रह्मा तद्धेतुं तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टरः ॥

तथा—

अनन्तगंभिणं सामं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुप्रचिन् ॥

तथा—

सदोपधीतिना आभ्यं सदा वद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

विष्णुचर्मोत्तरे—

मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।
स्वाहावसाने जुहुयाद्विधायन्वै मन्त्रदेवताम् ॥

प्रादे—

शमीपलाशव्यमोषप्लश्वैककृतोद्भवाः ।
अश्वत्थौदुम्बरौ शिखश्चन्दनः सरलस्तथा ॥
शालश्च देवदारुश्च रसदिरश्वेति याज्ञिकाः ।

कर्मप्रदीपे—

नाहगुलादधिका कार्या समिस्सूतवया कचिन् ।
न वियुक्ता स्वचा चैव न सफीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशालिका ।
न सपर्णा समित्कार्या होमकर्मसु जानता ॥

तथा—

प्रागमाः समिचो ग्राह्या अरत्रां नोष्ठपाटिताः ।
काम्येषु वश्यकमांदौ विपरीता जिघांसवः ॥
विशीर्णा विद्व्या हस्ता वक्रा बहुक्षिराः कृशाः ।
दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः ॥

वायुपुराणे—

कण्डनं पेपणं चैव तथैवोद्वेसनं तथा ।
सकृदेव पितृणां स्याद्देवानां तभिस्तुच्यते ॥

भविष्यत्पुराणे—

भूमौ स्थितेन पात्रेण विष्टब्धेन च पाणिना ।
घामेन यदुशार्दूल नान्तरिक्षे तु हूयते ॥
धनायुर्दारिद्र्यासु सोमतीर्थं तु मध्यमम् ।
लाजादिहवनं तेन कर्तव्यं वपनं तथा ॥

वपनं निर्वापः ।

काश्यायनः—

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका
रसादिना चैत्सुचि पर्वपूरिका ।
दैवेन तीर्थेन तु हूयते हविः
स्वप्नारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥
योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चैव जायते ॥
तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कथञ्चन ।
आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च धियमात्यन्तिकी तथा ॥
जुहुयुश्च हुते चैव पाणिशूर्पसृवादिभिः ।
न कुर्यादग्निवमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ॥
मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्धयेपोऽयजायत ।
नाग्निं मुग्धेनेति तु यज्ञौक्तिके योजयन्ति तत् ॥

धहृचपरिशिष्टे—

अपावुधः सधूमे तु जुहुयाद्यो हुताशने ।
यजमानो भवेदन्वः सपुत्र इति च श्रुतिः ॥
इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

मात्स्ये—

होमो महादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥

पञ्चभङ्गाः पञ्चपट्याः ।

चतु.समं गारुडे—

कस्तूरिकाया द्वौ मागौ चतारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतु.समम् ॥

शशी कर्पूरः ।

कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमं च समांशकम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरक्षभम् ॥

दर्पः कस्तूरी ।

तथा—

कर्पूरमगुरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा ।

कङ्कालं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यक्षार्द्रमः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे—

कुष्ठं मासि हरिरे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् ।

वचा चम्पकमुस्तं च सर्वोपप्यो दश स्मृताः ॥

पादो—

इक्षवतृणराजं च निष्पावाजाजिधान्यरुम् ।

विकारवच्च गोक्षीरं कुसुम्भं कुङ्कुमं तथा ॥

लवणं चाष्टमं तत्र सौभाग्याष्टकमुच्यते ।

तृणराजरतालस्तत्पात्रम् । अजाजी जीरकम् ।

विष्णुवर्मोत्तरे—

मुक्ताफलं हरितकं वैडूर्यं पद्मरागकम् ।

पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मलं तथा ॥

प्रवालमुक्तायुक्तानि महारत्नानि वै नव ।

स्कान्दे—

दधि क्षीरमथाज्यं च माक्षिकं लवणं गुडः ।

तथैवेभ्युरसञ्चलि रसाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

भविष्यत्पुराणे—

आपः क्षीरं कुशमाणि दध्यश्चतुर्ललास्तथा ।

यवाः सिद्धार्थकाश्चेति ह्यष्टोऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥

सत्रैव—

सुवर्णं रजतं ताम्रमारकूटं तथैव च ।

लोहं त्रपु तथा स्त्रीसं धातवः सप्त कीर्तिताः ॥

पञ्चरात्रे—

रजांसि पञ्चज्जानि मण्डलाऽर्थं हि कारयेत् ।

शालितण्डुलचूर्णेन शुक्लं वा यवसंभवम् ॥

रक्तं कुसुम्भसिन्दूरगैरिकादिसमुद्भवम् ।

हरितालोद्भवं पीतं रजनीसंभवं तथा ॥

कृष्णं दग्धयवैः, हरितं पीतकृष्णविमिश्रितम्, रजनी हरिद्रा ।

अविष्यत्पुराणे—

दूर्वा यवाङ्कुरश्चैत्र बालकं धृतपद्मवाः ।

हरिद्राद्वयसिद्धार्थशिलिपत्रोरगतत्वचः ॥

फक्कणौपग्रयश्चैताः कौतुकाऽऽख्या नव स्मृताः ।

• इति नव कौतुकानि ॥

दशाङ्गधूपो मदनरत्ने—

पद्मभागुष्ट द्विगुणो गुडश्च

लाक्षात्रयं पञ्च नखस्य भागाः ।

हरीतकी सर्जरसः समांसी

भागैकमेकं त्रिलवं शिलाजम् ॥

घनरस्य चत्वारि पुरस्य चैको

धूपो दशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः ।

शिलाजं शैलेयम् । पनो मुस्ता । पुरो गुग्गुलः ।

अविष्यत्पुराणे विशेषः—

अनुक्तद्रव्यतरसङ्ख्या देवताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णा राजती ताम्री वृक्षजा मार्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेपोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

• कामापात्पलपर्यन्ता कर्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

अङ्गुष्ठपर्यम्भृतिवितस्त्यवधिका स्मृता । इति ॥

तत्तदानीऽङ्गदेवताप्रतिमालक्षणानि तत्र वक्ष्यन्ते ।

तुलाभिहितदेवताप्रतिमानां तु लक्षणानि—

त्रिनेत्रो धृगमथस्त्रिशूलधृक् । पादौ राणिश्चन्द्रार्द्धमूषण ईशः ।

१ कपाल इति केनाठः ।

श्वेताश्वरथगः सोमो गदापाणिर्वैप्रदः ।

धावद्वरिणपृष्ठस्थो ध्वजधारी समीरणः ॥

रक्तवर्णास्त्रिनयना द्विभुजाश्चन्द्रमौलयः ।

जटिलाश्च प्रकर्तव्या रुद्रा धाणवनुर्दराः ॥

शुभश्मश्रुः सिन्दूरारुणसप्रभः पद्मासनः पद्मकरो भूषिताङ्गो
रसनाधरः सूर्यः । श्मश्रुलो रसनाधरः, सन्दर्शपाणिर्द्विभुजस्तेजो-
मूर्तिधरो महान्, विश्वकर्मा ।

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तो दण्डक-
मण्डलवक्षस्त्रधृग्गुरुः ।

कमण्डलुं श्रुत्वा चैव शक्तिं दर्भमपि क्रमात् ।

कलयत्यङ्घ्रिरोनाम्नः करामाणि समन्ततः ॥

पाणयश्चाग्निनाम्नोऽपि कलयन्ति अप्स्रजम् ।

शक्तिं च पुस्तकं चैव क्रमादेवं कमण्डलुम् ॥

यशोपवीतो हंसस्य एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।

अक्षं मज्जं स्रुवं धत्ते कुण्डिका च प्रज्ञापतिः ॥

विश्वे देवास्तु सर्वेऽपि दक्षिणे धाणपाणयः ।

कर्तव्या नामपाणौ तु सशरासनपाणयः ॥

चतुर्दशो वसुः सत्यः कालकामो धुरिलोचनौ ।

पुरुषार्द्रवश्चेति विश्वे देवा दश स्मृताः ॥

जगद्विधातृरूपं प्रज्ञापतिशुल्यम् । चतुर्भुजसम्बन्धमात्रमस्याऽऽधिक्यं
ज्ञेयम् ।

भर्जन्यनामा विज्ञेयो गजवक्त्रपान्वितः ।

यो धत्ते सर्वजीवात्मा वरं जीवं च शोषकम् ॥

कुटारं च पयोजं च चिन्तारत्नं महाशुचिम् ।

पाशं चक्रं किसलयं कुण्डी च दशभिः करैः ॥

शम्भुगेशतुल्यः ।

धुस्तविष्टरपद्मरथाः पिनरः पिण्डपात्रिणः ।

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी

चतुर्भुजो दण्डधरश्च हारी ।

चर्मासिधृक् सोममुतः सदानः

सिंहाऽधिरूढो वरदो बुधश्च ।
चतुर्वक्षश्चतुर्बाहुः सितमास्यः सिताम्बरः ।
सर्वाऽऽभरणवाञ्छेतो धर्मः कार्यो महावपुः ॥
चतुर्दन्तगजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः ।
शचीपतिः प्रकर्तव्यो नानाभरणभूषितः ॥
द्विभुजौ देवभिपजौ कर्तव्यावश्ववाहनौ ।
तयोरोपधयः कार्या दिव्या दक्षिणहस्तयोः ॥
वामयोः पुस्तकौ कार्यौ दर्शनीयो तथा द्विज ।
वरुणः पाशभूतसौम्यः प्रतीच्यां मकराश्रयः ॥
मित्रः कमलपाणिश्च पमलासनसंस्थितः ।
द्विभुजः श्वेतमूर्तिश्च सर्वभूतहिते रतः ॥

वरुणस्तु पूर्ववत् ।

देवा एकोनपञ्चाशदेवेन्द्रसमतेजसः ।
भ्रातरः पुरुदूतस्य मरुतः सूर्यवर्चसः ॥
किरीटद्वारकेयूरकटकादिविभूषिताः ।
रङ्गचर्मधरा नित्यं शयस्थानुचराः सदा ॥
ह्रस्वमापिङ्गनेत्रं च गदिनं पीतविग्रहम् ।
पुष्पपदं धनाभ्यर्क्षं व्यायेच्छिवस्तरं सदा ॥
वरदो भक्तलोकानां किरीटी पुण्डली गद्दी ।
कार्यः सुरुषो गन्धर्वो वीणावाद्यरसस्तथा ॥

जलेशः पूर्ववत् ।

प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरादारभ्य नित्यशः ।
विष्णुः कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रैरलंकृतः ॥

इति विष्णुलक्षणम् ।

प्राग्वैवर्ते—

दानकालेषु देवत्वं प्रतिमानां प्रकीर्तितम् ।
धेनुतामपि धेनुत्वं श्रुत्युक्तं दानयोगतः ॥
दानुर्वै दानकाले तु धेनवः परिकीर्तिताः ।
विप्रस्य व्ययकाले तु द्रव्यं तदिति निश्चयः । इति ॥

विष्णुयमोत्तरे—

हैमराजतताम्राश्च मृण्मया लक्ष्णान्विताः ।
यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ॥
पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्या उत्सेधे षोडशाङ्गुलाः ।
द्वादशाङ्गुलमूलाः स्युर्मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥

पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः । पञ्चाभिकशतमङ्गुलानि वैपुल्यमिति
केचिन् । आशा दश पञ्चाशदङ्गुलमित्यन्ये । पञ्चाधिका आशाः
पञ्चदश तावान्वैपुल्यं व्यास इति तु युक्तम् ।

तथा—

कलशस्य मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां च महेश्वरः ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मन्ये मातृगणाः स्मृताः ॥
शेषास्तु देवताः सर्वा वेष्टयन्ति चतुर्दिशम् ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलशे निवसन्ति हि ॥
महाः शान्तिश्च पुष्टिश्च प्रीतिश्च मतिरेव च ।
ऋग्वेदश्च यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च ॥
अथर्ववेदसहिताः सर्वे कलशसंस्थिताः । इति ॥

पद्मत्रिशन्मते—

यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुस्तथैव च ।
श्यामाकं क्षीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

ग्रीह्यश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुकास्तिलाः ।
प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूपाः सतीनकाः ॥
माषा मुद्रा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ।
आढक्यश्चणकाश्चैव शणः सप्तदशः स्मृतः ॥

कोरदूपाः कोद्वपाः । सतीनकाः कलायाः ।

स्कान्दे—

यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुकुलत्थकाः ।
माषा मुद्रा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्पपाः ॥
गरेपुकाश्च नीवारा आढक्योऽप्य सतीनकाः ।
चणकाश्चीनपाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु ॥

श्यामाः श्यामाकाः ।

व्यासः—

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ॥

‘ परेत्युक्तेः पुरुषाहारौषधिकं तण्डुलादिकमपि दक्षिणा ’ इति हेमाद्रिः ।

यत्तु—

अन्येषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता ।
सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽप्यते । इति ॥

तन्मूलं गृह्यम् ।

सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव वा ।
नित्यब्राह्मं देयपूजा सर्वमेतददक्षिणम् ।

इति व्यासेन केवलसुवर्णदाने दक्षिणापर्युदासाच्च । अयं च पर्युदासः
केवलसुवर्णदान एव, न तु सुवर्णग्रहणाण्डादिदाने इति मदनादयः ।

देयद्रव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।
अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वाऽपि शक्तिः ॥

तुलापुरुषदानादीन्यधिरुत्य लिङ्गपुराणे—

दक्षिणां च क्षतं सार्द्धं तदर्थं वा प्रदापयेत् ।
कस्मिन्नां चैव सर्वेषां वक्ष निष्कांश्च दापयेत् ॥

भविष्योत्तरे—

क्षेपं निष्कशतं पार्थ दानेषु विधिरुत्तमः ।
मध्यमस्तु तदर्धेन तदर्धेनाऽधमः स्मृतः ॥
मेष्यां च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सु च ।
एवं वृक्षे रथेऽण्डे च घेनोः कृष्णाजिनस्य च ॥
अशक्तस्यापि कल्पोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः ।

वृक्षे कल्पपादये । रथे हिरण्याश्वरथे हेमहस्तिरथे च । अण्डे
ग्रहणाण्डे । घेनोः सुवर्णकामघेनोः ।

अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः ।
प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत् ॥

अन्येषु महत्सु तिलगर्भादिषु जपाभिपेकमभिधाय,
लिङ्गपुराणे—

अष्टपष्टिपलोन्मानं दद्याद्वै दक्षिणां गुरोः ।

होतृणां चैव सर्वेषां त्रिशत्यलमुदाहृतम् ॥

मध्येतृणां तदर्थेन द्वारपाना तद्वर्ततः ।

अयं च गृहृत्विग्जापकद्वारपालानामर्द्धदक्षिणाविभागोऽनुक्त-
विभागविशेषेषु दानान्तरेष्वपि द्रष्टव्यः । गृहपरिशिष्टे 'दक्षिणाऽलामं
मूलानां फलानां भक्ष्याणां दक्षिणो ददाति' इति ।

अथ द्रव्यमानम् ।

याज्ञवल्क्यः—

'जालसूर्यमरीचिसं त्रसरेणू रभः स्मृतः ।

तेऽष्टौ स्थिशास्तु तास्तिन्नो राजसर्पप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः पद् ते यवो मध्यश्च ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च बाऽपि प्रकीर्तितम् ।

द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते ॥

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ।

निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः । इति ॥

धरणपुराणौ पर्यायौ । तथा शतमानपले । पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा
राजतो निष्कः इति ।

'कार्पिकस्ताम्रिकः पणः' इति ताम्रस्योन्मानम् । पलचतुर्थांशेन
कर्पेणोन्मितः कार्पिकस्ताम्रसम्बन्धी पणो भवति । कार्पाणसज्ञश्च ।
स्मृत्यन्तरेऽपि—षोडशपणः पुराणः । 'पणो भवेत्काकिणीचतुर्णेन
पञ्चाहृतैश्चतुर्भिर्वराट्कैः काकिणी चैका' इति । तथाच देशादिभेदेन
पणादिव्यवहारो शेषः ।

अथ धान्यादिमानम् ।

भविष्यपुराणे—

पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडव मतम् ।

धनुर्भिः कुडवैः प्रस्यः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥

आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो युधैः ।

कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥

द्रोणद्वयस्यैव शूर्प इति संज्ञा । गोपये—

पञ्चकृष्णलको मापस्तैश्चतुःपष्टिभिः पलम् ॥

पलैर्द्वौत्रिंशद्विः प्रस्थो मागधेषु प्रकीर्तिनः ।

आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुराढकः ॥

विश्वुवमोत्तरे—

पलं च पुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

वान्यमानेषु वोढव्याः क्रमशोऽभी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः षोडशभिः रारी विंशत्या कुम्भ उच्यते ।

कुम्भैस्तु दशभिर्नाहो वान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥

विंशत्येत्यत्र द्रोणैरिति संग्रह्यते । तथाच, कुम्भो द्रोणद्वयमिति पक्षात्रिंशतिद्रोणमितः कुम्भ इति पक्षान्तरम् । पलसहस्रमितः कुम्भ इत्यपि पक्षान्तरं ज्ञेयम् ।

वाराहे—

पलद्वयं तु प्रसृतं मुष्टिरेकपलं स्मृतम् ।

अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् ॥

पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ।

चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येकस्मानलक्षणम् ॥

एतत्पक्षाणां शक्तिदेशकालाद्यपेक्षया व्यवस्था ।

उक्त्वा श्रीनीलकण्ठाख्यः परिभाषादिकं पुरा ।

दानाद्यौपयिकं कुण्डमण्डपादि वदत्यय ॥

तत्र भूमानम् ।

आदित्यपुगणे—

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥

त्रसरेणुस्तु विज्ञेयो अष्टौ ये परमाणवः ।

त्रसरेणवस्तु ते ह्यष्टौ रथरेणुस्तु स स्मृतः ॥

रथरेणवस्तु तेऽष्टौ च बालार्धं तत्स्मृतं बुधैः ।

बालार्धाष्टकं लिङ्गा तु यूका लिङ्गाष्टकं तथा ॥

अष्टौ यूका यवं प्रादुरङ्गुलं तु यवाष्टकम् ।

अन्यत्रापि—

यूकाष्टकं यवं प्रादुर्यवानामुदरैस्तथा ।

अष्टभिश्चाङ्गुलं त्रिर्गम्यवानामुत्तमं मतम् ॥

सप्तभिर्मध्यमं प्रोक्तं पट्टमिः स्याद्ब्रह्माहुलम् । इति ॥
 द्वादशाहुलमात्रो वै वितस्तिः परिकीर्तितः ॥
 अहुलस्य प्रदेशिन्या व्यागः प्रादेश उच्यते ।
 तालः स्मृतो मध्यमया गोरुर्णश्चाप्यनामया ॥
 फनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाहुलमानकः ।
 रत्निस्त्वहुलपर्वाणि विज्ञेयस्त्वेकविंशतिः ॥
 चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादहुलानि तु ।
 किङ्कः स्मृतो द्विरतिस्तु द्विचत्वारिंशदहुलः ॥
 पण्णक्त्यहुलिश्चैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ।
 धनुर्दण्डयुगं नालिक्षेया ह्येने यवाङ्गुलैः ॥
 धनुषा त्रिंशत् नस्त्वमाहुः संगत्याविदो जनाः ।
 धनुःसहस्रे द्वे चाऽपि गन्यूतिगपदिश्यते ॥
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनं परिकीर्तितम् ।

विष्णुधर्मोचारे—

यदुत्पन्नमथाश्नाति नरः संवत्सरं द्विजः ।
 एकगोचर्ममात्रं तु भुवः प्रोक्तं विचक्षणैः ॥

बृहस्पतिः—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डानि वर्तनम् ।
 दश तान्येव गोचर्म ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥
 इति भूमानम् ।

मार्जनखननाद्यन्यतमप्रकारेण यथोचितं भूमिः संशोष्या ।
 तत्र मण्डपम्यलं सिद्धान्तशेखरे—

स्थलादङ्गुलुच्छ्रायं मण्डपस्यलमीरितम् । इति ॥
 मण्डपं प्रकृत्य कपिलपञ्चरात्रे—

उच्छ्रायो हस्तमानं स्यात्सुसमे च सुशोभनम् । इति ॥
 ततो दण्डत्रयनिर्मितदीर्घत्रिकोणाकारस्यन्त्रे दण्डाभाभ्यां भुवि न्यस्ते
 यन्त्रमूलातिर्यग्दण्डोपरिलम्बितमधोभारवद्भूमिमप्राप्तं सूत्रं यथा तिर्य-
 ग्दण्डमध्यचिह्ने पतेत्तथा निम्ना भूः पूर्वोक्ता उच्चा वा खननीयेत्यादिशि-
 ल्पशास्त्ररीत्या तां समीकृत्य च मण्डपाद्युपयुक्तं प्राचीं साधयेत् । एवं

समायां भुवि द्वादशाङ्गुलव्यासार्द्धमेकं तन्मध्ये चापरं नवाङ्गुलं व्यासा-
 र्द्धमिति वृत्तद्वयं कृत्वा तन्मध्ये द्वादशाङ्गुलं पृथङ्मूलं सूक्ष्माप्रमृजुं शङ्कुं
 निधाय नवाङ्गुलवृत्तरेखायां चतस्रो दिशः प्रकल्प्य तासु चतस्र ऋज्व्यः
 पञ्चदशाङ्गुलाः शलाकाः शङ्कुप्रस्पृष्टाऽप्राः स्थाप्याः शङ्कुसमतार्थम् ।
 तादृशशङ्कुमच्छाया च महद्वृत्तरेखां पूर्णाहे यत्र स्पृशति सा प्रत्यङ् ।
 यत्रापराहे सा प्राक् । सूक्ष्मप्राचीक्षानार्थं तु परदिनेऽपि तस्मिन्नेव वृत्ते
 शङ्कुच्छायानिगमप्रवेशयोश्चिह्नं कृत्वा पूर्वापरदिनच्छायाप्रदेशनिर्गमन-
 पिह्योरन्तरालमिष्टैस्त्रिचतुराद्यैर्भागैर्विभज्य पूर्वदिनच्छायाप्रवेशनिर्गमा-
 न्तरालपटीः पादच्छायापटीर्यन्त्रादिना ज्ञात्वा ताभिर्षट्ठिकाभिः कल्पि-
 तान्भागान्गुणयेत् । षष्टिभिश्च हरेत् । ततो लब्धांशेन प्राच्यामेव
 पूर्वदिनकृतापगमचिह्नादुत्तरायण उत्तरस्मिन्दक्षिणायने दक्षिणस्मिन्नङ्क-
 येत् । तदुपरि पूर्वच्छायाप्रवेशचिह्नोपरि च धृते सूक्ष्मा प्राची भवति ।
 दिग्ज्ञानोपायान्तरं च शुल्ये—

कृत्तिका श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्योयेदन्तरम् ।

एतव्याख्या दिशो रूपं युगमात्रोदिते सति । इति ॥

अत्रायं गुरूपदेशः । षष्ठीं सूक्ष्मरन्त्रां नलिकां काष्ठादौ यद्ध्वा
 तत्रन्त्रेण युगमात्रमुपरिगतं कृत्तिकादिनक्षत्रं दृष्ट्वा नलिकां ताभ्यां
 प्राक्प्रत्यङ्गदेशयोः सूक्ष्मं पापाणद्वयमवलम्ब्यत्रयं वा भूमौ प्रक्षिप्य
 तचिह्नयोः प्राचीसूत्रं देयमिति । एवमेव ध्रुवं दृष्ट्वादीची साध्या ।
 चित्रास्वात्यन्तरालक्षानार्थं तु नलिकाद्वयेनैकेन च दण्डान्तरेण त्र्यस्रा-
 कारं यन्त्रं कृत्वा दण्डं मण्येऽङ्कयेत् । नलिकाद्वयान्तौ तु तथा
 तक्षणादिना परस्परं योजनीयौ । यथैकेनैव प्रयत्नेन युगपदत्र द्वयमपि
 दृश्यते । एवं दृष्ट्वा मिलितान्नलिकान्तादण्डमध्याङ्काय पापाणावलम्बौ
 प्रक्षेप्तव्यौ । इति ॥

अथ मण्डपादिलक्षणम् ।

तत्र पञ्चरात्रे—

कनीयान्दशहस्तः स्थान्मध्यमो द्वादशोन्मितः ।

तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः ॥

प्रतिष्ठासारसङ्गदे—

मण्डपः कलाहस्तो वा सर्वलक्षणसंयुतः ।

दशद्वादशहस्तो वा द्विद्विवृद्धया ततः क्रमान् ॥

लिङ्गपुराणे तु पुरुषदानप्रकरणे—

विंशद्वस्तप्रमाणेन मण्डपं कूटमेव वा ।

अथाष्टादशहस्तेन कलाहस्तेन वा पुनः । इति ॥

विंशतिहस्तोऽप्युक्तः । मध्यस्तम्भवलिकोपरिगतैश्चतुर्भिर्गृभिर्वा मृद-
ङ्गाऽऽकारकलश्रोतेः काष्ठैर्मध्ये शिखराकारयुतः कूटः । कूटोऽस्त्री
शिखरं शृङ्गमित्यभिधानानुसारान् । मध्यस्तम्भोपरि समतयाच्छा-
दितो मण्डप इति हेमाद्रिः । संप्रति कूट एवादरो लोकानाम् । तत्रैव
च मण्डपध्रुवः ।

‘दशहस्तमण्डपस्त्येकमेतल्लङ्गकं एकाग्रविधानपक्षे चोपयुक्तो
भवति’ इति मदनरत्ने ।

पञ्चरात्रे—

दुर्योद्वैष्णवयोगेषु चतुर्द्वारोऽत्र मण्डपान् ।

सारदाठमयान्तस्त्वभान्द्वान्दुर्योद्वज्जन्तमान् ॥

मण्डपाद्धोर्च्छिन्नान्वेदसङ्ख्यांश्चूडासमन्वितान् ।

वलिकामूर्ध्वतस्तेषां स्तम्भद्वादशकं पुनः ॥

बाह्यपीठप्रमाणेन तत्र सूत्रविधानतः ।

कल्पयेद्द्विकं द्वारं चतुरङ्गलवृद्धितः ॥

मध्यमोत्तमयोर्वेदी मण्डपस्य त्रिमागतः ।

चतुर्याशोच्छिन्नतिस्तस्यास्त्रिसप्तपञ्चतोऽपि वा ॥

नवैकादशदीनं वा इष्टकाभिः प्रकल्पयेन् । इति ॥

बृहदा शिखा । वलिकामिति । तेषां चतुस्तम्भानां शिखाभिः प्रोत-
च्छिन्नाण्युभयतश्चिह्नद्वयोपेतानि वलिकाख्यानि त्रिर्यक्षाष्टानि विधे-
यानीत्यर्थः । बाह्य इत्यादि । आदौ मध्यस्तम्भचतुष्टयं विन्यस्य
तद्बाह्यपरिधौ मण्डपक्षेत्रविस्तारपर्यायपीठपरिमितसूत्रनृतीयांशेन तुल्या-
न्तरद्वादशचिह्नकरणपूर्वकं पञ्चहस्तप्रमाणा द्वादशस्तम्भा निखेया
इत्यर्थः । ॥देवं षोडशस्तम्भता संपद्यते । तेषु चत्वारो मण्डपायामार्द्ध-

मितोच्छ्राया अष्टदस्ता नवहस्ता वा भवन्ति । अथममध्यमोत्तमरूपे-
ष्वष्टहस्ता एते चत्वारः ।

शारदातिलके—

षोडशस्तम्भसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः ।

अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः संस्थाप्या द्वादशाधिकाः ॥

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते निच्छिद्रा ऋजवः शुभाः ।

इत्युक्तत्वादिति । तत्रापि मध्यमस्तम्भेषु चूडास्येव तिर्यकाष्टनिर्देश-
नम् । बाह्येषु तु चूडासु स्तम्भकर्णेषु वैत्यनियमः । सर्वे च, 'पञ्चमांशं
न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणो विधिः' इत्युक्तत्वात् सूत्रपञ्चमांशेन निखेयाः ।
सर्वेऽपि दशाङ्गुलसूत्रवेष्टनयोग्यस्पर्शित्या विधेयाः ।

कल्पयेदित्यादि । कनिष्ठमण्डपे द्वारचतुष्टयं द्विहस्तविस्तारम् । तथा
मध्यमे चतुरङ्गुलाधिकद्विहस्तविस्तारम् । पञ्चमुत्तमेऽष्टाङ्गुलाधिकद्विहस्त-
विस्तारम् । मध्यमोत्तमयोर्वेदीत्यादि । मण्डपमध्यत्रिभागमाना वेदिः
स्वायाममृत्तीयचतुर्थपञ्चमसप्तमनवमैकादशाऽन्यतमेनोष्ठा ।

तुलापुरूपे तु मातये—

सप्तहस्ता भवेद्देदी मध्ये पञ्चकराऽथवा । इति ॥

सिद्धान्तशेखरे—

चतुरस्या चतुष्कोणा वेदी सर्वफलप्रदा ।

तडागादिप्रतिष्ठायां पश्चिनीपद्मसन्निभा ॥

राज्ञां स्यात्सर्वतोभद्रा वेदी राज्याभिषेचने ।

विवाहे श्रीधरी वेदी विंशद्वस्तसप्तमन्विता । इति ॥

'द्वारदेहस्या बहिर्हस्तमात्रे द्वारशाखा निखेया' इति नियन्धान्तरे ।
प्रत्यखण्डे तु 'हस्तद्वयं बहिस्त्यक्त्वा तोरणानि निवेशयेत्' इत्युक्तम् ।

मातये—

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि

चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनाम् । इति ॥

अयमर्थः—पूर्वद्वारे अश्वत्थशाखे, दक्षिणे वटुम्बरशाखे, पश्चिमे
तृणशाखे उत्तरतो वटशाखे । शाखाश्च अथममध्यमोत्तममण्डपेषु
क्रमात्पञ्चपदसप्तहस्तोष्ठाः । तासामुपरिकृतचूडासु तिर्यक्फलकमुभयतः
सच्छिद्रं चूडान्यस्तच्छिद्रं निदध्यात् । तद्विहस्तमथममण्डपे । अङ्गुल-

प्रविष्टासारसङ्ग्रहे—

मण्डपः कलाहन्तो वा सर्वलक्षणसंयुतः ।

दशद्वादशहस्तो वा द्विद्विवृद्धया ततः क्रमान् ॥

विष्णुपुराणे तु पुरुषदानप्रकरणे—

विंशद्वस्तप्रमाणेन मण्डपं कूटमेव वा ।

अथाष्टादशहस्तेन कलाहस्तेन वा पुनः । इति ॥

विंशतिहस्तोऽप्युक्तः । मध्यस्तम्भवलिकोपरिगतेऽनुभिरेष्टभिर्न मृद-
ङ्गाऽऽकारकलशप्रोतेः काष्ठैर्मध्ये शिराराकारयुतः कूटः । कूटोऽन्वी-
शिरारं मृदङ्गमित्यभिधानानुसारान् । मध्यस्तम्भोपरि समतयाच्छा-
दितो मण्डप इति हेमाद्रिः । संप्रति कूट एवादरो लोकानाम् । तत्रैव
च मण्डपभ्रमः ।

‘दशहस्तमण्डपस्त्वैकमेतल्लङ्घ्य एकाग्निविधानपक्षे चोपयुक्तो
भवति’ इति मदनरत्ने ।

पञ्चरात्रे—

दुर्वाद्विष्णवयागेषु चतुर्द्वारोऽत्र मण्डपान् ।

सावदादमयान्तम्भान्द्वान्द्वारोऽष्टजन्तमान् ॥

मण्डपाङ्गोच्छ्रितान्येदसङ्ख्याश्चूडासमन्वितान् ।

वलिकामूर्ध्वतस्तेषां स्तम्भद्वादशकं पुनः ॥

बाह्यपीठप्रमाणेन तत्र सूत्रविधानतः ।

कल्पयेद्विकरं द्वारं चतुरङ्गलवृद्धितः ॥

मध्यमोत्तमयोर्वेदी मण्डपस्य त्रिभागतः ।

चतुर्थांशोच्छ्रितस्तस्यास्त्रिसप्तपञ्चतोऽपि वा ॥

नवैकादशहीने वा इष्टकाभिः प्रकल्पयेत् । इति ॥

चूडा शिखा । वलिकामिति । तेषां चतुःस्तम्भानां शिखाभिः प्रोत-
श्लिष्टाण्युभयतश्चिद्वृद्धयोपेतानि वलिकाख्यानि तिर्यक्पादानि विधे-
यानीत्यर्थः । बाह्य इत्यादि । आदौ मध्यस्तम्भचतुष्टयं विन्यस्य
सद्बाह्यपरिभौ मण्डपक्षेत्रविस्तारपर्यायपीठपरिमितसूत्रतृतीयांशेन तुल्या-
न्तरद्वादशचिह्नकरणपूर्वकं पञ्चहस्तप्रमाणा द्वादशस्तम्भा निखेया
ऽत्यर्थः । तदेवं षोडशस्तम्भता संपन्नादे । तेषु चत्वारो मण्डपायामाङ्क-

मितोच्छ्राया अष्टहस्ता नवहस्ता वा भवन्ति । अधममध्यमोत्तमरूपे-
ष्वष्टहस्ता एते चत्वारः ।

शारदातिलके—

षोडशस्तम्भसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः ।

अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः संस्थाप्या द्वादशाधिकाः ॥

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते निच्छिद्रा ऋजवः शुभाः ।

इत्युक्तत्वादिति । तत्रापि मध्यमस्तम्भेषु चूडास्तेव तिर्यकाष्टनिवेश-
नम् । बाह्येषु तु चूडासु स्तम्भकर्णेषु वैत्यनियमः । सर्वे च, 'पञ्चमांशं
न्यसेद्वृमौ सर्वसाधारणो विधिः' इत्युक्तत्वात् सूत्रपञ्चमांशेन निषेधाः ।
सर्वेऽपि वृशाङ्गुलसूत्रवेष्टनयोग्यस्थौल्या विधेयाः ।

कल्पयेदित्यादि । कनिष्ठमण्डपे द्वारचतुष्टयं द्विहस्तविस्तारम् । तथा
मध्यमे चतुरङ्गुलाधिकद्विहस्तविस्तारम् । एवमुत्तमेऽष्टाङ्गुलाधिकद्विहस्ता-
विस्तारम् । मध्यमोत्तमयोर्वेदीत्यादि । मण्डपमध्यत्रिभागमाना वेदिः
त्वायामवृत्तीयचतुर्थपञ्चमसप्तमनवमैकादशाऽन्यतमेनोष्ठा ।

तुलापुरुषे तु मात्स्ये—

सप्तहस्ता भवेद्देदी मध्ये पञ्चकराऽधवा । इति ॥

सिद्धान्तशेखरे—

चतुरस्रा चतुष्कोणा वेदी सर्वफलप्रदा ।

तडागाविप्रतिष्ठायां पश्चिनीपद्मसमिभा ॥

राक्षां स्यात्सर्वतोभद्रा वेदी राज्याभिषेचने ।

विवाहे श्रीभरी वेदी विशद्वस्तसमन्विता । इति ॥

'द्वारदेहत्या वहिर्हस्तमात्रे द्वारशाखा निषेधा' इति निग्रन्थान्तरे ।
प्रतरण्डे तु 'हस्तद्वयं वहिस्त्यक्त्वा तोरणानि निवेशयेत्' इत्युक्तम् ।

मात्स्ये—

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि

चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनाम् । इति ॥

अयमर्थः—पूर्वद्वारे अश्वत्थशारे, दक्षिणे उदुम्बरशारे, पश्चिमे
कुशशाखे उत्तरतो वटशारे । शारयाश्च अधममध्यमोत्तममण्डपेषु
रुमात्पञ्चपट्टसप्तहस्तोष्ठाः । तासामुपरिकृतचूडासु तिर्यक्फलकमुमयतः
सच्छिद्रं चूडान्यसच्छिद्रं निदध्यात् । तद्विहस्तमधममण्डपे । अङ्गुल-

पट्टकाधिकं, द्विहस्तं मध्ये । सार्द्धं हस्तद्वयमुत्तमे । तिर्यक्फलकोपरि मध्ये
मण्डपेषु क्रमाच्चतुरङ्गुलाः, सार्द्धचतुरङ्गुलाः पञ्चाङ्गुलाश्च कीला निवे-
श्याः । तिर्यक्फलकं कीलाश्च तत्तत्काष्ठजा एव ।

यद्वास्तुशास्त्रे—

मस्तके द्वादशांशेन शङ्खचक्रादाम्बुजम् ।

प्रागादिकमयोगेन न्यसेत्तेषां स्वदारुजम् ॥

द्वादशांशोऽत्र फलकस्य चतुरङ्गुलादिरेवोक्तः । शङ्खचक्रादाम्बुजक-
रणं वैष्णवयागविषयम् ।

शैव्यागो तु ते कीलाश्चिह्नः स्युः । त्रिशूलाकारत्वं चैव—‘मध्य-
कीलो नवाङ्गुलो घृनः सपादमङ्गुलविस्तारः । तमुभयतोऽन्यौ किञ्चि-
द्रौ । दैर्घ्यमध्ये शूलस्य मूलाङ्गुलद्वयं विले प्रविशति इत्यत्रमण्डपे ।
मध्यमे त्वेकादशाङ्गुल उच्छ्रायः । पादोनम्यङ्गुलविस्तारः । त्र्यङ्गुलो
विलप्रवेशः । उत्तमे त्रयोदशाङ्गुलमुच्छ्रायः सपादम्यङ्गुलो विस्तारश्च-
तुरङ्गुलो विलप्रवेशः’ । इदं च पिङ्गलमते—

शूलेन चिहिताः कार्या द्वारशाखास्तु मस्तके ।

शूलैर्नवाङ्गुलैर्दैर्घ्यं तुरीयांशेन विस्तृतिः ॥

अङ्गुर्वै मध्यशृङ्गः स्यात्किञ्चिद्रूपं च पक्षयोः ।

प्रथमं तत्समाख्यातं मङ्गुलं रोपयेत्तथा । इत्यादिनोक्तम् ॥

पद्ममालाभे एकवृक्षजानि तोरणानि । नस्याप्यभावे शमीद्रुमजानि ।
एतन्निवेशनमन्त्राश्च अग्निमीळे, इमे त्वा, अग्न आयाहि, शनो देवी
इत्यनुसन्धेयाः । मध्यस्तम्भचतुष्टयोपरि च मुरजाऽऽकृतिकाष्ठे दिग्वि-
दिग्गवरन्नाष्टक्योतामकाष्टकेनोन्नतता कार्या । ‘कट्टैः समिस्तु
संज्ञाया विजयाद्यास्तु मण्डपाः’ इत्युक्त्यात् । द्वारवर्जं सर्वतो मण्डप
आच्छाद्यः । जयविजयमद्रविश्वरूपसुरूपसुवधनदधन्वकसुप्रसन्नाः । एते-
ऽष्टदस्तादयो द्विहस्तपृष्ठितो हातव्याः । यदा मण्डपद्वयं क्रियते, तदा
तत्र प्रथममण्डपपरिमितमन्तरमुत्सृज्य द्वितीयो मण्डपः कर्तव्य इति
वास्तुशास्त्रे ‘एवं यदा भामाभे मण्डपः क्रियते तदा तद्वामपरिमाण-
मन्तरमुत्सृज्य परतो मण्डपो विधेयः’ इति ।

मण्डपे पताका उक्ताः । मात्स्ये—

लोकेऽवर्णां परितः पताका

मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् । इति ॥

सङ्गृहेऽपि—

सप्तहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन विस्तृताः ।

लोकपालानुवर्णेन नवमी तुद्दिनप्रभा ॥

पीतरक्तादिवर्णाश्च पञ्चहस्ता ध्वजाः स्मृताः ।

द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैश्च वंशजैः संयुतास्तथा । इति ॥

लोकपालवर्णाः—

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ।

कुवैरस्तु सुवर्णाभो ह्यग्निश्चापि सुवर्णभः ॥

तथैव निर्रसतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ।

ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं व्यायेकमादिमान् । इति ॥

गारुडे तु पताकानां प्रकारान्तरमुक्तम्—

पञ्चहस्ता ध्वजाः कार्या वैपुल्येन द्विहस्तकाः ।

सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विशत्यङ्गुलविस्तृताः ॥

दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चांशवेशिताः ।

सिन्दूराः कर्पूरा धूम्रा धूसरा मेघसन्निभाः ॥

हरिताः पाण्डुवर्णाश्च शुद्धाः पूर्वोदितः क्रमान् ।

एवं वर्णाः शुभाः कार्याः पताकाः पाकशासन । इति ॥

अत्र समचतुरस्त्रमण्डपसाधनम् । मण्डपादिव्यासप्रमाणां रज्जुं द्विगुणीकृत्य तामेवोभयतः पाशाभ्यां सह अष्टधा विभज्य, पञ्चमांशान्ते कर्षणाय पष्ठांशान्ते शङ्कर्षं च चिह्नद्वयं कृत्वा मण्डपादे प्राचीसूत्रप्रा-
न्तद्वये शङ्कुद्वयं निखाय, रज्यन्तपाशौ तयोः शङ्कोरासज्य कर्षण-
चिह्नं दक्षिणत आकृष्य शङ्कुचिह्ने शङ्कुं निखाय ततः कर्षणचिह्नमु-
त्तरत आकृष्य शङ्कुचिह्ने शङ्कुं निखाय व्यत्यासं कृत्वा शङ्कोः
पाशान्तावासज्य पूर्ववदक्षिणोत्तरयोः क्रमेण कर्षणचिह्नमाकृष्य शङ्कु-
द्वयं निहन्यात् । तत ईशानोत्तरादिशङ्कुषु प्रादक्षिण्येन रज्जुवेष्टना-
न्मण्डपादिचतुरस्त्रं क्षेत्रं सिद्धं भवति ।

मध्यवेदीसाधनम् । मण्डपसूत्रं प्रागायतं दक्षिणोत्तरायतं च त्रेधा
विभज्य तेन नवभागो मण्डपः संपद्यते । मध्यमे नवमंशे तन्माना
वेदिका यजमानहस्तोच्छ्राया च विधेया ।

तथाच शारदातिष्ठे—

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं पञ्चधा विभजेत्सुधीः ।

न्यसेत्पुरस्तादेकांशं कोणार्धार्धप्रमाणतः ॥

भ्रामयेत्कोणमानेन तथान्यदपि मन्त्रवत् ।

सूत्रयुग्मं तवो दद्यात्पुण्डं योनिनिभं भवेत् । इति ॥

अत्रोपपत्तिः । प्राग्दिग्गतव्यस्रलम्बः सप्तदशाङ्गुलानि, एको यवः, एका यूका लिखा पञ्च । भूस्तु द्दष्टचतुरस्रमध्या । उदक्सूरं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । उपरितनाल्पव्यस्त्रेऽपि भूः सैव । आलम्बस्तु द्वादशाङ्गुलानि । वृत्तार्द्धव्यासार्द्धयोस्त्वङ्गुलानि अष्टौ यवाश्चत्वार इति । योनिमध्यसूत्रवृद्धपङ्गुलानि । एकहस्ते पञ्चाङ्गुलानि, एको यवः, एका यूका, पञ्च लिखाः । द्विहस्ते सप्ताङ्गुलानि । द्वौ यवौ, द्वे यूके, एका लिखा । त्रिहस्तेऽष्टावङ्गुलानि सप्त यवाः, तिस्रो यूकाः । चतुर्हस्ते दशाङ्गुलानि, चत्वारो यवाः, तिस्रो यूकाः द्वे लिखे । पञ्चहस्ते एकादशाङ्गुलानि, यवचतुष्टयम्, एका यूका । षड्हस्ते द्वादशाङ्गुलानि, चत्वारो यवाः, सप्त यूकाः, तिस्रो लिखाः । सप्तहस्ते त्रयोदशाङ्गुलानि, पञ्च यवाः, अष्टहस्ते चतुर्दशाङ्गुलानि, यवचतुष्टयम्, यूकाश्चतस्रः, द्वे लिखे । नवहस्ते पञ्चदशाङ्गुलानि, यवत्रयम्, यूनाचतुष्टयम्, सप्त लिखाः । दशहस्ते षोडशाङ्गुलानि, द्वौ यवौ । तिस्रो यूकास्तिस्रो लिखाः । एवं षोडशहस्ते विंशत्यङ्गुलानि यवचतुष्टयं पद्मयूनाः, चतस्रो लिखाः ॥

रामस्तु—द्दष्टचतुरस्रक्षेत्रमध्यरेखाया द्विनवत्यधिक शतमंशान्कृत्वाष्टात्रिंशदंशान् मध्यसूत्रं प्राच्यामेकोनविंशदंशैश्चोभयतः श्रोणिं सवर्द्धर्पं सवृद्धिश्रोणिचतुर्यांशककर्कटेन सूत्रेण वा पश्चिमभागे वृत्तार्द्धद्वयं प्राङ्मुखं श्रोणिसूत्रलम्बं विलिख्य वृत्तार्द्धद्वयबाह्यप्रान्तयोर्द्विंशत्प्राक्सूत्रे चिह्नं यावन् सूत्रद्वयान्तं योन्याकारं कार्यमित्याह । तत्फलसंवादेऽपि विरूपत्वादयुक्तम् ॥

इदं चोद्गमं कार्यम् । सप्त मध्यरेखापञ्चमाशवृद्धाबुदीच्या वृत्ताया

पुण्ड्रमाधेय्यामुत्तरामुत्तरम्

‘सार्द्धचन्द्राभं कामिके—’

चतुरस्त्रे ग्रहैर्मके त्यक्त्वाऽऽद्यन्तौ तदंशकौ ।

मध्ये सप्तांशमानेन कुण्डं खण्डेन्दुवद्भ्रमात् ॥

अयमर्थः—इष्टप्रमाणचतुरस्त्रमध्यरेखा नवधा विभज्याऽऽद्यन्तिमौ भागौ परिमृज्य तत्र चिह्नद्वयं कृत्वोपरिचिह्ने तिर्यद्वक्षिणोत्तरं सूत्रं दत्त्वोपरिचिह्नाथश्चिह्नं यावद्दृत्तेन सूत्रेण कर्कटेन वा भ्रमादृत्तार्द्ध ज्यासूत्रजातकोटिकमर्द्धपन्त्रं कुण्डं कुर्यात् इति । अर्द्धेन्दौ व्यासार्द्धाङ्गुलानि । एकस्मिन्नेकोनविंशत्यङ्गुलानि एको यवः एका यूका पञ्च लिखाः । द्वयोः सप्तविंशत्यङ्गुलानि पञ्च यूकाः द्वे लिखे । त्रिषु त्रयविंशदङ्गुलानि एको यवः द्वे यूके पङ्क्तिश्चाः । चतुर्षु अष्ट-
त्रिंशदङ्गुलानि द्वौ यवौ तिस्रो यूकाः द्वे लिखे । पञ्चसु द्विचत्वारिंशदङ्गुलानि । सप्त यवाः । यूकाश्चतस्रः । तिस्रो लिखाः । षड्सु पद्चत्वारिंशदङ्गुलानि, सप्त यवाः द्वे यूके । सप्तसु पञ्चाशदङ्गुलानि, पञ्च यवाः, द्वे यूके चतस्रो लिखाः । अष्टसु पञ्चपञ्चाशदङ्गुलानि, एको यवः, द्वे यूके, तिस्रो-लिखाः । नवसु सप्तपञ्चाशदङ्गुलानि, चत्वारो यवाः । दशसु षडङ्गुलानि, चत्वारो यवाः । एवं षोडशसु पद्-
सप्तत्यङ्गुलानि । पञ्च यवाः । अत्र रामेण—‘चतुरशीत्यधिकत्रिंशत्या विमकरयेष्टक्षेत्रव्यासस्यैकोऽंशोऽधिकस्त्याज्यः क्षेत्रफलसंपादार्थम्’ इत्यु-
क्तम् । स चैकांश इष्टक्षेत्रव्यासश्चतुर्विंशाशस्य षोडशांशो भवति । एकहस्तचतुरस्त्रे तु सार्द्धयवमितः । एवं द्विहस्तादिष्वप्युक्तम् । इदं चोद-
गमं कार्यम् । तदुक्तं मदनरत्ने—‘अदगमत्वं चोदहमप्यरेखाया नवधा विभागेन संपादनीयम्’ इति ॥

यत्तु शारदातिलके—

चतुरस्त्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेद्द्रुषः ।

एकमेकं त्र्यजेदंशमथ उत्थ्वं च तन्त्रचित् ॥

ज्यासूत्रं पातयेदमे तन्मानाद्भ्रामयेत्ततः ।

अर्द्धचन्द्रनिभं कुण्डं रमणीयमिदं भवेत् । इति ॥

तत्र भूयान्क्षेत्रफलविसवादः । कामिकोक्ते त्वल्पः ।

अथ त्रिकोणम् । ‘इष्टचतुरस्त्रमध्यसूत्रस्य चतुर्विंशतिरंशाः । तत्र

मूत्रं च प्राच्यामष्टमांशोनैकांशसहितान् साद्विसप्तांशान् श्रोणि च पार्श्व-
योः । प्रत्येकं सप्तादान् षडंशान् संबद्धं वर्द्धितश्रोण्यन्तयोर्वर्द्धितप्राक्-
सूरान्तं यावत्सूत्रद्वये दत्ते समभुजं श्यस्तं भवति ।

यथोक्तं शारदातिलके—

चतुर्द्वान्मोदिते क्षेत्रे न्यसेदुभयपार्श्वयोः ।

एकैकमंशतन्मानादप्रतो लाञ्छयेत्ततः ॥

सूत्रद्वयं युधः कुर्यात्त्र्यस्रं कुण्डमुदाहृतम् । इति ॥

इदं तु किञ्चित्फलव्यभिचारि । अतोऽस्माभिरविका वृद्धिरुक्ता ।
राममते तु 'मध्यसूत्रं दशभिर्दशैः संबद्धं तत्रैकोऽंशः स्वाष्टमांशोनः
श्रोणिमूत्रस्योभयतः पञ्चपञ्चांशवृद्धिः' इति । तत्तु विषमभुजत्वादुपे-
क्ष्यम् । इदं च निर्णयौ प्रागमं पश्चिमयोनि श्यस्तगुणाः । एकस्मिन्
षट्त्रिंशदङ्गुलानि चत्वारो यवाः । द्वयोरेकपञ्चाशदङ्गुलानि पञ्च
यवाः । त्रिषु त्रिषष्ट्यङ्गुलानि एको यवः । चतुर्षु त्रिसप्तत्यङ्गुलानि
पञ्च यवाः । षट्सु एकोनवत्यङ्गुलानि त्रयो यवाः । सप्तसु चतुर्न-
वत्यङ्गुलानि चत्वारो यवाः । अष्टसु अष्टत्रिंशत्याङ्गुलानि एको यवः ।
नवसु नवाधिकशत्याङ्गुलानि यवत्रयम् । दशसु पञ्चदशाधिकशत्याङ्गु-
लानि यवद्वयम् ।

अथ वृत्तं कामिने—

कर्णार्धाष्टांशसंन्यासादृत्तं कुण्डमिहोच्यते । इति ॥

अयमर्थः—कर्णार्धस्य योऽष्टमांशोऽङ्गुलद्वययवाधिक्रमेकहस्ते तस्य
सम्यङ्न्यासं त्यागं कृत्वा विशिष्टयवन्यूनपञ्चदशाङ्गुलात्मकव्यासार्धेन
वृत्तं कुण्डं भवति ।

शारदातिलकेऽपि—

अष्टादशांशे क्षेत्रं न्यसेदेकं वद्विर्बुधः ।

भ्रामयेत्तेन मानेन वृत्तं कुण्डमनुत्तमम् । इति ॥

अन्यत्रोभयत्रापि क्षेत्रफलविसंवादो शोध्यः । एकांशस्य पञ्चविंशां-
शसहितव्यासपोडशांशाधिकव्यासार्धमितकर्कटेन सूत्रेण वा कृतं मण्डलं
वृत्तकुण्डं भवति । 'इष्टचतुरस्रव्यासपोडशांशाऽधिकव्यासार्धमितेन
कर्कटेन सूत्रेण वा कृतं मण्डलं वृत्तकुण्डम्' । प्रागमं पश्चिमयोनि
प्रतीच्यां वृत्तव्यासाद्वाङ्गुलानि । एकस्मिन्त्रयोदशाङ्गुलानि यव-

चतुष्टयम् । द्वयोरेकोनविंशत्यङ्गुलानि एको यवः । त्रिषु त्रयोविंशत्यङ्गुलानि यवचतुष्टयम् । चतुर्षु सप्तविंशत्यङ्गुलानि एको यवः । पञ्चसु त्रिंशदङ्गुलानि द्वौ यवौ । षट्सु त्रयस्त्रिंशदङ्गुलानि एको यवः । सप्तसु पञ्चत्रिंशदङ्गुलानि सप्त यवाः । अष्टस्वष्टत्रिंशदङ्गुलानि द्वौ यवौ । नयसु चत्वारिंशदङ्गुलानि पञ्च यवाः । दशसु द्विचत्वारिंशदङ्गुलानि सप्त यवाः ।

अथ पट्टसप्तम् । 'इष्टचतुरस्रमध्यसूत्रस्य चतुर्विंशतिमंशान्कृत्वा तत्सूत्रं त्रिभिरंशैः प्राच्यां वर्द्धयेत् । तत्रैकोऽंशः स्वाष्टमांशोनः तावच्च प्रतीच्यां संवद्धयेत् तद्वर्द्धेन घृत्तं कृत्वा तावदेव कर्कटेन उदीचीमारभ्य षट्सु स्थानेषु अद्ध्ययेत्' इति । अत्रैकहस्ते तावदेवं फलम् । मध्ये दीर्घचतुरस्रम् । तदीर्घभुजः पञ्चविंशत्यङ्गुलानि पट्टयवाश्च । एवमन्योऽपि । अल्पभुजस्तु, चतुर्दशाङ्गुलानि सप्त यवाः सप्त यूकाश्च । तत्र फलं, पञ्चाष्टीत्यधिकानि शतत्रयमङ्गुलानि । 'चतुरस्रदीर्घभुजसंलभे त्र्यस्ते तु भुज एव भूः । लभ्यस्तु घृत्तचतुर्षींशः सप्ताऽङ्गुलानि त्रयो यवाः पञ्च यूकाश्च इति । तत्फलं, पञ्चनवत्यङ्गुलानि चत्वारो यवाश्च । अपरत्र्यस्तेऽन्येवम् । फलत्रययोगे पञ्चशतपट्सप्ततिश्च । यत्तु विष्णुमूलप्रभृतिभिर्बहुभिः फलसंवाद्यपि त्र्यस्रद्वययोगेन बहिर्निर्गतास्त्रिकं पट्टस्रमुक्तम् । तदयुक्तम् । अन्तरयाष्टास्रयोगेन द्वादशास्रताद्वादशभुजतापत्तेः । बहिस्तना एवास्त्रा नान्तर्गता इति चेत् । तथापि षष्ठभुजतार्या मानाभावः । चतुरस्रत्र्यस्रादावपि फलसंवादेन कदाचित्तथापत्तेश्च । एतेन रामाशुक्तमष्टास्रमपि प्रत्युक्तम् । पट्टस्रिभुजाङ्गुलान्येकहस्तादिक्रमेण दशहस्तपर्यन्तम् । चतुर्दशाङ्गुलानि सप्त यवाः । एकविंशत्यङ्गुलानि । पञ्चविंशत्यङ्गुलानि । षट् यवाः । एकोनत्रिंशदङ्गुलानि । षट् यवाः । त्रयस्त्रिंशदङ्गुलानि । द्वौ यवौ । षट्त्रिंशदङ्गुलानि । यवचतुष्कम् । एकोनचत्वारिंशदङ्गुलानि यवत्रयम् । द्विचत्वारिंशदङ्गुलानि एको यवः । चतुश्चत्वारिंशदङ्गुलानि पञ्च यवाः । सप्तचत्वारिंशदङ्गुलानि एको यवः ।

अथ पद्मम् । इष्टचतुरस्रमध्यसूत्रस्य चतुर्विंशतिरंशाः । तत्र द्वादशभिरंशैरेकं घृत्तं कृत्वा तदुपर्यशपञ्चमांशाधिकान्साद्धान्त्रीनंशान्संवद्धर्याऽपरं घृत्तं कृत्वा तत्र दिक्षु विदिक्षु तदंतरालेषु च सूत्राण्यास्फालयेन् । ततोऽन्त-

वृत्तरेखाप्राक्सूत्रमस्त्यात्तदेकान्तरितमस्त्याच्च सूत्रद्वये त्रिकोणाकारे-
णाऽऽस्फालयेत् तदन्तरालमस्त्वसमसूत्रवर्हिर्वृत्तरेखागतमस्त्यं यावन् ।
तत्रैकसूत्रं समाश्रयया मध्येऽद्वयित्वा सूत्रार्द्धमितकचटकोटिमेकां मध्याद्वे-
परां च सूत्रारम्भक्रमस्त्ये संस्थाप्य त्रिकोणमध्ये भ्रमगादेकमस्त्यं, वहि-
र्वृत्तरेखागतत्रिकोणान्तात्तस्मादेव च सूत्राद्वात्रिकोणाद्वाहिरपरं मस्त्यं
कृत्वान्तर्मत्स्थानिकोणाद्वाहिरपरं मस्त्यं कृत्वाऽन्तर्मत्स्थात्रिकोणाद्वाहिरप-
रिसूत्रार्द्धज्याकमेकं वहिर्मत्स्थात्रिकोणान्तं, अथ, सूत्रार्द्धज्याकमपरमिति
संलग्नकोटिकमुपर्यधोभावेन चतुर्द्वयं कार्यम् । एवमपरसूत्रेऽपि कृत्वा
सूत्रद्वयमार्जने चक्राग्रं पञ्चदलवद्वयं भवति । एवमन्यानि पत्राणि अथः
कृत्वा इष्टचतुरस्रक्षेत्रकल्पितचतुर्विंशत्यंशमध्ये त्रिभिरंशैर्गोसार्वेन मध्ये
तद्वहिक्ष्व पञ्चशज्यासार्वेनेति द्वे वृत्ते कार्ये । तत्रान्तर्वृत्ते विस्तारे तद्वृत्ते-
नोपसायां षट्प्रासेन समा मृदा कर्णिका कार्या । वहिर्वृत्ते तु बैसरा
इति । तथा च कामिके—

चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद्विभागशः ।

तद्वहिस्त्वेकभागेन बैसराणि प्रकल्पयेत् ॥

मृतीये दलमप्यानि चतुर्थदलकोटय ।

९ । दशहस्ता एकोनपञ्चाशदङ्गुलानि ४९ । पञ्च यवाः । चतस्रो
यूकाः । सप्त लिङ्गाः । द्वयमेकं वा बालाग्रम् । पञ्च रथरेणवः । षट् प्रसरे-
णवः । त्रयः परमाणवः इति । भूस्तु तृतीयवृत्ताष्टमांशस्य ज्यारूपा । सा
चैकदस्ताविशमेण दशहस्तान्तम् । नवाऽङ्गुलानि । एको यवः । तिस्रो
यूकाः । षट् लिङ्गाः । त्रीणि बालाग्रानि ॥ १ ॥ द्वादशाङ्गुलानि ।
सप्तयवाः । सप्तयूकाः लिङ्गाद्वयम् ॥ २ ॥ पञ्चदशाङ्गुलानि । यत्र-
यम् । एका यूका । सप्तलिङ्गाः । चत्वारि बालाग्रानि ॥ ३ ॥ षष्ठादशा-
ङ्गुलानि । यत्रयम् । यूकात्रयम् । चतस्रो लिङ्गाः । षड्बालाग्रानि ॥ ४ ॥
विंशत्यङ्गुलानि । चत्वारो यवाः । द्वे यूके । तिस्रो लिङ्गाः ॥ ५ ॥
द्वाविंशत्यङ्गुलानि । त्रयो यवाः । सप्तयूकाः । षड्लिङ्गाः । षड्बाला-
ग्रानि ॥ ६ ॥ चतुर्विंशत्यङ्गुलानि । यवद्वयम् । यूकात्रयम् । एका
लिङ्गा । त्रीणि बालाग्रानि ॥ ७ ॥ पञ्चविंशत्यङ्गुलानि । सप्त यवाः ।
षड्यूकाः । चतस्रो लिङ्गाः ॥ ८ ॥ सप्तविंशत्यङ्गुलानि । चत्वारो यवाः ।
तिस्रो यूकाः । तिस्रो लिङ्गाः ॥ ९ ॥ एकोनविंशदङ्गुलानि । एको
यवः । एका यूका । लिङ्गात्रयम् । षड्बालाग्रानि ॥ एतत्पञ्चकुण्डम् ॥
अथैतत्फलम् । तत्रैकस्मिन्पत्रे उपरितने महति ज्यम्बे तावद्विंशोऽङ्गु-
लानि दश । त्रयो यवाः । सप्त यूकाः । त्रीणि बालाग्रानि ॥ पञ्च रथरे-
णवः । पञ्च प्रसरेणवः । चत्वारः परमाणवः इति ॥ भूस्तु नवाङ्गु-
लानि । एको यवः । तिस्रो यूकाः । षड्लिङ्गाः । त्रीणि बालाग्रानि ।
द्वौ रथरेणू । त्रयस्त्रसरेणवः । सप्त परमाणवः इति ॥ लम्बेन तद्विंश-
ध्वगणने फलम् ' पञ्चाशदङ्गुलानि । सप्त यवाः । द्वे यूके । षड्बाला-
ग्रानि ॥ द्वौ रथरेणू । एकस्त्रसरेणुः । चत्वारः परमाणवः । इति ॥
अथस्तनेऽल्पज्यले भूः सैव । लम्बस्तु चत्वार्यङ्गुलानि । चत्वारो
यवाः । चतस्रो यूकाः । सप्त लिङ्गाः । एकं बालाग्रम् । पञ्च रथरेणवः ।
एकस्त्रसरेणुः । सप्त परमाणवः । इति । पूर्वोक्तभूम्यर्द्धेनैतद्विंशध्वगणने
फलम् ' एकविंशतिरङ्गुलानि । पञ्च यूकाः । पञ्च लिङ्गाः । एकं
बालाग्रम् । पञ्च रथरेणवः । षट् प्रसरेणवः । त्रयः परमाणवः । इति ।
ज्यस्त्रद्वयफलैकीकरणे ' द्वासप्ततिरङ्गुलानि पत्राग्रवकेतायां ह्यु तावत्येव
भूस्त्यज्यते, तावत्येव संगृह्यते इति गणितं क्षेत्रफलं विहितम् । अष्टाना-
मपि पत्राणां क्षेत्रफलमेतन्नेऽङ्गुलानां षट्सप्तत्यधिका पञ्चशती ॥ ५७६ ॥

भविष्यपुराणे—

मुनिमानं शतादौ तु शते चारलिमात्रकम् ।
सहस्रे त्वय होतव्ये शुर्यात्कुण्डं करात्मकम् ॥
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम् ।
अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाभिकम् । इति ॥

यत्तु शारदातिलके—

एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।
लक्षाणां दशकं यावत्तावदस्तेन बर्द्धयेत् ॥
दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेषु च शस्यते । इति ॥

यत्तु स्कान्दे—

कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
योनिवक्त्रयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेसलम् ।
इति च लक्षादिहोमेत्येकहस्तादिकुण्डविधानं, कोटिहोमे दशह-
स्तस्य । तद्वयोचितग्रीष्मादिचिरदाहस्यूलद्रव्यविषयं घृतादिक्षिप्ररादि
द्रव्यविषयं च होमम् ।

अथ रातम् ।

मोहवृद्धोत्तरे—

चतुर्विंशतिर्भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु ॥
चतुर्विंशमङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ।
हस्तमात्रं सनेत्तिर्यङ्मुखमेसलया सह ॥

पिङ्गालमते—

ग्यातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेसलानां स्थितिर्भवेत् ।

तथा—

सर्वेषामेव कुण्डानामेका वा तिस्र एव वा ।

कुण्डलम्भिवृत्तौ—

कण्ठाङ्गुलाद्द्विः कार्यं मेसलैका षडङ्गुला । इति ॥
चतुस्त्रिंशङ्गुला वाऽपि तिस्रः सर्वत्र शोभनाः । इति ॥

मेसलान्त्रितयं कार्यं कोणरामयमाङ्गुलैः ।

कोणाश्रित्वारः । रामाक्षयः । यमौ द्वौ । चतुस्त्रिंशङ्गुलत्वं च
विस्तारे, चतुर्थाया च । अत एव शारदातिलके मेसलामानं प्रकृत्य—

विस्तारोत्सेधनो ह्येया मेखलाः सर्वतो युधैः । इति ॥

रामेण तु—

तिसृणामपि त्र्यङ्गुलोच्चैव । विस्तारस्तु चतुर्दिशब्जगुलः इत्युक्तम् ।

अथ योनिः ।

तत्र स्वायम्भुवे—

मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धां त्र्यंशविस्तृता ।

अङ्गुष्ठमानोष्ठकण्ठा कार्याऽश्वत्थदलकृतिः ॥

कुण्डार्द्धा दीर्घा । त्र्यंशविस्तृता मूले अमेऽश्वत्थदलवत्कुञ्चिता ।
अङ्गुष्ठमाती ओष्ठकण्ठौ यस्याः सा अङ्गुष्ठमानोष्ठकण्ठा । ओष्ठः कुण्ड-
मध्ये प्रविष्टं योन्यग्रम् । कण्ठो योनिमेखलैत्येके । तथा च भुवि वेष्टिता
योनिः कार्येत्यर्थः । मेखलात उच्यो भागः इत्यपरे ।

त्रैलोक्यसारे—

दैर्घ्यात्सूर्याङ्गुला योनिस्त्र्यंशोना विस्तरेण तु ।

एकाङ्गुलीच्छिन्ना सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता षाऽश्वत्थदलवन्मता ।

अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यधृतिक्षमा । इति ॥

त्र्यंशोना योनिदैर्घ्यात् । अष्टाङ्गुलेति यावत् । कुम्भद्वयेन वृत्ताद्ध-
द्वयाकारेण मूलदेशे समायुक्ता ।

शारदातिलके—

मूलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम् । इति ॥

प्रागग्निश्याम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी ॥

पूर्वामुखाः स्मृताः शेषा यथा शोभासमन्विताः ।

प्रागग्नियोनिकुण्डानामिति पूर्वोक्तस्वायम्भुववचनाद्योनिकुण्डे योनिः
कार्या इति केचित् । वस्तुतस्तु नवानां चतुरस्त्रादि पक्ष एतस्य साव-
काशत्वाद्विशेषनिर्णयाय योनिकुण्डे योनिर्नैव कार्या इति ।

त्रैलोक्यसारे—

नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षदले स्थिता । इति ॥

तथा—

दक्षस्था पूर्वयामे तु जलस्था पश्चिमोत्तरे ।

दाक्षं दक्षिणम् । जलं पश्चिमम् । एवं च होतारोऽपि पूर्वदक्षिणकुण्ड-
योरुत्तराभिमुखाः । पश्चिमोत्तरयोः पूर्वाभिमुखाः सिध्यन्ति ।

होतुरग्रे योनिरासामुपर्यन्त्यपत्रवत् ।

इति तत्रैवोक्तेः । आसां मेखलानामुपरीत्यर्थः ॥ एवमेव रूप-
नारायणादयः । शारदायाम्—योनिकुण्डे योनिमन्त्रकुण्डे नाभिं च
वर्जयेत् । इति ॥

सिद्धान्तशेखरेपि 'योनौ योनिं न कुर्वीत' इति ।

शारदातिलके—

कुण्डानां कल्पयेदन्ते नाभिमम्बुजसन्निभाम् ।

तत्तत्कुण्डानुरूपां च मानमस्या निगद्यते ॥

मुष्टिरन्नैकहस्तानां नाभिरुत्सेधतो मता ।

नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्जयेत् ॥

यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः । इति ॥

नेत्रवेदाङ्गुलोपेता उच्यतायां त्र्यङ्गुला विस्तारायामयोश्चतुरङ्गुलेत्यर्थः
द्वित्रिहस्तादिकुण्डेषु द्विद्वियवद्विस्तु विस्तारायामयोः पञ्चांशविस्तार-
परा । उच्यतायां द्वादशांशपरेति रामादयः ।

शारदातिलके—

एकमेव भवेत्कुण्डमीशान्यां वैष्णवाख्ये । इति ॥

विश्वकर्मा—

'साताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।

वज्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥

मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसङ्कयः ।

भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते ।

अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत्कण्ठवर्जितम् । इति ॥

सिद्धान्तशेखरे—

मानहीने महाव्याधिरधिके शत्रुवर्द्धनम् ।

योनिहीने त्वपरमारो वाक्कुण्ठः कण्ठवर्जिते ॥

तत्रैव—

स्थण्डिलं चाऽपि कुर्वीत सुर्विद्धैः सिकतैः सितैः ।
हस्तमात्रं प्रविस्तारं सुसमे ज्यङ्गुलोन्नतम् ॥

ग्रन्थान्तरेऽपि—

नित्यं नैमित्तिकं क्षोभं स्थण्डिले वा समाचरेत् ।
हस्तमात्रेण तत्पूर्याद्वालुकाभिः सुशोभनम् ।
ज्यङ्गुलोत्सेधसंयुक्तं चतुरस्रं समन्ततः । इति ॥
इति श्रीशङ्करभट्टात्मजमट्टनीलकण्ठकृते दानमयूखे
कुण्डमेखलानिर्णयः ॥

अथ षोडशारचक्रम् ।

तत्र गुरुर्वेद्यां मध्ये त्रिहस्तव्यासं चतुरस्रं प्रसाध्य प्रागपरदक्षिणो-
त्तरनवनवरेखाभिस्तच्चतुःषष्टिकोष्ठकं कुर्यात् । तत्र कोष्ठानि प्रत्येकं
नवाङ्गुलानि संपद्यन्ते । ततो बहिरन्त्यपङ्क्तिषु चतुर्दिक्षु मध्यकोष्ठानि
चत्वारि चत्वारि मार्जयित्वा तदुपर्युपान्त्यपङ्क्तिषु पार्श्वयोस्तत्रयं त्रयं
त्यक्त्वा प्रतिदिशं मध्यकोष्ठद्वयं मार्जयेत् । तेन चतुर्दिक्षु पदपदकोष्ठानि
चत्वारि द्वाराणि सिद्धयन्ति । ततो मध्यस्थितषोडशकोष्ठानि मार्ज-
येन् । ततो पाद्य एकैकं कोणकोष्ठं विहाय कोणकोष्ठद्वारपीठान्तरालव-
र्तीन्यवशिष्टानि पञ्च पञ्च कोष्ठानि मार्जयेन् । तथाच मध्यचतुरस्र-
पीठस्य पादाः सिद्धयन्ति । ततो मध्याचत्वारि गृत्तानि कुर्यात् । तत्राद्ये
चत्वार्यङ्गुलानि व्यासः । द्वितीयेऽष्टौ । तृतीये चतुर्विंशतिः । चतुर्थे
पञ्चविंशतिरिति । तच्चतुरङ्गुलं वृत्तं कर्णिकारूपं पीतेन रजसा पूरयित्वा
कर्णिकावधिरेषां सितेन रजसा निर्माय तद्बहिरष्टाङ्गुलात्मके वृत्ते
पीतरक्तसितरजोभिः संपादितगूळमध्यामाणि षोडश केशराणि संपाद्य
सत्केसरावधिरेषां सितेनैव रजसाऽङ्गुलोन्नतां संपाद्य चतुर्विंशाङ्गुलात्मके
तद्बहिर्वृत्ते सितरजसा अष्टदिक्वष्टौ पञ्चाणि रक्तामाणि कुर्यात् । ततो
दलान्तरे रेखां सितेन रजसा विधाय दलान्तराणि कृष्णेन रजसा
पूरयित्वा तद्बहिरैकाङ्गुलान्तरं बहिर्वृत्तरेखां सितेनैव रजसा संपाद्य वृत्त-
द्वयान्तरं परितो दलामवलान्तरनिषिद्धैः षोडशधा विभज्य प्रतिभागं
यवाफारान् षोडश कीटान्श्यामपीतारुणश्वेतरजोभिः कल्पयित्वा तद-
न्तरा यथायोगं रजोभिः पूरयित्वा तद्बहिः सितपीतारुणश्यामहरिताः

शक्रपूज्योऽङ्घ्रिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
 शनिः काश्यप एवायं राहुः पैठीनसिन्धुया ॥
 केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहा लोकहितावहाः ।

दामोदरीये ग्रहान् प्रक्रम्य—

वर्णरूपगुणैर्युक्तान्वयाहृत्याऽऽवाहयेत्तु तान् ।

तत्रैव—

भातुं तु मण्डलाकारमर्द्धचन्द्राकृतिं विधुम् ।
 अङ्गारकं त्रिकोणं च ध्रुवं वाणाकृतिं विदुः ॥
 पद्माकारं गुहं कुर्याच्चतुष्कोणं च भार्गवम् ।
 दण्डाकृतिं शनिं राहुं मकराकारमेव च ॥
 खड्गाकारोस्तथा चैतत्स्थापयेदनुपूर्वशः ।

ग्रहादिरूपाणि मात्स्ये—

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमश्रुतिः ।
 सप्ताश्वरथसंयुक्तो द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥
 श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाक्षः श्वेतमूषणः ।
 गदापाणिर्द्विधातुश्च कर्तव्यो वरदः क्षत्री ॥
 रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः ।
 चतुर्भुजो मेघवाहो वरदः स्याद्धरासुतः ॥
 पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमश्रुतिः ।
 खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो युधः ॥
 देवदैत्यगुरु तद्धत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ।
 दण्डिनौ वरदौ यौ हि साक्षसूत्रकमण्डलू ॥
 इन्द्रनीलश्रुतिः श्ली वरदो गृध्रवाहनः ।
 वाणवाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः सशः ॥
 करालवदनः खड्गचर्मश्ली वरप्रदः ।
 नीलसिंहासनस्थश्च राहुस्तत्र प्रशस्यते ॥
 धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।
 गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥
 सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः ।
 अङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा । इति ॥

केतूनां बहुत्वे एकमेव देवतात्वम्—

वृद्धपराशरः—

मध्ये ॥ भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे ।
दक्षिणेन धरासूनुं बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥
उत्तरेण गुरुं विद्यात्पूर्वेणैव तु भार्गवम् ।
शनैश्चरं पश्चिमस्यां राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतून्स्याप्येदनुपूर्वशः ।

मुखाति मात्स्ये—

देवानां तत्र संस्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ॥
शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ ज्येष्ठौ गुरुस्तौ म्यावदुद्गुप्तौ ।
प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतो मुखः ॥

इति स्कान्दात् । सूर्यः प्राङ्मुखः । पूजायां संमुखतानुरोधत् ।
प्रत्यङ्मुखः इत्यन्ये ।

अधिदेवताः प्रत्यधिदेवताश्च ।

मात्स्ये—

भास्करस्येश्वरं विद्यादुर्मा च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्यापि तथा हरिम् ॥
प्रक्ष्माणं च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
शनैश्चरस्यापि यमं राहोः फालं तथैव च ॥
केतूनां विप्रगुप्तं च सर्वेशमधिदेवताः ।
अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्रश्चैन्द्री च देवता ॥
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ।

एतेषां लक्षणानि विष्णुधर्मोत्तरे—

पञ्चवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनः ।
कपालशूलखट्वाङ्गो चन्द्रभौलिः सदाशिवः ॥
अक्षसूत्रं च कमलं दर्पणं च कमण्डलुम् ।
उमा विमर्ति हस्तेषु पूजिता त्रिदशैरपि ॥
सुमरः पञ्मुखः कार्यः शिष्यण्डकविभूषणः ।
रक्ताम्बरधरो देवो मयूरवरवाहनः ॥

वरुणोऽम्बुपतिः स्वर्णवर्णो मकरबाहनः ।

वायुर्विनायकादिपञ्चके उक्तः । सोमो ग्रहेषु । अनन्तः प्रत्यधिदेव-
तासु । विनायकादिस्थापनं ग्रहेभ्य उत्तरतः इति संप्रदायः । दक्षि-
णपश्चिमवायव्योत्तरपूर्वेषु यथाक्रममित्यन्ये ।

राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् ।

गणेशदुर्गा वायुश्च राहुकेत्वोश्च दक्षिणम् ॥

आकाशमश्विनौ चेति पञ्चैतान्स्थापयेद्युधः ।

इति वचनानुसारेणेति भट्टाः रूपनारायणश्च ।

पूजाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।

गन्धाश्च घल्यश्चैव धूपो देयोऽत्र गुग्गुलुः ॥

मातये—

धूपामोदोऽत्र सुरभिर्परिष्ठाद्वितानकम् ।

हौभनं स्थापयेत्प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥

धूपे विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—

रपेः कुन्दुरुकं धूपं शशिनस्तु घृताक्षताः ।

भौमे सर्जरसं चैव अगर्हं च धूपे स्मृतम् ॥

सिद्धं गुरवे दद्याच्छुके वित्वागुरु स्मृतम् ।

गुग्गुलं मन्दवारे तु लाक्षा राहोश्च केतवे ॥

कुन्दुरुकं सहक्रीनिर्यासः । सर्जः शालः । सिद्धं इति मध्यदेशे
प्रसिद्धम् । वित्वागुरु वित्त्वफलनिर्याससहितमगुरु । । मन्दवारे शनै-
श्चराय । लाक्षा राहवे केतुभ्यश्च ।

गन्धे विशेषमाह—

दिवाकरकुजाभ्यां हि दापयेद्रक्तचन्दनम् ।

चन्द्रे च मार्गवे चैव सितवर्णं प्रदापयेत् ॥

कुटुमेन च संयुक्तं चन्दनं जीवसौम्ययोः ।

अगुरुं चापि चस्तूयो राहवे त्वर्कज्ञेषु च ॥

अद्भुदेवतानां तु—

पुष्पाणि सितवर्णानि चन्दनं च विलेपनम् ।

एतेषां गुग्गुलुधूपो नैवेद्यं घृतपायसम् ॥

वासांसि शुक्लानीति संप्रदायः ।

ग्रहयलीनाह—

गुडोदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम् ।
 अङ्गारकाय सैयावं बुधाय क्षीरपष्टिके ॥
 दध्योदनं तु जीवाय शुक्राय च घृतोदनम् ।
 शनैश्चराय कृसरमाजं मांसं च राहवे ॥
 चित्रौदनं च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैरथार्चयेत् ।

अत्र सर्वभक्षैरथार्चयेत् इत्यन्यदपि मोदकादि देयम् इति वामोदर-
 ठम्कुरः । सैयावो गोधूमचूर्णेसाधितो घाटाख्य इत्यपि स एव । तण्डु-
 लमसूराजमिति रूपनारायणः । कृसरं तिलतण्डुलं दुग्धसाधितम् ।

चित्रौदनम्—

तिलतण्डुलमिश्रं स्यादजाक्षीरं तु शोणितम् ।
 कर्णनासागृहीतं स्यादेतच्चित्रौदनं स्मृतम् । इति वामोदरः ॥

याज्ञवल्क्यः—

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 पूजयन्तो महानेतोऽलभन्ते सकलं फलम् ॥

यत्तु पृथ्वीचन्द्रोदयादौ वर्णरूपगुणैर्गुक्तान्व्याहृत्याऽऽवाहयेत्तु, तानि-
 तिवचनात् ॐ भूरादित्यमावाहयामि ॐ भुवः आदित्यमावाहयामि
 ॐ स्वः आदित्यमावाहयामि ॐ भूर्भुवःस्वरादित्यमावाहयामि इति
 व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिरावाह्य, भगवतादित्य नक्षत्राभिपते काश्यपगोत्र
 फलिङ्गदेशेश्वर जपापुष्पोपमाङ्गुते द्विभुज पद्माभयहस्त सिन्दूरवर्ण-
 माल्याम्बरागुलेपन वरलन्माणिक्यस्रचित्सर्गाङ्गाभरण भास्वत्तेजोनिधे
 त्रिलोकप्रकाशक त्रिदेवतामयमूर्त्ते नमस्ते सन्नद्धारुणध्वजपताकोपशोभि-
 तेन सप्ताशीरथग्राहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छाऽग्निरुद्राभ्यां सहे-
 त्यादिविशेषणैरपि युक्तान्ग्रहान् आवाहयेदिति तन्मूलं विष्टय कार्यम् ।

वामनप्रन्धे—

आचार्यप्रमृतिभ्यश्च ग्रहाचनफलं ततः ।
 समिदाज्यचरुणां च तिलहोमफलं ततः ॥
 प्रक्षत्पे शुग्मपूजायां चार्चनस्य फलं च यत् ।
 लोकपालगणेशाद्यास्तत्र या अद्भुदेवताः ॥

तासां जपफले तद्दग्ध्नीयाञ्जलपूर्वकम् ।
ततस्तेभ्यो यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा ततः । इति ॥
इति ग्रहपूजाविधिः ।

अथ पुण्याहवाचनम् ।

त्रिकाण्डमण्डनः—

गर्भाधानादिसंस्कारेऽपिष्टापूर्तस्तुष्वपि ।
बुद्धिश्चादं पुरा कार्यं कर्मादौ स्वस्तिवाचनम् ॥

व्यासः—

संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ग्राहणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
धर्मकर्मणि मङ्गल्ये सङ्ग्रामेऽहुतदर्शने । इति ॥

गृह्यपरिशिष्टे—

स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्तेषु चत्कर्मणश्चान्तयोः कुर्यात् ।

आश्वलायनः—

दैविके तान्त्रिके चादौ ततः पुण्याह इष्यते । इति ॥

तस्य रूपनारायणीये इत्यम् । ग्रीनधिकान्ब्राह्मणान्भोजयित्वोदङ्मु-
त्तानुपवेश्य वस्त्रादिभिः परितोष्य पुण्याहं भवन्तो भुवन्तु इति ब्राह्म-
णान्यजमानः प्राङ्मुखः आचयेत् । ततो ब्राह्मणाः ॐ पुण्याह-
मिति त्रिश्रूयुः । ततः 'स्वस्ति भवन्तो भुवन्ति' इति त्रिः आचयेत् ।
ॐ स्वस्तीति त्रिश्रूयुः । ततः 'ऋद्धि भवन्तो भुवन्तु' इति त्रिः
आचयेत् । 'ऋद्धयताम्' इति त्रिः प्रतिवचनम् । एतच्च 'ब्राह्मणा-
नन्नेन परिविध्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिरित्योद्धारपूर्वं त्रिस्त्रिरेकैका-
माशिषो वाषयित्वा इत्यादिना बोधायनेनोक्तम् ।

यमः—

पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

एतदेव निरोद्धारं कुर्यात्स्त्रियवैश्ययोः । इति ॥

पट्टचगृह्यपरिशिष्टे तु 'अवनिर्गुज्जानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशम-
ञ्जलि शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना स्वर्णपूर्णकलशं धारयित्वा, दीर्घा
नागा नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च तेनाऽऽयुःप्रमाणेन पुण्याहं
दीर्घमायुरस्तु । शिवा आपः सन्तु । सौमनस्यमस्तु । अक्षतं चारिष्टं चास्तु ।

गन्धाः पान्तु । सुमङ्गल्यं चास्तु । पुष्पाणि पान्तु । सुश्रियमस्तु । अक्षताः
 पान्तु । आयुष्यमस्तु । ताम्बूलानि पान्तु । ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु ।
 आरोग्यमस्तु । दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिः श्रीर्यशो विद्या विनयो
 वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु । यंकृत्वा सर्वविदयक्षकियाकरणकर्मारम्भाः
 शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहमोङ्कारमार्दि कृत्वा ऋग्यजुःसामाशीर्वे-
 दानं ब्रह्मपितृं समनुज्ञातं मवज्जिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये ।
 वाचयताम् । ॐ ब्रविणोवा ब्रविणस्तुरस्य, सविता पद्मातात, नवो
 नवो भवति जायमानः, उवा विवि दक्षिणावन्तो अस्युः इत्येता ऋचः
 पुण्याहे श्रूयात् । व्रतनियमसप्तः स्वाध्यायकतुदमदानविशिष्टानां सर्वेषां
 ब्राह्मणानां मनः समानीयताम् । समाहितमनसः स्मः । प्रसीदन्तु
 भवन्तः । प्रसन्नाः स्मः । शान्तिरस्तु । पुष्टिरस्तु । तुष्टिरस्तु । वृद्धि-
 रस्तु । अविघ्नमस्तु । आरोग्यमस्तु । आयुष्यमस्तु । शिवं कर्माऽस्तु ।
 कर्मसमृद्धिरस्तु । धर्मसमृद्धिरस्तु । पुत्रसमृद्धिरस्तु । धनधान्यसमृद्धि-
 रस्तु । इष्टसमृद्धिरस्तु । अरिष्टनिरसनमस्तु । यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु ।
 यच्छ्रेयस्तदस्तु । उत्तरं कर्मण्यविघ्नमस्तु । उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धि-
 रस्तु । उत्तरोचराः क्रियाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ताम् । तिथिकरण-
 मुद्भूतनक्षत्रसंपदस्तु । तिथिकरणमुद्भूतनक्षत्रमहलमाधिदेवताः प्रीयन्ताम् ।
 तिथिकरणे मुद्भूतनक्षत्रे सप्तदे सदैवते प्रीयेताम् । दुर्गापाञ्चाल्यौ
 प्रीयेताम् । अग्निपुरोगा विश्वे देवाः प्रीयन्ताम् । इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः
 प्रीयन्ताम् । वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयन्ताम् । माहेश्वरीपुरोगा
 उमामातरः प्रीयन्ताम् । अरुन्धतीपुरोगा एकपत्न्यः प्रीयन्ताम् ।
 विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयन्ताम् । ब्रह्मपुरोगाः सर्वे वेदाः प्रीयन्ताम् ।
 बिष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयन्ताम् । माहेश्वरीपुरोगा उमामातरः प्री-
 यन्ताम् । वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयन्ताम् । अरुन्धतीपुरोगा एकप-
 त्न्यः प्रीयन्ताम् । ऋषयच्छन्दास्याचार्या वेदा देवा यज्ञाश्च प्रीयन्ताम् ।
 यज्ञ च ब्राह्मणाश्च प्रीयन्ताम् । श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम् ।
 श्रद्धामेधे प्रीयेताम् । भगवती कात्यायनी प्रीयताम् । भगवती माहेश्वरी
 प्रीयताम् । भगवती ऋद्धिकरी प्रीयताम् । भगवती वृद्धिकरी
 प्रीयताम् । भगवती पुष्टिकरी प्रीयताम् । भगवती तुष्टिकरी
 प्रीयताम् । भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् । भगवान्स्वामी महासे-

संपूज्य मधुपर्केण ऋत्विजः कर्म कारयेत् ।

अपूज्य कारयेत्कर्म किरिवैपरेव युज्यते ॥

इति वचनात् । ततो यदाबध्नन् इति मन्त्रेण,

येन वद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वामभियन्तामि रक्षे मा चल मा चल । इति ॥ ।

अनेन च पीतसूत्रं यजमानतत्पत्नीगुर्वृत्विग्द्वारपाठानां हस्ते रक्षार्थं यन्त्रन्ति मध्ये देशे । ततो गौर्यादिषोडश ग्राह्यादिसप्त च मातृः श्रीश्च लक्ष्मीर्घृतिर्मेधा स्वाहा प्रज्ञा सरस्वतीति वसोद्धारादेवताश्च संपूज्य सपिण्डमपिण्डं वा वृद्धिश्चाद्वं कुर्यात् ।

तत्र रूपनारायणीये विशेषः—

अमौकरणमर्घ्यं चाऽऽवाहनं चावनेजनम् ।

पिण्डश्चाद्धे प्रकृवीत पिण्डहीने निवर्तते ॥

तथा—

पिण्डनिर्वापरहितं यत्र आद्वं विधीयते ।

स्ववाचाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लिप्यते ॥

अक्षय्यं दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं यथास्थिति । इति ॥

तत्र संक्षिप्य प्रयोगः—

सत्यवसुसंक्षका विज्ञे देवाः । ॐ भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यम् । एवं सर्वत्र पाद्यम् । मातृपितामहीप्रपितामहाः नान्दीमुखः, ॐ भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यम् । पितृपितामहप्रपितामहाः नान्दीमुखाः भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यम् । मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः नान्दीमुखाः सपत्नीकाः भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यम् । आचमनम् । सत्यवसुसंक्षकानां विश्वेषां देवानां भूर्भुवः स्वः इदमासनम् । मुखासनम् । नान्दीश्चाद्धे क्षणौ क्रियेताम् । ॐ तथा । प्राप्नुता भवन्तौ । प्राप्नवावः । मातृपितामहीप्रपितामहीनां नान्दीमुखीनां भूर्भुवः स्वः इदमासनम् । मुखासनम् । नान्दीश्चाद्धे क्षणौ क्रियेताम् । ॐ तथा । प्राप्नुता भवन्तौ । प्राप्नवावः । पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखीनां भूर्भुवः स्वः इदमासनम् । मुखासनम् । नान्दीश्चाद्धे क्षणौ क्रियेताम् । ॐ तथा । प्राप्नुता भवन्तौ । प्राप्नवावः । मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां नान्दीमुखीनां भूर्भुवः स्वः इदमासनम् । मुखासनम् । नान्दीश्चाद्धे क्षणौ क्रियेताम् । ॐ तथा । प्राप्नुता भवन्तौ । प्राप्नवावः । ततो गन्धादिदानम् । सत्यवसुसंक्षरेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः

इदं गन्धाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो
नान्दीमुखीभ्य इदं गन्धाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । पितृपितामहप्र-
पितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदं गन्धाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ।
मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः पत्नीसहितेभ्य इदं
गन्धाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । ततः परिवेषणं कृत्वा गायत्र्या
प्रोक्ष्य, 'पृथिवी ते पात्रम्' इति पात्रमालभ्य, सत्त्वं बुद्धिं तत्त्वकेभ्यो
विश्वेभ्यो देवेभ्यो युग्मग्राहणभोजनपर्याप्तमन्नममृतरूपेण स्वाहा संपद्यतां
वृद्धिः । मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो नान्दीमुखीभ्यो युग्मग्राहणभो-
जनपर्याप्तमन्नममृतरूपेण स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः । पितृपितामहप्रपिताम-
हेभ्यो नान्दीमुखेभ्यो युग्मग्राहणभोजनपर्याप्तमन्नममृतरूपेण स्वाहा संप-
द्यतां वृद्धिः । मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः सप-
त्नीकेभ्यो युग्मग्राहणभोजनपर्याप्तमन्नममृतरूपेण स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ।
'स्वरितं न इन्द्रो वृद्धश्रवाः' इति पाठः । अनेन नान्दीग्राह्येन कर्माद्भुदेव-
ताः प्रीयन्तां वृद्धिः । पुरुषसूक्तादिभ्यः नान्दीग्राह्यं सुसंपन्नम् । सुयोनि-
तमस्तु । शिवा आपः सन्तु । सौमनस्यमस्तु । अन्नं चारिष्टं चान्तु । नान्दी-
मख्यो मातरः पितामहः प्रपितामहः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुखाः पितरः

परे मुखाय, तत्प्राग्द्वये वामबाहौ भल्लाटाय । तत्प्राग्द्वये वामबाहवेव
 सोमाय । तत्प्राग्द्वये वामासे सर्पाय । तत्प्राग्द्वये वामश्रोत्रे अदित्यै ।
 तत्प्राग्द्वये वामनेत्रे दित्यै । तदुत्तरे वास्तोष्पते इति वास्तोष्पतिम्,
 ततो मण्डलाद्बहिरीशानादिषु चरक्यै, विदार्यै, पूतनायै, पापराक्षस्यै ।
 ततः पूर्वादिषु स्कन्दाय, अर्यम्णे, जृम्भकाय, पिलिपिच्छाय । पुनः
 पूर्वादिषु इन्द्रादीनावाह्य ततो मण्डलादीशाने कलशं संस्थाप्य, तत्र
 वरुणं, तत्रा यामि इत्यावाह्य पूजयेत् । 'यथा मेरुगिरेः शृङ्गं देवाना-
 मालयः सदा । तथा प्रह्लादिदेवानां मम यक्षे स्थिरो भवेत्, इति प्राथ-
 येत् । ततः षट्पञ्चरादिसमिचित्वाग्न्यै. स्वतन्त्रस्थण्डिलेऽष्टाविंशतिरष्टौ वा
 प्रत्येकं तत्तन्नाममन्त्रैर्हुत्वा वास्तोष्पते इति चतुर्भिश्च ॐ वास्तोष्पते ध्रुवा-
 र्पणाम्, इत्यनेन च पञ्च वित्त्वकम्पानि हुत्वा स्विष्टकृदादिपूर्णाहुत्यन्तं
 कुर्यात् । ततो मण्डलदेवताभ्यः पायसरलिं दत्वा 'शृणुष्व पाज' इति सूक्ता-
 दिना मण्डपं त्रिसूच्या वेष्टयित्वा वास्तुकलशोदकेन यजमानमभिषिच्य
 पुनः संपूज्य यथाशक्ति दक्षिणा दत्त्वा ब्राह्मणान्मोजयेदिति । शारदा-
 विलके तु होमो नोक्तः । तिलाभ्यादिद्रव्याणां विकल्पर इति ग्रन्थान्तरे ।

इति वास्तुपूजा

मात्स्ये—

अपोपिनास्ततः सर्वे कृष्वैवमधिवासनम् । इति ॥

पाद्रे—

अपवासो भवेदेवमशक्तौ नक्षमिष्यते । सद्योऽधिवासनं वाऽथ
 कुर्याद्यो विश्वो नरः । इति । अधिवासनं चैवम् । शुद्धवेगः सपत्नीकः
 सशस्त्रिको यजमानः पूर्णकलशं गृहीत्वा, भद्रं कर्णेभिः इत्यादि-
 मन्त्रप्रयोगेण मण्डपं प्रदक्षिणीकृत्य पश्चिमद्वारेण प्रविश्य देशका-
 लादि स्मृत्वा करिष्यमाणैतत्कर्माद्भवतया मण्डपदेवतास्थापनादिं करिष्य
 इति सङ्कल्प्य गणपतिं संपूज्य मण्डपान्तः सर्वतः सर्पपान् विकिरेत् ।
 तत्र मन्त्राः—

यदत्र संस्थितं भूत स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।

सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे । इति ॥

ततः कुशैः पञ्चगव्येन सर्वत्र आपोहिष्ठा इति नृचेन प्रोक्षयेत् ।
ततः स्वस्ति न इति मन्त्रं पठेत् ॥ •

अथ द्वारपूजा ।

पूर्वद्वारे द्वारश्रियै नमः ऊर्ध्वं देहस्यै० अघः । वामदक्षिणस्तम्भयो-
र्नगेशाय० स्कन्दाय नमः । द्वारस्थितकलशद्वये गङ्गायै० यमुनायै० ।
दक्षिणद्वारे द्वारश्रियै० ऊर्ध्वं देहस्यै० अघः । स्तम्भयोः पुष्पदन्ताय० ।
कपर्दिने० । कलशद्वये गोदायै० कृष्णायै० । पश्चिमे द्वारश्रियै० इत्यु-
र्ध्वम् । देहस्यै० अघः । स्तम्भयोः नन्दिने० चण्डाय० । कलशद्वये
रेवायै० ताप्यै० । उत्तरे द्वारश्रियै० ऊर्ध्वम् । देहस्यै० अघः । स्तम्भयोः
महाफालाय० भृङ्गिणे नमः । कलशद्वये चाण्यै० वेण्यै० । इति द्वारपूजा ॥

ततः पूर्वं वह्निहस्तमात्रे वटतोरणमाश्वत्थं वा सुदृढनामकं सुशोभन-
नामकं वा शङ्खाङ्कितं अग्निमीले इति मन्त्रेण न्यस्य संपूज्य राहु-
बृहस्पती तत्र न्यसेत्स्तम्भपूजयेत् । तत्रैकः कलशः स्थाप्यः । तत्र मही
धौः इति भूमिप्रार्थना । ओषधयः सम्पु इति यवप्रक्षेपः । आजिग्र
कलशेषु इति कलशनिधानम् । इमं मे गङ्गे इति जलपूरणम् । गन्धद्वार-
राम् इति गन्धं प्रक्षिपेत् । या ओषधीः इति सर्वाँषधीः । काण्डात्का-
ण्डात् इति दुर्वाः । अश्वत्थे वः इति पञ्चपलवान् । स्पोना पृथिवि इति
स्रत मृदः । याः कलिनीः इति कल्म । स हि रत्नानि इति रत्नम् ।
हिरण्यरूपः इति हिरण्यम् । युवा सुवासाः इति वस्त्रादिना वेष्टयेत् ।
पूर्णां वरिं इति धान्यपूर्णपात्रमुपरि निदध्यात् । तत्र ध्रुवावाहनं पूजनं च
ध्रुवाय नमः ध्रुवमा० । ततो दक्षिणे औदुम्बरं प्राक्षं वा सुभद्रं विकटं वा
अङ्गाङ्कितं तोरणम्, इषे स्वोर्जं त्वा इति निवाय चन्द्रनादिचर्चितं
कृत्वा सूर्य-अङ्गारकं च तत्र न्यसेत् । ततः पूर्ववत्कलशं स्थापयित्वा
तत्र धरमावाहार्चयेत् । ततः पश्चिमे प्राशमौदुम्बरं वा सुकर्मसु
भीमं वा गदाङ्कितं तोरणं अग्न आयाहि इति न्यस्य चन्द्रनादिना
चर्चितं कृत्वा शुक्रं बुधं च तत्र न्यसेत् । ततः पूर्ववत्कलशं स्थाप-
यित्वा तत्र वासपत्यावाहनपूजनादि । ततः उत्तरे नैयप्रोधमाश्वत्थं
पालाशं वा सुहोत्रं सुप्रभवपञ्चाङ्कितं तोरणं शनो देवीरिति निवाय
पूजितं कृत्वा सोमं फेत्तुं शनि च तत्र न्यसेत् । ततः कलशं स्थाप-

यित्वा तत्र विप्रेभ्य आवाहेन पूजनादि । ततः पूर्वद्वारे द्वारशाखा-
द्वये कलशद्वयं दध्यक्षतादियुक्तं पूर्ववत्स्थापयेत् । ऐरावतं कलशद्वये
न्यस्तार्चयेत् । तत्र पूर्वस्मिन् ऋग्वेदिनाहूतिरौ द्वारेकं वा शान्तिमू-
क्तमपार्यत्वेन त्यामहं वृण इति प्रयेकं वृत्वा—ऋग्देवः पद्मपत्राभो गायत्रः
सोमदैवतः । अग्निगोत्रस्तु विप्रेन्द्र शान्तिपाठं मत्से कुरु । इति वृत्वाऽग्नि-
मीळे इत्यादिना पूजयेत् । ततः—एषेहि सर्वाऽमरसिद्धसाध्विरभिपुतो
यस्य धराऽमरेश । संवीज्यमानोऽप्सरसां गणेन रक्षाध्वरं नो भगव-
न्ममस्ते । भो इन्द्र, इहाऽऽगच्छेह तिष्ठ इतीन्द्रं माह्वं मपरिवारं
सायुधं सशक्तिकं द्वारकलशे आवाह्य, आतारमिन्द्रमिति पूजयित्वा,
आहुः शिशान इति मन्त्रेण पीतां पत्राकां पीतं ध्वजं च समुच्छ्रयेत् ।
ततः, ऐरावतस्थं पीतवर्णं सहस्राक्षं किरीटिनं । दक्षिणशामहन्त्यवज्रोत्प-
लमिन्द्रं न्यात्वा, इन्द्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वसुधाम्नो महायलः । यतयज्ञा-
धिपो देवस्तमै नित्यं नमो नमः । इति नत्वा, इन्द्राय साङ्गाय सपरि-
वाराय सायुधाय सशक्तिकार्यैतं मापभक्तवर्लिं समर्पयामि, इति बलिं
दद्यात् । तत आचम्याऽऽप्तेयकूपे गत्वा पूर्ववत्कलशं स्थापयित्वा तत्र
पुण्डरीकममृतं च संपूज्य—एषेहि सर्वाऽमरहव्यवाह मुनिप्रवर्धरभि-
तोऽभिजुष्ट । तेभ्यो वता लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वरं पाहि कवे नमस्ते । भो
अग्ने इहागच्छेह तिष्ठ इति साङ्गादिकर्मणि कलशे आवाह्य, त्वं नो अग्ने
इत्यादि संपूज्य, अग्निं दूतमिति रक्तां पत्राकां रक्तं ध्वजं चोच्छ्रयेत् ।
ततः, छागस्थं रक्तं दक्षिणशामकरधृतशक्तिकमण्डलं यज्ञोपवीतिनमग्निं
न्यात्वा—आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोऽन्यय । धूमनेतुरजोऽप्यक्षस्तस्मै
नित्यं नमो नमः । इति नत्वा, अग्नये साङ्गाय इत्यादि एतं मापभक्तवर्लिं
समर्पयामि, इति बलिं दद्यात् । ततः कृताचमनो दक्षिणे गत्वा प्रति-
द्वारशाखं पूर्ववत्कलशद्वयं स्थापयित्वा वामनं द्विगजं तटार्चयेत् ।
ततो यजुर्वेदिनौ द्वारेकं वा दक्षिणद्वारे शान्तिसूक्तमपत्वेन त्यां वृणे
इत्युक्त्वा—कातराक्षो यजुर्वेदस्तेषुभ्यो निष्पुदैवतः । काश्यपेयस्तु विप्रेन्द्र
ऋत्विक् त्वं मे मत्से भव । इति प्रत्येकं संप्राप्य, इषे त्वोज्ञे त्वा इति
पूजयेत् । ततः—एषेहि देवस्तव धर्मराज सर्वाऽमरैरर्चितचर्ममूर्ते ।
शुभाशुभानन्दशुचामधीश त्रिवाय नः पाहि मत्तं नमस्ते । भो यमेहाग-
च्छेह तिष्ठ इति साङ्गादि यममावाह्य, यमाय सोममिति संपूज्य कृष्णं

पताकां कृष्णं ध्वजं चायं गौरित्युच्छ्रयेत् । ततो महिपारूढं धृतदण्ड-
पाशदक्षिणवामकरमञ्जनपर्वततुल्यरूपमग्निसमलोचनं यमं ध्यात्वा,
महामहिपमारूढं दण्डहस्तं महाबलम् । आवाहयामि यक्षेऽस्मिन् पूजेयं
प्रतिगृह्यताम् । इति नत्वा, साङ्गाय यमायैतं मापमक्त्यालिं समर्पयामि,
इति धालि दद्यात् । तत आचम्य, नैर्ऋत्यां पूर्ववत्कलशं स्थापयित्वा
कुमुदगजं दुर्जयं च संपूज्य—एहोहि रक्षोगणनायकस्त्वं विशालवे-
तालविशाचसहैः । ममाध्वरं पाहि पिशाचनाय लोकेश्वरस्त्वं भगवन्न-
मस्ते । भो निर्ऋते इहागच्छेह तिष्ठ इति साङ्गमावाह्य, असुन्वन्त-
मिति संपूज्य नीलां पताकां नीलं ध्वजं च, मोपुणः इत्युच्छ्रित्य, नरा-
रूढं रज्जुगहस्तं नीलवर्णं महानलं महाकायं बहुराक्षसयुतं निर्ऋतिं
ध्यात्वा—निर्ऋतिं रज्जुगहस्तं च सर्वलोकैकपायनम् । आवाहयामि
यक्षेऽस्मिन्पूजेयं प्रतिगृह्यताम् । इति नत्वा, साङ्गाय निर्ऋतये एतं
मापमक्त्यालिं समर्पयामीति धालि दद्यात् । तत आचम्य पश्चिमे गत्वा
प्रतिद्वारशास्त्रं कलशद्वयं निधायाञ्जनदिग्गजं न्यस्यार्चयेत् । ततः साम-
गायत्रिविजौ ऋत्विजं वा श्रुत्वा, पश्चिमद्वारे शान्तिसूक्तजपार्थत्वेन त्वां
पृणे इत्युक्त्वा—सामेयेदस्तु पिङ्गाक्षो जागतः शक्रदेवतः । भारद्वा-
जस्तु विप्रेन्द्र शान्तिपाठ मरे कुर्विति प्रार्थयित्वा, अग्नमायाहि इति
प्रार्थयतः—एहोहि यादोगणवारिभीनां गणेन पर्जन्यसहाप्सरोभिः ।
निधाभरेन्द्राऽमरगीयमान पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते । इत्युक्त्वा
भो वरुण इहागच्छेह तिष्ठ इति साङ्गं वरुणमावाह्य, तत्त्वा यामि
इति संपूज्य श्वेतां पताकां ध्वजं च इमं मे वरुण इत्युच्छ्रित्य, मरुत्स्वं
पाशदस्तं किरीटिनं श्वेतवर्णं वरुणं ध्यात्वा—पाशहस्तं च वरुणं
यादसा पतिमीश्वरम् । आवाहयामि यक्षेऽस्मिन् वरुणाय नमो नमः
इति नत्वा साङ्गाय वरुणायैतं मापमक्त्यालिं समर्पयामीति धालि
दद्यात् । तत उपस्पृश्य वायव्यां गत्वा पूर्ववत्कलशं स्थापयित्वा पुण्ड्रदन्तं
सिद्धार्थं च तत्र पूजयित्वा—एहोहि यक्षे मम रक्षणाय मृगाधिरूढः सह
सिद्धसहैः । प्राणाधिपः कालकवेः सहाय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते । भो
वायो इहाऽगच्छेह तिष्ठ इति साङ्गादिं वायुमावाह्य, तत्र वायव्यवस्थित
इति संपूज्य, वायोः शतं इति धूआं पताकां ध्वजं चोच्छ्रित्य, मृगा-
रूढं चित्रान्ध्रधरं युवानं धरप्यगधरं दक्षिणनामहस्तं वायुं ध्यात्वा,

वायुमाकाशं चैवः पवनं वेगवर्द्धतिम् ।

आवाहयामि यज्ञेऽस्मिन्पूजेयं प्रतिपृच्छताम् ।

अनाकारो महौजाश्च यश्चादृष्टगतिर्दिवि ।

समै पूज्याय जगतो वायवेऽहं नमामि ते ॥

इति नत्वा साङ्गाय वायवे एतं मापमक्षचलिं समर्पयामि, इति बलिं दद्यात् । तत आचम्योत्तरे गत्वा प्रतिशाखं कलशद्वयं स्थापयित्वा सार्वभौम दिग्गजं न्यस्य पूजयित्वा अथर्वविदो ऋत्विजौ ऋत्विजं वा वृत्वा उत्तरद्वारे शान्तिसूक्तमपार्षत्वे नाह त्वा वृणे इति उक्त्वा,

वृहन्नेत्रोऽथर्ववेदोऽनुष्टुभो रत्नदैवत ।

वैशम्पायन विप्रेन्द्र शान्तिपाठं मन्त्रे कुरु ॥

इत्युक्त्वा प्रार्थ्य, शन्नो देवीरिति पूजयेत् ।

एषोहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षा

विभस्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् ।

सर्वोपधीभिः पितृभिः सहैव

गृहाण पूजा भगवन्नमस्ते ॥

भोः सोम इहागच्छेद् तिष्ठेति साङ्गादिं सोममावाह्य, वयं सोम इति सपूज्य हरिता पताका च्चक्रं चाप्यायस्वेति न्यस्य, नरयुतपुष्पक-विमानरूप कुण्डलकेयूरहारशोभित वरदगदाधरदक्षिणवामहस्तं मुकुटिनं महोदर स्थूलकायं ह्रस्वं पिङ्गलनेत्रं पीतविग्रहं शिवसरयु विमानस्यं कुवेर ध्यात्वा ।

सर्वनक्षत्रमध्ये तु सोमो राजा व्यतिष्ठतः ।

समै सोमाय देवाय नक्षत्रपतये नमः ॥

इति नत्वा साङ्गाय सोमायैतं मापमक्षचलिं समर्पयामीति बलिं दद्यात् । तत ईशान्यां गत्वाऽऽचम्य पूर्ववत्कलशं संस्थाप्य सुप्रतीकनामानं दिग्गजं मङ्गलं च तत्र पूजयित्वा,

एषोहि विघ्नेश्वर नक्षिशूल-

कपालसट्पाद्गधरेण सार्द्धम् ।

लोकेन यज्ञेश्वर यज्ञसिद्धये

गृहाण पूजा भगवन्नमस्ते ॥

भो ईशानेहागच्छेद् विष्टेति तमावाह्य, तमीशानमिति संपूज्य, श्वेतां सर्ववर्णा वा पताका ध्वजं च, 'अभित्वा देव सवितः' इत्युच्छ्रित्य, चृपारूढं वरदप्रिशूलयुतदक्षिणवामहस्तद्वय त्रिनेत्रं शुद्धस्फटिकवर्णमीशानं ध्यात्वा ।

मृपस्कन्धसमारूढं शूलहरतं त्रिलोचनम् ।

आवाहयामि यज्ञेऽग्निम् पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥

सर्वाधिपो महादेव ईशानः शुद्ध ईश्वर ।

शूलपाणिर्विरूपाक्षस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

इति नत्वा साङ्गायेशानायैतं मापभक्तवलिं समर्पयामीति बलिं दद्यात् । तत आचम्येशानपूर्वयोर्मध्ये गत्वा ।

एहोहि पातालभरामरेन्द्र

नागाङ्गनाकिन्नरगीयमान ।

यक्षोरगेन्द्रामरलोकसङ्घ-

रनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

भो अनन्त इहाऽगच्छेद् विष्टेति साङ्गमनन्तमावाह्य, 'आयं गौ' इति संपूज्य, मेघवर्णा श्वेता पताका ध्वजं च 'आयं गौ' इत्युच्छ्रित्य,

अनन्तं शमनासीतं फणसप्तकमण्डिसम् ।

पञ्चशतवरोर्ध्वाधोदक्षिणकरद्वयं चमगदाधरोर्ध्वाधोवामकरद्वयं नीलवर्णमनन्तं ध्यात्वा,

भोऽसाधनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।

पुण्यद्वारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

इति नत्वा साङ्गायाऽनन्तायैतं मापभक्तवलिं समर्पयामीति बलिं दद्यात् । तत आचम्य नैऋतपश्चिमयोर्मध्ये गत्वा,

एहोहि सर्वाधिपते सुरेन्द्र

लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः ।

सर्वस्य चातास्यमित्प्रभावो

विशाध्वरं नः सततं शिवाय ॥

भो ब्रह्मनिहागच्छेद् विष्टेति ब्रह्मणमावाह्य, 'ब्रह्मज्ञानम्' इति संपूज्य, रक्ता पताका ध्वजं च, 'ब्रह्मज्ञानम्' इत्युच्छ्रित्य चतुर्मुखं

हंसारूढमक्षमालाकुशमुष्टिधरोष्वाधोदक्षिणैरद्वयं मुखकमण्डलुधरोष्वा-
धोवामकरद्वयं शमश्रुलं अटिलं चन्द्रोदरं रक्तवर्णं ब्रह्माणं ध्यात्वा,

पञ्चयोनिश्चतुर्भुविर्वेदावासः पितामहः ।

यज्ञाध्यक्षश्चतुर्वैजतस्मै नित्यं नमो नमः ॥

इति नत्वा साङ्गाय ब्रह्मणे एतं मायमक्तवलिं समर्पयामीति उल्लि-
ख्यत् । 'नैस्त्यपधिमन्तराले अनन्तवलिदानम्, ईशानपूर्वान्तराले
ब्रह्मरुलिदानं च' इति रूपनारायणः । - तत आचम्य मण्डपमध्येऽप्युष-
दण्डो दशहस्तदीर्घस्त्रिहस्तविस्तृतः पञ्चहस्तदीर्घोहस्तविस्तारो वा महा-
ध्वजः किङ्किण्यादियुक्तः इन्द्रस्य वृष्ण इति रथाप्यः । तत्रैव ब्रह्मपूजनं
च । ततो मण्डपपौष्टशस्त्रभेषु सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः, वंशेषु किशोरे-
भ्यो नमः, पृष्टे पन्नगेभ्यो नमः इत्यर्चयेत् । ततः पूर्वभागे सपलिप्रभू-
मायुपविश्य-

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

ब्रह्मविष्णुशिबैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ॥

सर्वे ममाऽम्बरे, रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्षेत्रपालो गणैः सह ॥

रक्षन्तु मण्डपं सर्वे प्रन्तु रक्षासि सर्वतः ।

इति पठित्वा त्रैलोक्यस्येभ्यः स्थावरेभ्यो भूतेभ्यो नमस्तैलोक्यस्ये-
भ्यश्चरंभ्यो भूतेभ्यो नमः । 'ब्रह्मणे नमः विष्णवे० शिवाय० देवेभ्यो०
दानवेभ्यो० गन्धर्वेभ्यो० राक्षसेभ्यो० पन्नगेभ्य० ऋषिभ्यो० मनु-
स्येभ्यो० गोम्यो० देवमातृभ्यो नमः' इति प्रत्येकं संपूज्य भूमौ माय-
मक्तवलिं दद्यात् । ततो यज्ञमातः सर्वैर्ऋत्विग्भिः सह प्रक्षालित्यादपाणिः
प्रान्दूरेण मण्डपं प्रविश्य दक्षिणद्वारपश्चिमभागे उपविश्य गुर्वादयो
यथाविहितं धर्मं कुरुष्वमिति वदेत् । प्रतिकुण्टमेकैकः कलशः स्थाप्य
ऋत्विग्भिरिति कैचित् । - गुरुणा स्थाप्य इत्यन्ये । तत ऋग्वेदा-
दिक्रमात्प्रागादिपुण्ड्रेषु ऋत्विग्भ्योऽग्निं स्थापयेयुः । ततो 'गुरुर्यज्ञमा-
नान्वितो महवेद्या सर्वतोभद्रमण्डलदेवताः स्थापयेत्' इति पिता-
महपरणा । यथा अथोहेत्यादि मण्डलदेवतास्थापनं करित्ये इति

सकृत्पुन्य स्थापयेत् । तत्र मध्ये प्रह्मणं ' प्रह्मजज्ञातं गौतमो वामदेवो
 प्रह्मा त्रिष्टुप् । प्रह्मस्थापने पूजने च विन्ध्योगः ' एवमुत्तरत्र । ' ॐ प्रह्म-
 जज्ञानम् ' तत उदीचीमारभ्य वायवीपर्यन्तं कुबेरादीन् वाय्वन्तानष्टौ
 लोकपालान् । तत्र आप्यायस्व गौतमः सोमो गायत्री । ॐ आप्या-
 यस्व । अभि त्वाऽजीमर्तः शुनःशेष ईशानो गायत्री । ॐ अभि त्वा देव
 सवितः । इन्द्रं वो मधुच्छन्दा इन्द्रो गायत्री । ॐ इन्द्रं वो विधतः ।
 अग्निं काण्वो मेधातिथिरमिर्गायत्री । ॐ अग्निं दूतं यृणिमहे । यमाय
 सोमं यमो यमोऽनुष्टुप् । ॐ यमाय सोमम् । मोपुणो घोरः काण्वो
 निर्ऋतिर्गायत्री । ॐ मोपुणः । तत्त्वा यामि शुनःशेषो वरुणस्त्रि-
 ष्टुप् । ॐ तत्त्वा यामि । वायोः शतं गौतमो वामदेवो वायुरनुष्टुप् ।
 ॐ वायोः शतम् । वायुसोममध्येऽष्टौ वसून् । जमगा अत्र मैत्रावरुणो
 वसिष्ठो वसवस्त्रिष्टुप् । ॐ जमगा अत्र । सोमैशानमध्ये एकादश-
 रुद्रान् । आ रुद्रासः श्वावाश्च एकादश रुद्रा जगती । ॐ आरु-
 द्रासः । ईशानेन्द्रमध्ये द्वादशादित्यान् । त्याशु सामदो मत्स्यो द्वाद-
 शादित्या गायत्री । ॐ त्याशु अत्रियान् । इन्द्रामिमध्ये अश्विनौ,
 अश्विना रादूगणो गौतमोऽश्विनावुष्णिक् । ॐ अश्विनावर्तिः । अग्नि-
 यममध्ये विश्वेदेवान् सपैतृकान् । ॐ मासो मधुच्छन्दा विश्वेदेवा
 गायत्री । ॐ मासः । यमनिर्ऋतिमध्ये सप्त यक्षान् । अभित्यं वामदेवः
 सप्तयक्षाः प्रकृतिः । ॐ अभित्यं देवं सवितारमोण्योः कथिक्तुमर्धामि
 सत्यसवः रत्नवानभिप्रियं मतिं कथिम् । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिष्णु-
 तत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्लुः कृपास्वः । निर्ऋतिवरुण-
 मध्ये भूतनागान् । आर्यं गौः सार्षपाक्षी सर्पो गायत्री । ॐ आर्यं
 गौः । वरुणवायुमध्ये गन्धर्वाप्सरसः । अप्सरसामैतश ऋष्यशृङ्गो
 गन्धर्वाप्सरसोऽनुष्टुप् । ॐ अप्सरसां गन्धर्वाणाम् । प्रह्मसोममध्ये
 स्कन्दनन्दीश्वरशूलमहाकालान् । कुमारं कुमारः स्कन्दस्त्रिष्टुप् ।
 ॐ कुमारं माता । ऋषभं ऋषभो वैराजो ऋषभोऽनुष्टुप् । ॐ ऋषभं मा ।
 कटुद्रायेति घोरः कण्वः शूलमहाकालौ गायत्री । ॐ कटुद्राय० ।
 प्रक्षेशात्मध्ये दक्षादीन्सप्तगणान् । अदितिलोक्यो बृहस्पतिर्दक्षोऽनु-
 ष्टुप् । ॐ अदितिर्ह्यजनिष्ट । प्रक्षेन्द्रमध्ये दुर्गा विष्णुं च । ताम-
 मिवर्णां सौभरिर्दुर्गा त्रिष्टुप् । ॐ ताममिर्वर्णाम्० । इदं विष्णुमंवाति-

विधिष्णुगायत्री । ॐ इदं विष्णुः । प्रह्लादप्रिमध्ये स्वधाम् । उदीरतां
 शङ्खस्ववाग्निपटुम् । ॐ उदीरताम् ० सूनुताः । प्रह्लादप्रिमध्ये मृत्युरो-
 गान् । परं मृत्योः सङ्गमुक्तो मृत्युरोगाक्षिपटुम् । ॐ परं मृत्यो अनु-
 परेहि । प्रह्लादनिर्ऋतिमध्ये गणपतिम् । गणानां त्वा मृतसप्तदो गण-
 पतिर्जगती । ॐ गणानां त्वा । प्रह्लादवरुणमध्ये वपः । शंनोऽम्बरीष
 सिन्धुद्वीप भापो गायत्री । ॐ शन्नो देवीः । प्रह्लादवायुमध्ये मरुतः ।
 मरुतो यस्य राहूगणो गौतमो मरुतो गायत्री । ॐ मरुतो यस्य ।
 प्रह्लादः पादमूले कर्णिकाध. पृथ्वीम् । स्योना मेधातिथिर्भूमिर्गा-
 यत्री । ॐ स्योना पृथिवि । तत्रैव गङ्गादिनद्यः । इमं मे सिन्धुक्षिप्रै-
 यमेधो गङ्गायमुनासरस्वत्यो जगती । ॐ इमं मे गङ्गे यमुने । तत्रैव सप्त
 सागरान् । धान्नो धान्नो राजन्निवो वरुण नो मुख । यदापो
 अघ्न्या वरुणेति क्षपामहे ततो वरुण नो मुख । मयि धायो
 सोपधीर्दिसीरसो विश्वान्यथा भूस्त्वेतो वरुण नो मुख । तदुपरि मेरु
 नाभा । बाह्ये सोमादिसर्मापे क्रमेणाऽऽयुधानि । गदां त्रिशूलं वज्रं
 शक्तिं दण्डं रज्जुं पाशम् अङ्कुशम् । तद्बाह्ये उत्तरादितः । गौतमं
 भरद्वाजं विश्वामित्रं कश्यपं जमदग्निं वसिष्ठम् अग्निम् अरुन्धतीम् ।
 तद्बाह्ये पूर्वादि ऐन्द्रीं कौमारीं शालीं वाराहो वामुण्डां वैष्णवीं माहे-
 श्वरीं विनायकीम् इत्यष्टौ शक्तयः । एताः प्रतिष्ठाप्य प्रत्येकं सह वा
 पूजयेत् । ततस्तस्यामेव वंशा वज्रलिखितवक्ष्यमाणमण्डलेषु आदित्या-
 दिदेवताः स्थापयेत्पूजयेत् । ' अग्निमन्कर्षणि प्रह्लादिस्थापनं पूजनं च
 करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, प्रणवस्य प्रह्लादः ऋषिः । परमात्माऽग्निदेवता
 देवी गायत्री छन्दः । व्याहृतीनां क्रमेण जमदग्निभरद्वाजमृगव ऋषयः ।
 अग्निवायुसूर्या देवताः । देवी गायत्री देव्युत्पिक्केष्वीन्द्रहयइन्द्रांसि
 सूर्याद्यावाहने विनियोगः । केचित्तत्तन्मन्त्रानप्यावाहने आहुः । तत्र
 प्रह्णीठमध्ये बज्रुले प्राङ्मुखं सूर्यं रक्तपुष्पाक्षतैः । आहुष्येन हिरण्यस्तूपः
 सविता त्रिपटुम् । सूर्यावाहने विनियोगः । ' ॐ आहुष्येन रजसा' ।
 ' ॐ भूर्भुवः स्वः ' कलिङ्गदेशोद्भव पात्रयपसगोत्र सूर्यं इहागच्छेद्
 तिष्ठेत्यावाह्य, इह तिष्ठेति स्थापयेत् । एवं सर्वे मन्त्रान्ते व्याहृती-
 रक्त्वा, 'इहागच्छेद् तिष्ठ' इति स्थापयेत् । तत आग्नेये चतुरस्रे प्रत्यङ्मुखं

सोमं श्वेतपुष्पाक्षतैः । आप्यायस्व गौतमः सोमो गायत्री । सोमा-
याह० । ॐ आप्यायस्व० यमुनातीरोद्भव आत्रेयसगोत्र सोम०
ततो दक्षिणे त्रिकोणे दक्षिणामुखं भौमं रक्तपुष्पाक्षतैः । अग्निर्मूर्द्धा
विरूपोऽङ्गारको गायत्री० । ॐ अग्निर्मूर्धा० अवन्तीसमुद्भव भारद्वा-
जसगोत्र भौम० । तत ईशाने वाणाकारे बुधमुदङ्मुखं पीतपुष्पाक्षतैः ।
उदबुद्धयर्थं बुधः सौम्यो बुधस्त्रिष्टुप्० । ॐ उदुध्यर्थं० मगधदेशोद्भव
आत्रेयसगोत्र बुध० । तत उत्तरतो दीर्घचतुरस्रे उद्ङ्मुखं बृहस्पति
पीतपुष्पाक्षतैः । बृहस्पते गृत्समदो बृहस्पतिस्त्रिष्टुप्० । ॐ बृहस्पते०
सिन्धुदेशोद्भव आङ्गिरसगोत्र बृहस्पते० । ततः पूर्वे पञ्चकोणे प्राङ्मुखं
शुकं शुक्रपुष्पाक्षतैः । शुकः पाराशरः शुक्रो द्विपदा विराट्० । ॐ शुकः
शुश्रु० । भोजकदेशोद्भव भार्गवसगोत्र शुक० । ततः पश्चिमे धनुषि
प्रत्यङ्मुखं शनिं कृष्णपुष्पाक्षतैः । शमप्रिरीरिषिदिः शनिकृष्णिक्० ।
ॐ शमप्रि० सौराष्ट्रज काश्यपसगोत्र शनैश्चर० । ततो नैऋत्ये शूर्पा-
कारे दक्षिणामुखं राहुं कृष्णपुष्पाक्षतैः । कया नो वामदेवो राहुर्गा-
यत्री राहावाहने० । ॐ कयानश्चित्र० राठिनापुरोद्भव पैठीनसि-
सगोत्र राहो० । ततो वायव्ये श्वजाकारे दक्षिणामुखं केतुं धूम्रपु-
ष्पाक्षतैः । केतुं मधुच्छन्दाः केतवो गायत्री० । ॐ केतुं कृष्ण० । अन्त-
र्बेदिसमुद्भव जैमिनिसगोत्र केतो० । सर्वे वा आदित्याभिगुप्ताः ॥

अथाऽधिदेवताः ।

श्वेतपुष्पाक्षतैः क्रमारसूर्यादीनां दक्षिणतः श्याप्याः । ' इयन्त्यकं
वसिष्ठो रुद्रोऽनुष्टुप् ' । विनिर्योगः सर्वत्र श्रेयः । ॐ इयन्त्यकम् ।
ॐ भूर्भुवः स्वः ईश्वरः ' गौरीमिमाय दीर्घतमा उमा जयती० ' ।
सोमदक्षिणे० ' ॐ गौरीमिमाय० ' । ' यद्वन्दो दीर्घतमा स्कन्दस्त्रि-
ष्टुप् ' । ' ॐ यद्वन्दः० ' । विष्णोर्दीपितगा विष्णुस्त्रिष्टुप् ' ॐ विष्णो-
र्मुक्तं० ' । ब्रह्मजज्ञानं गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । ' ॐ ब्रह्मज-
ज्ञानं० ' । इन्द्रं वो मधुच्छन्दा इन्द्रो गायत्री ' ॐ इन्द्रं वो० ' ।
' यमाय सोमं यमो यमोऽनुष्टुप् ' ' ॐ यमाय सोमं० ' । मोपुणो
घोरः काण्यः कालो गायत्री ' ॐ मोपुणः परा० ' । उपोवाजं स्कण्यश्चि-
प्रगुतो बृहती ' ॐ उपोवाजं० ' । एवमेव शुश्रुपुष्पाक्षतैर्ब्रह्मणां वामतो
मन्त्रान्ते श्याह्वतीद्वयार्थ ' इहाऽऽगच्छेद तिष्ठेति ' चोक्त्वा प्रत्यधिदे-

वताः स्थापयेत् । 'अग्निं काण्वो मेधातिथिरग्निर्गायत्री०' । 'ॐ अग्नि
 दूतम्०' । 'अप्सु मे मेधातिथिरापोऽनुष्टुप्' । 'ॐ अप्सुमे०' ।
 'स्योना मेधातिथिर्भूमिर्गायत्री' । 'ॐ स्योना पृथिवि०' । 'इदं
 विष्णुर्मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री' । 'ॐ इदं विष्णुः०' । 'इन्द्रश्चेष्टानि
 गृत्समद इन्द्रस्त्रिष्टुप्' । 'ॐ इन्द्रश्चेष्टानि०' । 'इन्द्राणीं वृषाकपिरि-
 न्द्राणीं पङ्क्तिः' । 'ॐ इन्द्राणीमासु०' । 'प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजा-
 पतिस्त्रिष्टुप्०' । 'ॐ प्रजापते०' । 'आयं गौः सार्वराक्षी सर्वा
 गायत्री०' । 'ॐ आयं गौः पृथिवि०' । 'ब्रह्मजज्ञानं गौतमो वामदेवो
 ब्रह्मा त्रिष्टुप्०' । 'ॐ ब्रह्मजज्ञानं०' । ततः शुक्रपुष्पाक्षतैर्विनायका-
 धीन् पञ्च । 'गणानां स्या गृत्समदो गणपतिर्जगती०' । 'ॐ गणानां
 त्वा०' । 'राहोरुत्तरतो विनायकम्' । 'जातवेदसे कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप्०' ।
 'शनेरुत्तरतो दुर्गोम्' । 'तव वायोव्यथ वाङ्मिरसो वायुर्गायत्री०' ।
 'ॐ तव वायवृतस्पते०' । 'रवेरुत्तरतो वायुम्' । एतान् मन्त्रान्
 पठन्ति सांप्रदायिकाः । तत्र केपुचिन्मन्त्रेषु मूलं चिन्त्यम् । 'आदि-
 त्पन्नस्य वरस आकाशो गायत्री०' । 'ॐ आदित्पन्नस्य०' । 'राहो-
 र्दक्षिण आकाशम्' । 'एषो उषा प्रस्कण्वोऽश्विनौ गायत्री०' ।
 'ॐ एषो उषा०' । 'अश्विनाविहागच्छतमिह तिष्ठतम्' इति केतोर्द-
 क्षिणेऽश्विनौ । 'एतानि विनायकादिस्थानानि' चिन्तामणौ । 'विना-
 यकादीन्पञ्च उत्तरत एवेति संप्रदायः' इति । 'द्वात्रिंशदेवताः' इति
 रूपनारायणादयः । हेमाद्रौ तु लोकपालादीनामपि सूर्याऽभिमुखानां
 दिक्षु स्थापनमुत्तमम् । तद्यथा—'इन्द्रं विश्वा जेता माधुच्छन्दस
 इन्द्रोऽनुष्टुप्०' । 'ॐ इन्द्रं विश्वा०' । 'इन्द्र इहागच्छेद् तिष्ठेति पूर्वं
 इन्द्रमेवमुत्तरत्र 'अग्निं काण्वो मेधातिथिरग्निर्गायत्री०' । 'ॐ अग्नि
 दूतं०' । 'यमाय सोमं यमो यमोऽनुष्टुप्०' । 'ॐ यमाय सोमं'
 'मोपुणो धोरः काण्वो निर्ऋतिर्गायत्री०' । 'ॐ मोपुणः परा०' ।
 'त्वं नो अमं वामदेवो वरुणस्त्रिष्टुप्०' । 'ॐ त्वं नो अम्रे०' ।
 'तव वायो व्यथो वायुर्गायत्री०' । 'ॐ तव वायवृतस्पते०' ।
 'सोमो धेतुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप्०' । 'ॐ सोमो धेतुं०' । 'तमीशानं
 गौतम ईशानो जगती०' । 'ॐ तमीशानं०' । 'सहस्रशीर्षा नारा-
 यणोऽनन्तोऽनुष्टुप्०' । 'ॐ सहस्रशीर्षा०' । 'ईशानपूर्वयोर्मध्येऽनन्तम् ।

‘ब्रह्मजज्ञानं गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप्०’ । ‘ॐ ब्रह्मजज्ञानं०’
नैर्ऋत्यपश्चिमयोर्मध्ये ब्रह्माणम् ।

अथ वस्वाद्येकादश देवताः ।

‘अमया अत्र मैत्रावरुणो वसिष्ठो वसवस्त्रिष्टुप्०’ । ‘ॐ अमया अत्र०’ ।
इन्द्राग्निमध्ये ध्रुवाऽध्वरसोमावनिलानलप्रत्यूपप्रभासाख्यानष्टौ वसून् ।
‘त्यागु सामदो मत्स्यो द्वादशादित्या गायत्री०’ । ‘ॐ त्यागुश्चक्रियां०’
इन्द्रेशानमध्ये धात्र्यमभिप्रवरुणांशभर्गेन्द्रविश्वरवत्पूषर्जन्यत्वष्टृजघन्या-
जघन्ययविष्ठाख्यान् द्वादशादित्यान् । ‘आरुद्रासः इयावाश्व एका-
दश रुद्रा जगती०’ । ‘ॐ आरुद्रासः०’ अग्नियममध्ये वीरमद्रशम्भुम-
हाशयायुतगिरिष्ठाऽजैकषादहिर्युध्याऽपराजितपिनाकिभुवनाधीश्वरवि-
दपतिरुपालिस्थभगवद्भगाख्यान् एकादश रुद्रान् । ‘गौरीमिमाय
दीर्घतमा गौर्यादपो जगती’ । ‘ॐ गौरीमिमाय०’ । ‘गौरीपद्मा-
शचीमेधासावित्रीविजयाजयादेवसेनास्वधास्वादामातृलोकमातृधृतिपुष्टि-
तुष्टात्मकुलदेवताख्याः षोडश मातृः । निर्ऋतिवरुणमध्ये मातः ।
सशैव गणपतिः । ‘गणानां त्वा गृत्समदो गणपतिर्जगती०’ ।
‘ॐ गणानां स्वा०’ । ‘मरुतो यस्य राहूगणो गौतमो मरुतो गायत्री० ।
‘ॐ मरुतो यस्य’ । वायुसोममध्ये आवहप्रवहोद्बहसंवहविषहपरावहप-
रिषहानिलाख्यान् सप्त मरुतः । वेद्यामेव यथावकाशं ब्रह्मादीन्
पञ्च स्थापयेत् । ‘ब्रह्मजज्ञानं गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप्०’ ।
‘ॐ ब्रह्मजज्ञानं०’ । ‘इदं विष्णुर्मेधातिथिरक्षुतो गायत्री०’ । ‘ॐ इदं
विष्णु०’ कद्रुद्राय ‘घोरः कण्व ईशानो गायत्री० । ॐ ‘कद्रुद्राय०’
‘अग्निरस्मि विश्वामित्रोऽर्कस्त्रिष्टुप्०’ । ‘ॐ अग्निरस्मि०’ । ‘वनस्पते
गर्गो वनस्पतिस्त्रिष्टुप्०’ । ‘ॐ वनस्पते शत०’ एवं प्रतिष्ठाप्य पूजये-
त्षोडशोपचारैः । पूजा च उत्तरार्धेर्गन्धपुष्पवासोभिस्तत्तन्मन्त्रैः ।
एवं सूर्यादिद्वात्रिंशदशदिक्पालान्वम्वादीनेकादश चावाह्य संस्थाप्य
पञ्चभिः षोडशभिर्वोपचारैः संपूजयेत् । सत्र वस्त्राणि मण्डवर्णानि ।
रविभौमयो रक्तचन्दनम् । चन्द्रशुक्रयोः श्वेतचन्दनम् । बुधगुर्वोः
कुङ्कुमयुतम् । शनिराहुकेतूनां कृष्णागुरुम् । पुष्याणि तद्वर्णानि ।
धृपास्तु, सङ्क्षीनिर्यातम् । धृताक्षयवान् रालमगुरुम् । सिद्धकम् ।

विल्वयुतागुरुम् । गुग्गुलुम् । लाक्षाम् । क्रमाद् गायत्र्या दत्त्वा,
 'उद्दीप्यस्व' इति सर्वेभ्यो द्वीपान् दत्त्वा गुडोदनम्, पायसम्,
 नीवारोदनं, क्षीरयुतपष्टिकौदनं, दध्योदनं, घृतोदनम्, तिलमापयु-
 तमोदनम्, मांसोदनम्, चित्रोदनं च क्रमान्निरेदयेत् । अविदेव-
 तादिभ्यस्तु वासो गन्धपुष्पाणि श्वेतानि गुग्गुलुर्धूपः नैवेद्यं पायसादि
 यथालाभम् । सूर्योद्दिष्टातिशयामन्येषां च सर्वेषां पूजापदार्थानुसम-
 येनैव । ततो ग्रहवेदीशान्यां कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मणमावाह्यं संपूज्या-
 भिमन्त्रयेत् । तद्यथा—

कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः ।
 मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥
 कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
 ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥
 अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशे तु समाश्रिताः ।
 अत्र गायत्री सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी तथा ॥
 जायान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 देवदानवसंवादे मध्यमाने महोदधौ ॥
 उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् ।
 स्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ॥
 त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
 शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवाः सप्तैतृकाः ।
 त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदाः ॥
 त्वत्प्रसादादिमं यच्च कर्तुमीहे जलोद्भव ।
 सान्निप्यं कुरु मे देव प्रसन्नो भव सर्वदा । इति ॥

ततः फल्गुपुष्पमालाशोभितं वितानं बृहस्पतिदैवत्यं सूर्यादिभ्य इदं
 न ममेति उत्सृज्य ग्रहवेदुपरि वज्रोयात् । तत्र एको होता परो ब्रह्मे-
 ति पूर्वकुण्डे द्वौ ऋत्विजौ दक्षिणादि कुण्डेषु यथाशास्त्रं होमात्प्राक्तनं
 कर्म कुर्युः । तत्र षोडशमहादानादौ प्रागादिक्रमेण ऋग्वेदादिविहितं
 कर्मजलाशयोत्सर्गादौ पञ्चकुण्डोप्येवम् । तत्राऽऽचार्यकुण्डं त्वीशा-
 नपूर्वयोर्मध्ये वृत्तं चतुरस्रं वा तत्रैव नवकुण्डायामप्येवमेवाचार्यकुण्डम् ।

तस्मिन्निविष्कुण्डेषु च 'चतुर्ष्वङ्कुण्डोवद्धोमावृत्तिः' इति केचित् । युक्तं
 ॥ 'चतुःकुण्डोहोम एव विभज्य कार्यः' इति । तदा चैको होता परो
 ब्रह्मेति । विदिष्कुण्डचतुष्टये अष्टावधिका ऋत्विजः । 'तेत्वामेयादि-
 कोणक्रमेण ऋगादिशास्त्रीयाः' इति केचित् । 'अनियताः' इत्यपरे ।
 'आचार्यकुण्डं तु प्रणयनयोग्यामिस्यापनार्यम्' इति सांप्रदायिकाः ।
 'होमावृत्तिर्विभज्य होमानुष्ठानं वा' इति परे ।

अथ ऋक्शास्त्रीयानामन्वाधाने विशेषः । तत्र 'चक्षुषी आज्येन इत्य-
 न्तमुक्त्वात्र प्रधानं सूर्यसोमभौमसुवगुरुशुक्रशनिराहुकेतून् ग्रहान् समि-
 चर्वाज्यैः प्रतिद्रव्यम् । अष्टसहस्राष्टसताष्टाविंशत्यष्टान्यतमसंख्यया
 ईश्वरोमास्तन्दविष्णुब्रह्मेन्द्रयमकालचित्रगुप्ताख्या अधिदेवताः । अग्न्य-
 च्छुभिधिष्णिन्नेन्द्राणीसर्पप्रजापतिप्रज्ञाख्याः प्रत्यधिदेवताः । विनाय-
 कदुर्गाद्याकाशाख्यान् पञ्च लोकपालान् । इन्द्राग्निममनिर्ऋतिवरुण-
 यायुसोमेशानानन्तग्रह्याख्यान् वरुणं दिवपालान् । ध्रुवाश्वरसोमापानिला-
 नलप्रत्यूषप्रभासाख्यान् अष्टौ वसून् । भार्ग्यममित्रवरुणांशभगेन्द्रविवस्व-
 त्सूपपर्जन्यत्वष्टृविष्णवाख्यान्द्वादशादित्यान् । वीरभद्रशम्भुगिरिशार्ङ्ग-
 कपादहर्षिर्बुध्न्यपिताकिमुवनाऽधीश्वरकपालिविशाम्पतिस्थानुभगाख्याने-
 कादश रुद्रान्, गौर्यादिपौडश मातृः । गणपतिं प्रति होमो नोक्तः । आय-
 हप्रवहोद्ब्रह्मसंवहविवहपरावहपरिवहाख्यान्सप्त मरुतः । ब्रह्माच्युतेशार्क-
 वनस्पतीन् पञ्च चामुकसंख्यया समिचर्वाज्यैर्यज्ये' इति । 'वसून्
 णादित्यान् रुद्रान् मरुत इति समुदितानामेवोल्लेखो युक्तः' इति महर्षिः ।
 अत्र 'महद्दोमसंख्यातोऽभिदेवताहोमेन्यूनसद्व्या' इति संप्रदायः । ततो
 यजमानो मण्डपमध्ये दक्षिणत उपविष्टः 'आचाराऽऽश्वभागदेवता
 अन्वाधानोक्तप्रधानदेवताः स्विष्टकृदाशुतराङ्गदेवताश्चतुर्ध्वन्तेनादिश्यै-
 ताम्य एतांनि समिचित्छन्वादिद्रव्याणि होतुमुत्सृज्ये' इति त्यजेत् ।
 'बहुकर्तृकैः होमे प्रत्याहुतित्यागस्याशस्यत्वादिति प्रयोगविद्ः' । ततो
 होतारः स्वस्वशास्त्रीयैः प्रणवाद्यैः स्वाहान्तैस्तत्तन्मन्त्रैर्ऋषिदेवताछन्दःस्मर-
 णपूर्वकं सूर्यादिभ्यः समिचर्वाज्यादि जुहुयुः । 'तत्र वस्यादित्यरुद्रमरुतां
 प्रत्येकं मन्त्राऽभावात्प्रणवादिना चतुर्धा स्वाहान्तेन प्रत्येकं होमः' इति
 केचित् । समुदितानामेव विधौ श्रवणान्मन्त्रानुरोधायेति तु युक्तम् ।
 तत्र प्रत्येकदेवतात्वपञ्चे पञ्चाशीतिर्देवताः । समुदितपञ्च एकपञ्चाशत् ।

होमकाले ऋग्वेदिनौ द्वारपालौ पूर्वं द्वारं उदङ्मुखौ रात्रिसूक्तं रौद्रं
पञ्चमानं सुमङ्गलं शन्न इन्द्राग्नी इति सूक्तानि पठेताम् । यजुर्विदौ दक्षिणे
शाकं रौद्रं सौम्यं कौष्माण्डम् ऋचं वाचमित्यध्यायं च पठेताम् । पश्चिमे
सामविदौ सुपर्णं विराजमानमेवं रुद्रसंहिता व्येष्ट सामर बोधयेति च
पठेताम् । उत्तरेऽथर्ववेदिनौ सौरं शाकुन्तकं पौष्टिकं सुमहाराजं शन्न
इन्द्राग्नी इति ऋक्त्रयं च पठेताम् । तत्र गुरुः सर्वकर्माध्यक्षो भवेत् ॥

अथ होममंत्राः । तत्र ऋग्वेदिना स्थापनमंत्राएवपि देवतायुक्ताः ।
अथ तत्तद्देवत्यानि सूक्तानि जप्यानि । हयामीत्येकादशर्चस्य सूक्तस्य
हिरण्यगन्तूप ऋषिः सविता देवताऽऽद्यायाः आद्यपादत्रयेऽग्निमित्रावरुणौ
रात्रिश्च देवता त्रिष्टुप्पुण्डः आद्यतन्वम्योर्जगती सूर्यप्रीतये जपे
विनियोगः । ‘ॐ हयाम्यग्निं० देवं’ । त्वं सोमेति त्रयोविंशर्चस्य
सूक्तस्य गौतमऋषिः सोमो देवता । पञ्चम्यादिद्वादश गायत्र्यः सप्तद-
शशुष्णिक् शेपास्त्रिष्टुभः सोमप्रीतये जपे विनियोगः । ‘ॐ त्वं सोम०
गविष्ठौ’ । ‘समिधाग्निमिति त्रिशर्चस्य सूक्तस्य विरूप अह्निरसोऽग्नि-
गायत्री । भौमप्रीतये०’ । ‘ॐ समिधाग्निं० सोतिर’ । ‘उद्बुध्य-
श्चमिति द्वादशर्चस्य सूक्तस्य युधो विश्वे देवा नवमी द्वादशी च जगती
पञ्चमी बृहती चतुर्थी पृथ्वी च गायत्री शेपास्त्रिष्टुभो पुष्यप्रीतये०’ ।
‘ॐ उद्बुध्यध्वम्० प्रीतये’ । ‘यस्तस्तम्भेत्येकादशर्चस्य वामदेवो नवाना
बृहस्पतिरन्त्ययोरिन्द्राबृहस्पती दश त्रिष्टुभ उपान्त्या जगती । बृह-
स्पतिप्रीतये०’ । ‘ॐ यस्तस्तम्भ० मराती’ । ‘शुकं व इति चतसृणां
भरद्वाजः पूषा त्रिष्टुप् द्वितीया जगती शुक्रप्रीतये०’ । ‘ॐ शुकं
ते अन्त्यन्० संस्तवाम्’ । ‘आपो हिष्टेति नवर्चस्याम्यरीपसिन्धुद्वीप-
आपः सप्त गायत्र्यः पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठान्त्ये द्वे अनुष्टुभौ ।
शनिप्रीतये०’ । ‘ॐ आपो हिष्टा० वर्चसा’ । ‘कया न इति पञ्च-
दशर्चस्य वामदेव इन्द्रो गायत्री तृतीया पादनिष्ठः । राहुप्रीतये०’ ।
‘ॐ कया नश्चिन्न० मिबोपरि’ । ‘युञ्जन्तीति दशर्चस्य मधुष्टन्दा
आद्यानां तिमृणामन्त्ययोरिन्द्रश्चतुर्थीषष्ठपृथ्वीनां भरतः पञ्चम्याः
सप्तम्याश्चैन्द्रीमरुतः गायत्री । केतुप्रीतये०’ । ‘ॐ युञ्जन्ति प्रप्रं रजस०
इति नवमदसूक्तानि ।

अथ होममन्त्राः । तत्र ऋग्नेदी ।

अथाभिदेवतानाम् । 'इमा रुद्रायेत्येकादशर्चस्य कुत्सो रुद्रो जगतीं अन्त्ये त्रिष्टुभे रुद्रप्रीतये०' । 'ॐ इमा रुद्राय० सद्यौः' । 'आपो हिष्टेति नवर्चं पूर्ववत् । उमाप्रीतये०' । 'ॐ आपो हिष्टा० वर्चसा' । प्रातर्युजेत्येकविंशत्यृचस्य सूक्तस्य मेधातिथिराद्यानां चतसृणामश्विनौ चतसृणां सविता द्वयोरग्निरेकादश्या देव्यो द्वादश्या इन्द्राणीवृणा-
न्यामृत्यो द्वयोर्द्यावापृथिव्यौ पञ्चदश्याः पृथिवी पण्णां विष्णुर्गायत्री रुक्मंदप्रीतये० । 'ॐ प्रातर्युजा० पदम्' । 'अतो देवा इति पण्णां मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री हरिप्रीतये०' । 'ॐ अतो देवा० पदम्' । 'अग्न आयाहीति विंशत्यृचस्य सूक्तस्य भर्गोऽग्निः प्रगाथः ब्रह्मप्री-
त्यर्थे०' । 'ॐ अग्न आयाहप्रिभिः० स्विनः' । 'इन्द्रं विश्वा इत्यष्ट-
र्चस्य जैता माधुछन्दस इन्द्रोऽनुष्टुप् इन्द्रप्रीतये०' । 'ॐ इन्द्रं विश्वा० यसीः' । 'आयं गौरिति तिसृणा सारंपराक्षात्मा गायत्री यमप्रीतये०' । 'ॐ आयं गौः पृभिः० शुभिः' । 'परं मृत्योरिति चतसृणां संकुसुको मृत्युक्षिष्टुप् कालप्रीतये०' । 'ॐ परं मृत्यो० तेन' । 'सचित्रे-
त्यस्य भरद्वाजो भरतक्षिष्टुप् चित्रगुप्तप्रीतये०' । 'ॐ सचित्र चित्रं० युवस' ॥

१ अथ प्रत्यभिदेवतानाम् । 'अग्निं दूतमिति द्वादशर्चस्य मेधातिथि-
रग्निः पष्टुषा आद्ये पादे निर्मथ्याहवनीयौ गायत्री अग्निप्रीतये०' । 'ॐ अग्निं दूतम्० स्वनः' । 'कस्येति पञ्चदशर्चस्याऽऽजीगर्तः शुनःशेष आद्यायाः को द्वितीयाया अग्निस्तिसृणा सविता दशाना भरु-
णस्तृतीयायास्तिस्रो गायत्र्यः शेषास्त्रिष्टुभः आप्रीतये०' । 'ॐ कस्य नूतम्० स्याम' । 'स्योना मेधातिथिः पृथिवी गायत्री भूमिप्री-
तये०' । 'ॐ स्योना पृथिवि० प्रयः' । 'सहस्रशीर्षेति षोडशर्चस्य नारायणः पुरुषोऽनुष्टुबन्त्यास्त्रिष्टुप् विष्णुप्रीतये०' । 'ॐ सहस्र-
शीर्षा० देवाः' । 'इन्द्राय कश्यपः पवमानसोमो गायत्री । इन्द्र-
प्रीतये०' । 'ॐ इन्द्रायेन्दो० सदम्' । 'इमां सनामीति पण्णामि-
न्द्राणीन्द्राण्यनुष्टुभं त्वन्त्या पथ्यपदा पङ्क्तिः इन्द्राणीप्रीतये०' । 'ॐ इमां सनामि० धावतु' । 'प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिक्षिष्टुप् प्रजापतिप्रीतये०' । 'ॐ प्रजापते० स्यीणाम्' । 'कालिको वसिष्ठः

सर्पा अनुष्टुप् सर्पप्रीतये० । 'ॐ कालिको नाम सर्पः० हनः' ।
 'प्रज्ञा देवाना देवोदासिः प्रवर्दनो प्रज्ञा त्रिष्टुप् प्रज्ञप्रीतये०' ।
 'ॐ प्रज्ञा० रेभन्' ॥

अथ विनायकादिपञ्चानाम् । 'आतून इति नवानां कुसीदः कण्वो
 गणपतिर्गायत्री विनायकप्रीतये०' । 'ॐ आतून इन्द्र० रन्तो' ।
 'जातवेदसे कश्यपो जातवेदास्त्रिष्टुप् दुर्गाप्रीतये०' । 'ॐ जात-
 वेदसे० त्यग्निः' । 'काणा त्रितो वायुरुष्णिक् वायुप्रीतये०' । 'ॐ काणा
 शिशु० हिता' । 'आदिद्वस्स आकाशो गायत्री आकाशप्रीतये०' ।
 'ॐ आदिधत्तस्य०' । 'एषो उषा प्रक्ण्वोऽश्विनौ गायत्री अश्विनोः
 प्रीतये०' । 'ॐ एषो० हन्' ॥

अथ वशलोकपालानाम् । 'इन्द्रं विश्वा इत्यष्टानां जेता मधुच्छन्दस
 इन्द्रोऽनुष्टुप् इन्द्रप्रीतये०' । 'ॐ इन्द्रं विश्वा० यसी' । 'अग्निः साम-
 मिति सप्तानां सौचीकोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निस्त्रिष्टुप् अग्निप्रीतये०' । 'ॐ
 अग्निः सप्तिः० जस्व' । 'परेयिवांसमिति षोडशर्चस्य यमः पञ्चानां
 यमः पष्ठथा आद्विरसस्तिस्त्रिणां पितरस्तिस्त्रिणां श्वानौ चतस्त्रिणां यमो
 द्वादशत्रिष्टुभौ द्वे अनुष्टुभौ पादनिवृत्तौ पञ्चदशी बृहती षोडश्यनुष्टुप्
 यमप्रीतये०' । 'ॐ परेयिवांसं० हिता' । 'येत्या हि विश्वमय्यना
 वैश्वोनिर्ऋतिरुष्णिक् निर्ऋतिप्रीतये०' । 'ॐ येत्या हि० मेव' ।
 'मोष्विति पञ्चानां वसिष्ठो वरुणो गायत्री अन्त्या जगती वरुणप्री-
 तये०' । 'ॐ मोषु० वरुणरीरिपः' । 'वात इति तिसृणां वातायन
 जलो वायुर्गायत्री वायुप्रीतये०' । 'ॐ वात आवाहु० जीवसे' ।
 'त्वं सोमेति ब्रह्मत्' । 'इमा रुद्राय इति पूर्वयन्' । 'सहस्रशीर्षा इति
 प्रागवत्' । 'त्वमिद्वर्भोऽग्निर्वृहती ब्रह्मप्रीतये०' । 'ॐ त्वमित्स-
 प्रथा० घतः' ॥

अथ चरवादिनवानाम् । 'अया अत्र' इति वसूतां होमवन् ।
 'इमा गिर इति सप्तदशर्चस्य गार्त्समदः कूर्म आदित्यस्त्रिष्टुप् आदित्य-
 प्रीतये०' । 'ॐ इमा गिरः० वीराः' । 'आत इति पञ्चदशर्चस्य गार्त्स-
 मदः कूर्मरुद्रस्त्रिष्टुप् ईशानप्रीतये०' । 'ॐ आतोपित० वीराः' ।
 'मरुतो यस्येति दशानां गौतमो गायत्री मरुत्प्रीतये०' । 'ॐ मरुतो
 यस्य० असि' । 'हिरण्यगर्भ इति दशर्चस्य हिरण्यः प्रजापतिः

कस्त्रिष्टुप् प्रक्षप्रीतये० । 'ॐ हिरण्यगर्भ० रयीणाम् । ' सहस्रशीर्षा
इत्यच्युतस्य प्राग्वत् । ' आतेपितः० इतीशस्य प्राग्वत् । ' चित्रमिति
पण्णां कुत्सोऽर्कस्त्रिष्टुप् अर्कप्रीतये० । ' ॐ चित्रं देवानाम्० उत
द्यौः । ' वनस्पत इति विसृणां गगो वनस्पतिस्त्रिष्टुप् वनस्पति-
प्रीतये० । ' ॐ वनस्पते वीङ्मनो० गृभाय । ' आवाहितयोरपि
मातृगणपत्योर्होमसूक्तजपौ न स्तः । एवं ऋग्वेदी हुत्वा सिष्टकृदादिप्रा-
यश्चित्ताहुत्यन्तं पूर्णाहुतिप्राग्भावि कर्म कुर्यात् ॥

अथ यजुर्वेदिनः । कुशकण्डिकानन्तरं प्रधानहोममन्त्राः । ' आकृ-
ष्णेन हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप् सूर्यप्रीतये तिलाज्यहोमे विसि-
योगः । ' ' ॐ आकृष्णेन० पश्यन्वाहा । ' इहं सूर्याय । ' एवं सर्वत्र ।
' इमं देवा वरुणः सोमो यजुः । ' ' ॐ इमं देवानां० राजा । ' ' अग्नि-
मूर्द्धाविरूपोऽङ्गारकी गायत्री० । ' उद्वुष्यस्व परमेष्ठी बुधस्त्रिष्टुप्० ।
' बृहस्पते गृत्तमदो बृहस्पतिस्त्रिष्टुप्० । ' अनात्प्रजापतिरधिसरस्व-
तीन्द्राः शुक्रो जगती० । ' शन्नो दध्यङ्गायर्वणः शनिर्गायत्री० । ' ' कया नो वामदेवो राहुर्गायत्री० । ' ' केतुं मधुच्छन्वाः केतवो
गायत्री० । ' ।

अथाधिदेवतानाम् । ' अयम्यकं वसिष्ठो रुद्रस्त्रिष्टुप् । ' अत्र प्रणी-
तोदकं स्पृशेत् । ' श्रीश्वेत्युत्तरनारायण उमा त्रिष्टुप् । ' ' यदकन्दो
भास्करजमदग्निदीर्घतमसोः रुद्रस्त्रिष्टुप् । ' ' विष्णोरराटमुतध्यो
विष्णुर्यजुः । ' ' ॐ विष्णोरराटम्० वेत्वा । ' ' आ ब्रह्मन् प्रजाप-
तिर्ब्रह्मा यजुः । ' ' ॐ आ ब्रह्मन्० कल्पताम् । ' ' सजोषा विश्वामित्र
इन्द्रस्त्रिष्टुप् । ' ' ॐ सजोषा इन्द्रः० तो नः । ' ' असियमो भार-
जमदग्निदीर्घतमसो यमस्त्रिष्टुप् । ' अत्र प्रणीतोदकं स्पृशेत् । ' कर्षिरसि
दध्यङ्गायर्वणः कालोऽनुष्टुप् । ' अत्रापि प्रणीतोदकस्पर्शः । ' चित्रापि
प्रणीतोदकस्पर्शः । ' चित्रासोर्नृपयश्चित्रगुप्तो जगती । ' ' ॐ चित्रा-
वसोः० शीय ॥

अथ प्रत्यधिदेवतानाम् । ' अग्निं दूतं विरूपोऽग्निर्गायत्री । ' ' अप्सव-
न्तर्बृहस्पतिः आप. पुर उष्णिक् । ' ' स्योना मेधातिथिः पृथिवी
गायत्री । ' ' इदं विष्णुमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । ' ' त्रतार गार्ग्य इन्द्र-
स्त्रिष्टुप् । ' ' अदित्ये दध्यङ्गायर्वण इन्द्राणीयजुः । ' अदित्ये राजा । ' प्रजापते

वरुणः प्रजापतिर्ब्रह्मा । 'नमोऽस्तु देवाः सर्वा अनुष्टुप्' । 'ब्रह्म प्रजापतिर्ब्रह्मा त्रिष्टुप्' ।

अथ विनायकादिपञ्चानाम् । गणानां प्रजापतिर्गणपतिर्यजुः । 'ॐ गणानां त्वा० । 'अथे प्रजापतिर्दुर्गाऽनुष्टुप्' । 'वातो वा गन्धर्वा वात उष्णिह्' । 'ऊर्वा अस्य समिधो प्रजापतिराकाश उष्णिह्' । 'अश्विनो अश्विरश्विनौ यजुः' । 'ॐ अश्विनोर्मे० चामि ॥

अथ दिक्पाद्यानाम् । 'प्रातारं गार्ग्य इन्द्रश्चिष्टुप्' । अग्नि इतं विरूपोऽग्निर्गायत्री । 'असियमो मागवजमश्विदीर्घतमसो यमश्चिष्टुप्' । अत्र प्रणीतोदकस्पर्शः । 'एष ते वरुणो निर्ऋतियजुः' । 'ॐ एष ते निर्ऋते० पथ' । 'प्रणीतोदकस्पर्शः' । 'इमं मे शुनःशेपो वरुणो गायत्री' । 'ॐ इमं मे वरुण०' । 'वातो वा गन्धर्वा वात उष्णिह्' । 'वयं वन्धुः सोमो गायत्री' । 'तमीशानं गौतम ईशानो जगती' । प्रणीतोदकस्पर्शः । 'नमोऽस्तु देवा अनन्तोऽनुष्टुप्' । 'ब्रह्मप्रजापतिर्ब्रह्मा त्रिष्टुप्' ॥

अथ वत्सादीनाम् । 'स्वर्गा देवा वसवश्चिष्टुप्' । 'यज्ञो देवानां कुत्स आदित्यश्चिष्टुप्' । 'य एतावन्तश्च परमेष्ठी रुद्रोऽनुष्टुप्' । 'मरुतो यस्य गौतमो मरुतो गायत्री' । 'आब्रह्मन्प्रजापतिर्ब्रह्मा यजुः' । 'इदं विष्णुर्मेधातिथिरच्युतो गायत्री' । 'मानस्वोके कुत्स ईशो जगती' । 'चित्रं देवानां कुत्सोऽर्कश्चिष्टुप्' । 'अयं हि प्रजापतिर्वनस्पतियजुः' । 'ॐ अयं हि स्वा० रुहेम' । इति होममन्त्राः ।

अथ जपमूक्तानि । 'विभ्राडिति सप्तदशर्चस्यानुवाकस्य आद्याया विभ्राद् । ततमिस्तृणां प्रस्काण्डः । पञ्चम्या अवत्सारः काश्यपः । षष्ठ्या वेतः सप्तम्याः कुत्सोऽष्टम्या जगत्स्यः नवम्याः श्रुतकक्षसुरुक्षौ दशम्याः प्रस्कण्डः । अथ द्वयोः कुत्सः । अथ द्वयोर्जमदग्निः । पञ्चदश्या नृमेघः । षोडश्याः कुत्सः । अन्त्याया हिरण्यरूप आद्विरसः । पञ्चम्या विश्वे देवाः । षष्ठ्याः सोमोऽन्यासा सूर्यः । आद्या पञ्चमी जगती । द्वितीयादितिस्रो नवमी दशमी ॥ गायत्र्यः त्रयोदशी पञ्चदश्या पथ्यावृहत्या । चतुर्दशी सप्तो गृहती । शेषाः सप्त त्रिष्टुभः । सूर्यप्रीतये जपे विनियोगः । 'ॐ विभ्राद्गृहन्० पश्यन्' । 'आपादं युत्सवति चतसृणां गौतम-सोमश्चिष्टुप् सोमप्रीतये०' । 'ॐ आपादं युत्सु० विष्टौ' । 'अग्नि-

मूर्द्धा विरूपाक्षोऽग्निर्गायत्री । ' उद्बुद्धधस्व परमेष्ठयमिस्त्रिष्टुप् ' बुधप्रीतये० । ' बृहस्पते अतिगृत्समदो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । बृहस्पतिप्रीतये० ' । ' अन्नात्परिस्तुतः प्रजापत्यश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्रो जगती ' । ' शन्नो देवी दध्यङ्ङाथर्वण आपो गायत्री ' । ' कयानो वामदेवो राहुर्गायत्री ' । ' केतुं कृण्वन् मधुच्छन्दा अग्निर्गायत्री ' । एते मन्त्रा एव सूक्तानि ॥

अथाऽधिदेवतानाम् । ' पट्पष्टिमन्त्रात्मकरुद्राध्यायस्य परमेष्ठी ऋषिः । आद्यानां षोडशानामेकरुद्रस्वतो यद्गुरुद्र आद्यो गायत्री । तिस्रोऽनुष्टुभो द्वे जगत्थौ । नमो हिरण्यवाहव इत्यन्तस्त्रिंशद्यजुंषि द्वाप इत्युपरिष्ठाद्यूहती, इमा रुद्रायेति जगती, या ते रुद्रेत्यनुष्टुप् । ततो द्वे त्रिष्टुभौ । विकिरिदेत्याद्या द्वादशानुष्टुभः । शेषाणि त्रीणि यजुंषि । रुद्रप्रीतये० ' । ' ॐ नमस्ते रुद्र० दध्मः ' । ' हवामह ' इत्यन्ताः षोडशैव रुद्रसूक्तमिति रूपनारायणीये । प्रणीतोदकस्पर्शः । ' श्रीश्च ते उत्तरनारायणो नारायणस्त्रिष्टुप् । उमाप्रीतये० ' । ' यद-
क्रन्दो भार्गवजमदमिदीर्घतमसोऽश्वस्त्रिष्टुप् । स्कन्दप्रीतये० ' । ' सह-
स्त्रशीर्षेति षोडशाना नारायणः पुरुषोऽनुष्टुबन्त्या त्रिष्टुप् । विष्णुप्री-
तये० ' । ' आग्रक्षमिति प्रजापतिर्ब्रह्मा यजुः । ब्रह्मप्रीतये० ' । ' आशुः
क्षिशानमिति द्वादशानामप्रतिरथ इन्द्रस्त्रिष्टुप् । इन्द्रप्रीतये० ' । ' यमाय
त्वा दध्यङ्ङाथर्वणो यमो यजुः । यमप्रीतये० । ' ॐ यमाय० स्वाहा ' ।
प्रणीतोदकस्पर्शः । ' कार्ष्णिरसि दध्यङ्ङाथर्वण आपोऽनुष्टुप् । फालप्री-
तये० ' । ' प्रणीतोदकस्पर्शः । ' चित्रावसो ऋषयो रात्रिर्जगती ।
विश्वगुप्तप्रीतये० ' ॥

अथ प्रत्यधिदेवतानाम् । ' अस्या अरास इति सप्तदशर्षस्य आद्याया
वत्सप्री इन्द्रवायू त्रिष्टुप् । द्वितीयाया विरूप इन्द्रवायू गायत्री । तृती-
याया गीतमो मित्रावरुणौ गायत्री । चतुर्थ्या विरूप इन्द्रावरुणौ
गायत्री । पञ्चम्याः कुत्सः शुक्रस्त्रिष्टुप् । षष्ठ्या वामदेवोऽग्निर्जगती ।
सप्तम्या विश्वामित्र इन्द्राग्नी त्रिष्टुप् । अष्टम्या भरद्वाजोऽग्निस्त्रिष्टुप् ।
नवम्या भरद्वाजो विश्वेदेवा गायत्री । दशम्या मेधातिथिरग्निर्गायत्री ।
एकादश्याः शक्तयः पाराशरो मरुतस्त्रिष्टुप् । द्वादश्या अत्रिदुहिता
विश्वेदेवा मरुतस्त्रिष्टुप् । त्रयोदश्या भरद्वाजोऽग्निस्त्रिष्टुप् । चतुर्दश्या
वसिष्ठ आदित्यो बृहती । षोडश्या वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप् । सप्तद-

श्याऽनुशोधातः सविता त्रिष्टुप् । अग्निप्रीत्ये० । 'आपो हिष्टेति
 तिसृणा सिन्धुद्वीप आपो गायत्री । अप्रीत्ये० । 'स्योना पृथिवि
 दध्यद्वायव्यः पृथिवी गायत्री । पृथिवीप्रीत्ये० । 'सहस्रशीर्षा
 नारायणः पुरुषोऽनुष्टुप् त्रिष्टुप् । विष्णुप्रीत्ये० । 'आशुः
 शिशानो द्वादशानामप्रतिरथ इन्द्रस्त्रिष्टुप् इन्द्रप्रीत्यर्थम्० । 'अदित्ये
 रास्ना दध्यद्वायव्यः इन्द्राणी यजुः । इन्द्राणी प्रीत्ये० । 'हिरण्यगर्भ
 इति चतुर्णां हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । प्रजापतिप्रीत्यर्थम्० ।
 'नमोऽस्तु संपेभ्य इति तृचस्य देवाः सर्पा अनुष्टुप् । सर्पप्रीत्ये० ।
 'ब्रह्मजज्ञानं प्रजापतिरादित्यस्त्रिष्टुप् । ब्रह्मप्रीत्ये० ॥

अथ विनायकादिपञ्चानाम् । 'गणानां स्वा प्रजापतिर्गणपतिर्यजुः ।
 गणपतिप्रीत्ये० । 'अश्वे अश्विनके प्रजापतिरश्वोऽनुष्टुप् । दुर्गाप्री-
 त्ये० । 'नियुन्वा-या यति पण्णामाद्याया गृत्समदो द्वितीयाया. पुरुष-
 मीढाजमीढी तिसृणा प्रजापतिः पट्याव्यथ आङ्गिरसो वासुद्रि-
 तीयाऽनुष्टुप् पञ्चमी त्रिष्टुप् शेपा गायत्र्यः । वायुप्रीत्ये० । 'ऊर्ध्वा
 अस्य समिध इति द्वादशानां प्रजापतिरभिरणिक् । आकाशप्रीत्ये० ।
 'या वा कश मेधातिथिरश्विनौ गायत्री । अश्विनो. प्रीत्ये० ॥

अथ दिक्पालानाम् । 'आशु शिशान इति द्वादशैर्मैत्रम्,
 प्राग्वत् । 'अस्या जरास इति सप्तदशैर्मैत्रम् प्राग्वत् । 'यमाय
 दध्यद्वायव्यो यमो यजुः । यमप्रीत्ये० । 'ॐ यमाय स्वाहा ।
 प्रणीतोदकस्पर्शः । 'अमुन्वन्तमिति तृचस्य प्रजापतिरभिरणिक् ।
 निरुतिप्रीत्यर्थम्० । 'प्रणीतोदकस्पर्शः । 'इमं मे वरणेति द्वयोः शुनः-
 शेपो वरणो गायत्री त्रिष्टुभौ । वरणप्रीत्ये० । 'नियुन्वा न्वायविति
 पञ्च वायवीयम् प्राग्वत् । आपाढमिति सौम्यचतुष्टय प्राग्वत् ।
 रुद्राध्याय पट्यामन्त्रावसानं प्राग्वत् । प्रणीतोदकस्पर्शः । नमोऽस्तु
 संपेभ्य इति तृचमन्त्रसूक्तं प्राग्वत् । ब्रह्मजज्ञानं प्रजापतिरादित्य-
 स्त्रिष्टुप् । ब्रह्मप्रीत्ये० ॥

अथ वस्वादीनाम् । सुगा वो देवा वसवस्त्रिष्टुप् । वसुप्रीत्ये० । 'ॐ
 सुगावो देवाः० । 'इमा गिरो गृत्समद आदित्यस्त्रिष्टुप् । आदित्य-
 प्रीत्ये० । 'ॐ इमा गिरो० । रुद्राध्यायो सैन्द्रं प्राग्वत् । शुक्रज्यो-
 तिश्चेति पण्णा सप्तर्षयो भरुव आचतुर्था जोष्णिक् पञ्चमी जगती

शेषा गायत्र्यो मरुत्प्रीतये० । 'ॐ शुक्रव्योतिश्च०' । आप्रक्षन् प्रजापतिर्प्रक्षा यजुः । प्रक्षाप्रीतये । 'ॐ आप्रक्षन्०' । 'सहस्रशी-
येति वैष्णवं' प्राग्वत् । 'रुद्राध्यायो रौद्रं' प्राग्वत् । 'विभ्रादिति
सप्तदशर्चमार्कं' प्राग्वत् । 'वनस्पते वीद्वक्षः प्रजापतिर्वनस्पतिस्त्रि-
ष्टुप् । वनस्पतिप्रीतये०' । 'ॐ वनस्पतेवीद्वक्षो०' । ततो व्याहृतिदो-
मादिवलिदोमान्तं याजुषं पूर्णाहुतिप्राम्भावि कर्म कुर्यात् ।

अथ सामगानाम् । कुशकण्डिकानन्तरं प्रधानहोमे मन्त्राः । 'उदुत्स्यं
प्रक्कणः सूर्यो गायत्री' । तिलाव्यहोमे विनियोगः । 'ॐ उदुत्स्यं० सूर्याय
स्वाहा' । 'संते पयांसि सोमः सोमो गायत्री' । 'ॐ संतेप-
यांसि०' । 'अग्निर्मूर्धा वरुणः भौमो गायत्री०' । 'ॐ अग्नि-
र्मूर्धा०' । 'अग्ने विश्वस्वन्मण्डो अमदमिर्युधो बृहती०' । 'ॐ अग्ने-
विश्वस्व०' । 'बृहस्पते परिदीयाऽप्रतिरथो बृहतिस्त्रिष्टुप्०' ।
'बृहस्पतेपरिदीया०' । 'शुकं ते भरद्वाजः शुक्रस्त्रिष्टुप्' । 'ॐ शुकं
तेअन्यत्०' । 'शश्रो देवीः सिन्धुद्वीपः शनिर्गायत्री०' । 'ॐ शं नो-
देवी०' । 'कया नो वामदेवो राहुर्गायत्री०' । 'ॐ कयानश्चि०' ।
'केतुं कृष्णमधुच्छन्दाः केतुर्गायत्री०' । 'ॐ केतुं कृष्णन्०' ।

अथादिदेवतानाम् । 'आवो राजानं वामदेवो रुद्रस्त्रिष्टुप्०' ।
'ॐ आवो राजानं०' । 'आपो हिष्ठा सिन्धुद्वीप उमा गायत्री०' ।
'ॐ आपो हिष्ठा०' । 'स्योना पृथिवी मेधातिथिः स्कन्द उष्णिक्०' ।
'ॐ स्योना पृथिवी०' । 'इदं विष्णुर्मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री०' ।
'ॐ इदं विष्णु०' । 'त्वमित्सप्रथा गौतमो ब्रह्मा बृहती' । 'ॐ त्व-
मित्सप्रथाः०' । 'इन्द्रमिदेवता उक्तस्तुगिन्द्रस्त्रिष्टुप्०' । 'ॐ इन्द्र-
मिदेवता०' । 'आयं गौः सार्वराज्ञी यमो गायत्री०' । 'ॐ आयं
गौः०' । 'ब्रह्मजज्ञानं ब्रह्मा कालस्त्रिष्टुप्०' । 'ॐ ब्रह्मजज्ञानं०' ।
'चित्र इच्छिउशोश्चित्रगुप्तश्चित्रगुप्तो जगती०' । 'ॐ चित्र इच्छिउशो०' ।

अथ प्रत्यधिदेवतानाम् । अग्नि दूतं भरद्वाजोऽग्निर्गायत्री० ।
'ॐ अग्नि दूतं०' । 'उदुत्तमं गौतम आपस्त्रिष्टुप्०' । 'ॐ उदुत्तमं०' ।
'पृथिव्यन्तरिक्षं विष्णुः पृथिव्युष्णिक्०' । 'ॐ पृथिव्यन्तरिक्षं०' ।
'सहस्रशीर्षा नारायणो विष्णुस्त्रिष्टुप्०' । 'ॐ सहस्रशीर्षा०' ।
'इन्द्रो वृषो वृधोव इन्द्रो गायत्री०' । 'ॐ इन्द्र वृषो०' । 'एका-

ष्टका वसिष्ठ इन्द्राणी त्रिष्टुप्० । 'ॐ एकाष्टका० । ' प्रजापते न
त्वद्विरण्यगर्भे प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । ' ॐ प्रजापते न० । तवेदि-
न्द्रायम वसिष्ठ सर्पास्त्रिष्टुप्० । ' ॐ तवेदिन्द्रावमु० । ' एष
ब्रह्मा प्रजापतिर्ब्रह्मा द्विपदा गायत्री० । ' ॐ एष ब्रह्मा० ।

अथ विनायकादिपञ्चानाम् । ' आतूनो गौरिवीक्षो गणपतिगा
यत्री० । ' ॐ आतून० । ' इम स्तोम कुत्सो दुर्गा जगती० ।
' ॐ इम स्तोम० । ' ब्राणाशिशुरिन्द्रो वायुरुष्णि० । ' ॐ ब्राणा-
शिशु० । ' आदिप्रत्नस्य मिघनकाम आकाशो गायत्री० ।
' ॐ आदिप्रत्नस्य० । ' एषो उषा प्रक्वण्डोऽश्विनौ गायत्री० ।
' ॐ एषो उषा० ।

अथ लोकपालानाम् । ' त्वामिद्धि भरद्वाज इन्द्रो बृहती० । ' ॐ त्वा
मिद्धि० । ' अमिर्दृत्राणि औतोऽग्निर्गायत्री० । ' ॐ अमिर्दृत्राणि० ।
' नाकेसुपर्ण यमो यमस्त्रिष्टुप् । ' ॐ नाकेसुप० । ' वेत्या हीत्यादित्यो
निर्ऋतिरुष्णि० । ' ॐ वेत्याहि० । ' इम मे पुक्कलो वरुणो
गायत्री० । ' ॐ इम मे वरुण० । ' वातआवातु प्राचीचीनेकाशीतो
वायुर्गायत्री० । ' ॐ वातआवातु० । ' स्वादिष्टया गन्भीर सोमो
गायत्री० । ' ॐ स्वादिष्टया० । ' तद्वो गायत्रीचि र॥ ईशानो
गायत्री० । ' ॐ तद्वोगाय० । ' समानो अथा वशना अनन्त
त्रिष्टुप्० । ' ॐ समानो अथा० । ' ब्रह्मजज्ञान ब्रह्मा ब्रह्मा
त्रिष्टुप्० । ' ॐ ब्रह्मजज्ञान० ।

अथ वस्त्रादीनाम् । ' तमग्नि नमस्ते वामदेवो वसवो विराट्० ।
' ॐ तमग्नि नमस्ते० । ' आदित्यैरिन्द्रभरद्वाज आदित्यो विराट्० ।
' ॐ आदित्यैरिन्द्र० । ' आवो राजान वामदेवो रुद्रास्त्रिष्टुप्० ।
' ॐ आवो राजान० । ' पत्रमाना असृक्षत आदारसनमरुतो बृहती० ।
' ॐ पत्रमाना असृक्षत० । ' ब्रह्मजज्ञान ब्रह्मा ब्रह्मा त्रिष्टुप्० ।
' ॐ ब्रह्मजज्ञान० । ' इद विष्णुर्मेधातिथिविष्णुर्गायत्री० । ' ॐ इद
विष्णु० । ' आत्वा सोमस्य सोम ईशानो बृहती० । ' ॐ आत्वा
सोमस्य० । ' इन्द्रायमद्रुने गौरीवितर्को गायत्री० । ' ॐ इन्द्रायमद्रुने० ।
' वनस्पते वीद्धृद्वो वाघव्यो वनस्पतिस्त्रिष्टुप्० । ' ॐ वनस्पतेवीद्धृद्वो० ।

इति सामगानां होममन्त्राः होममन्त्राएव सामगानां जप्यानि सूक्तानि ।
 विशेषस्तु ग्रहेषु सौम्ये प्रकीर्तितव्यमिति द्वादशर्चस्याधानां तिसृणां
 वाजस्निष्टुप् । शेषाणामादित्यो गायत्री सोमो देवता सोमप्रीत्यर्थे० ।
 'ॐ प्रकाव्यमुश०' । एकादशसामात्मिकायां रुद्रसंहितायाम् । आवो-
 राजानमिति वामदेवस्त्रिष्टुप् । तद्वो गायेति चतुःसाम्नो वर्गस्य
 रुद्रो गायत्री । त्रयाणामाज्यशोहसीमां वैश्वानरस्त्रिष्टुप् । त्रयाणां
 देवव्रतसाम्नां पूर्वयोरुद्रोन्मस्य विश्वेदेवा उत्कृतिः । सर्वेषां रुद्रो
 देवता । रुद्रप्रीत्यर्थम्० । 'ॐ आवोराजा एकादशसामात्मिकायां
 रुद्रसंहितायाम्' । 'आमन्त्रैरिति त्रयाणां स्वाप्रजनोविश्वा सुह-
 व्यमिति त्रयाणां शक्तयो बृहती । प्रसेनानीमिति त्रयाणां कुरुस-
 त्रिष्टुप् । पवित्रं त इति द्वयोरादित्यो जगती । सर्वेषां रुद्रो
 देवता । रुद्रप्रीत्यर्थम्० । 'आमन्त्रे' । नवसामात्मिकायां विष्णु-
 संहितायाम् । इदं विष्णुर्विष्णुर्गायत्री । प्रक्षस्य वृष्ण्यो विष्णुर्जगती ।
 प्रकाव्यमुशने इति वराहस्य वाजस्निष्टुप्० । सहस्रशीर्षा शङ्खचगी-
 तयोः पुरुषप्रतयोः पुरुषोऽनुष्टुप् । सर्वेषां विष्णुर्देवता । विष्णुप्री-
 त्यर्थम्० । 'इमे विष्णुः' । विनायकस्य 'अवर्दरिति दशसामा-
 त्मिकायां विनायकसंहितायाम् । अवर्दरिति द्वयो रुद्रश्चस्त्रिष्टुप् ।
 सुश्राणास्त इति द्वयोः पृथिवी त्रिष्टुप्' । आतून इति चतुःसामवर्गो
 आद्ययोगीरिवीत अन्त्ययोरपालवैणवश्चतुर्णां गायत्री । सृज्यमाणा इति
 द्वयोराद्यस्योक्ष्णीराध्वोद्वितीयस्य वर्गस्य पञ्चस्याऽभिर्वृहती । सर्वेषां
 विनायको देवता । विनायकप्रीत्यर्थम्० । 'अदरुपत्' । 'सोमस्य
 प्रकाव्यमुशनमिति प्राग्वत् । द्वादशर्चम्' ईशानस्य रुद्राणाम् 'आवो
 राजानमिति रुद्रसंहिता प्राग्वत् । अच्युतस्य वैष्णवीसंहिता प्राग्वत् ।
 अन्येषां तु होममन्त्रा एव' इति मट्टचरणमदनोमापतिरूपनारायण-
 दानसागराद्याः । 'येषां गीतिरस्ति ते गीतिसंहिता एव जप्या'
 इत्यपि एव । सूक्तजपानन्तरं व्याहृतिहोमादिबर्हिर्जुडिकाहोमान्तं
 पूर्णाहुतिप्राग्भावस्वशास्त्रोक्तं सामवेदी कुर्यात् ।

अथार्चवेदिनः । प्रधानहोमे मन्त्राः । 'विषासहिमथर्वादित्यो
 जगती । होमे विनियोगः' । एवं सर्वत्र । 'शकधूममथर्वा सोमोऽनु-
 ष्टुप्' । 'त्वया मन्यो यद्वा भौमस्त्रिष्टुप्' । 'यद्वाजानो विभजन्त

विष्णुर्विश्वः पङ्क्तिः । 'वृहस्पतिर्नो ब्रह्मा वृहस्पतिस्त्रिष्टुप्' ।
 'शुक्रोऽस्यथर्वा शुक्रोऽनुष्टुप्' । 'सहस्रनाहुर्नारायणः शनिस्त्रिष्टुप्' ।
 'दिव्यं वित्तं कौशिको राहुस्त्रिष्टुप्' । 'यस्ते पृथुरथर्वा वेतव-
 स्त्रिष्टुप्' ॥

अथाग्निदेवतानाम् । 'मा नो विद्वन्ब्रह्मा ईश्वरोऽनुष्टुप्' । आपो-
 हिष्ठा सिन्धुद्वीप उमा गायत्री । 'अग्निरिवमन्यो ब्रह्मा रुक्म-
 स्त्रिष्टुप्' । 'प्रतद्विष्णुरथर्वा विष्णुर्गायत्री' । 'ब्रह्मब्रह्मानमथर्वा ब्रह्मा
 त्रिष्टुप्' । 'इन्द्रे मे ब्रह्मेन्द्रोऽनुष्टुप्' । 'यः प्रथमो ब्रह्मा यमस्त्रि-
 ष्टुप्' । 'रोहितः कालोऽथर्वा कालोऽनुष्टुप्' । 'यदासातं कौशिक-
 स्त्रिष्टुप्' ।

अथ प्रत्यग्निदेवतानाम् । 'सामस्वामि ब्रह्माऽग्नि त्रिष्टुप्' । 'शन्नो-
 देवी ब्रह्मा आपो गायत्री' । 'भूमेर्मातर्नद्या भूमिरनुष्टुप्' । 'इदं
 विष्णुरथर्वा विष्णुर्गायत्री' । 'इन्द्रा जुपस्व ब्रह्मेन्द्रोऽनुष्टुप्' । 'मेत-
 पादावथर्वा ब्रह्माऽनुष्टुप्' । 'नक्तं जातास्यथर्वा प्रजापतिरनुष्टुप्' ।
 'सर्पानुसर्पाथर्वा सर्पाः पङ्क्तिः' । 'ये दिशामथर्वा ब्रह्मा त्रिष्टुप्' ।

अथ विनायकादिपञ्चानाम् । 'निर्लेह्यं ब्रह्मिणो वा विनायकोऽनु-
 ष्टुप्' । 'पृथनाजितमथर्वा दुर्गा त्रिष्टुप्' । 'अन्तरिक्षे वायवे ब्रह्मा
 वायुरनुष्टुप्' । 'शान्यन्ताथर्वा आकाशस्त्रिष्टुप्' । 'संवेत्तपथ्यो-
 ऽङ्गिरा अश्विनावनुष्टुप्' ।

अथ दिक्पालानाम् । 'इन्द्रमिन्द्रब्रह्मेन्द्रस्त्रिष्टुप्' । 'अग्नेर्मन्वेति
 ब्रह्माग्निस्त्रिष्टुप्' । 'परो मृत्युर्ब्रह्मा यमस्त्रिष्टुप्' । 'अभितं निर्ले-
 तिरथर्वा निर्लेतिरनुष्टुप्' । 'ये पश्चाद्भुक्तपथर्वा वरुणस्त्रिष्टुप्' ।
 'वायोः सवितुरथर्वा वायुस्त्रिष्टुप्' । 'य उत्तरतो ब्रह्मा सोमस्त्रिष्टुप्' ।
 'धाता ददात्वङ्गिरा ईशानो गायत्री' । 'य अनन्तं वितवमथर्वा अनन्तः
 पङ्क्तिः' । 'ब्रह्मा परं युज्यताम् । अथर्वा ब्रह्मा त्रिष्टुप्' ।

अथ वस्वादीनाम् । 'यानत्रहवस्त ब्रह्मा वसवस्त्रिष्टुप्' । 'आदित्यो
 ब्रह्मा आदित्यस्त्रिष्टुप्' । 'रुद्रं जलाप ब्रह्मा रुद्रस्त्रिष्टुप्' । 'मरुता-
 मत्येऽथर्वा मरुतस्त्रिष्टुप्' । 'श्मा ब्रह्मा ब्रह्मा ब्रह्मस्त्रिष्टुप्' । 'तद्वि-
 ष्णोर्ब्रह्माऽच्युतो ब्रह्मा गायत्री' । 'रुद्रजलाप ब्रह्मेष्टस्त्रिष्टुप्' । 'वन्तो

विराजो ब्रह्माऽर्हस्त्रिष्टुप् । 'वनस्पते वीड्वद्भोऽथर्वा वनस्पतिस्त्रिष्टुप् ।
इत्यथर्वविदो होममन्त्राः ।

अथ सूक्तानि । 'विपासर्हि सनेहमामति पण्णाम् अथर्वा सूर्यो
जगती । सूर्यप्रीतये जपे विनियोगः । एवमग्रेऽपि । 'शक्रधूममिति
चतुर्गामथर्वा सोमोऽनुष्टुप् । 'त्वया मन्यो इति सप्तानां ब्रह्मा
भौमस्त्रिष्टुप् । 'सोमस्यांशो इति चतुर्गामथर्वा बुधोऽनुष्टुप् ।
'भद्रादभिन्नेय इत्यन्य ब्रह्मा बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । 'शुक्रोऽसीत्यथर्वा
शुक्रोऽनुष्टुप् । 'प्राणाय नम इति तिसृणां ब्रह्मा शनिस्त्रिष्टुप् ।
'राहुराजानं ब्रह्मा राहुस्त्रिष्टुप् । 'यस्ते पृथुरिति तृचस्याथर्वा केतवः
स्त्रिष्टुषाद्योरन्त्याऽनुष्टुप् ।

अथाधिदेवतानाम् । 'मा नो विदमिति चतसृणां ब्रह्मा रुद्रस्त्रिष्टुप् ।
'अग्निरिव मन्यो ब्रह्माऽरुद्रस्त्रिष्टुप् । 'यत इन्द्र इति पञ्चानाम-
थर्वा विष्णुस्त्रिष्टुप्० अन्त्या गायत्री । विष्णुप्रीतये । 'ब्रह्मजज्ञानमिति
सप्तानामथर्वा ब्रह्मा त्रिष्टुप् । 'इन्द्रो जयातीति तृचस्य ब्रह्मोऽग्नि-
ष्णुस्त्रिष्टुप् । इन्द्रप्रीतये० । 'यमो मृत्युरिति तृचस्य ब्रह्मा यमस्त्रिष्टुप् ।
यमप्रीतये० । 'ओहितः काल इति द्वयोरथर्वा कालोऽनुष्टुप् ।
'अथर्वाङ्परस्तादिति चतसृणामथर्वा विश्वरूपस्त्रिष्टुप् ।

अथ प्रत्यधिदेवतानाम् । 'अग्नेर्मन्त्र इति तृचस्य ब्रह्माग्निस्त्रिष्टुप् ।
'शमो देवीति चतसृणां ब्रह्माऽऽपो गायत्री । 'सत्यं बृहद्व्रतामिति
ब्रह्मा क्षितिस्त्रिष्टुप् । 'यत इन्द्र इति पञ्चर्चं वैष्णवं प्राग्वत् । 'इन्द्रा
जुपस्वैत्यैकस्य ब्रह्मेन्द्रोऽनुष्टुप् । 'प्रेतपादाविरयस्य अथर्वेन्द्राण्यनु-
ष्टुप् । 'प्रजापते न त्वदिति द्वयोर्ब्रह्मा प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । 'शरभ-
केत्यष्टानामथर्वा सर्पाः पङ्क्तिः । 'ब्रह्मजज्ञानमिति सप्तर्चं ब्राह्मं प्राग्वत् ।

अथ विनायकादिपञ्चानाम् । 'निर्लक्ष्यमिति चतसृणां ब्रह्मविणो-
दा विनायकोऽनुष्टुप् । 'पृतनाजितमथर्वा दुर्गात्रिष्टुप् । वायोः
सवितुरिति द्वयोरथर्वा वायुस्त्रिष्टुप् । 'पुरं यो ब्रह्मण इति चतसृणां
ब्रह्माकाशोऽनुष्टुप् । 'अश्विना ब्रह्मणेत्यस्य ब्रह्माऽश्विनौ त्रिष्टुप् ।

अथ लोकपालानाम् । तत्रेन्द्राप्रियमानां वयस्सृचाः प्रागुक्ता एव ।
'यस्यासो आसनीति तिसृणां ब्रह्मा निर्ऋतिस्त्रिष्टुप् । 'उदुत्तमं
ब्रह्मा वरुणस्त्रिष्टुप् । 'वायोः सवितुरिति वायवीयो द्वृचः प्राग्वत् ।

‘शक्रं धूममिति चतस्रः । सोमस्य मानो विदन्निति चतस्र ईशस्य’ ।
 ‘शेवनकेत्यष्टानां, रभंतस्य’ । ‘ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मणः सप्त’ ।
 एतानि पूर्ववत् ।

अथ वस्वादीनाम् । वस्वादित्यहमृतां होममन्त्रा एव । ‘ब्रह्मज-
 ज्ञानमिति सप्त ब्रह्मणः’ । ‘यत् इन्द्र इति पञ्चाच्युतस्य’ । ‘मानोऽविद-
 न्निति चतस्र ईशस्य’ । ‘विपासहिमिति षड्विंशस्य’ । एतानि पूर्ववत् ।
 वनस्पतेर्होममन्त्रा एव । सतः स्वस्वशाखीयं स्विष्टकृद्भ्यातानहोमादि-
 पूर्णाहुतिप्राग्भावि शेषं कर्म कुर्युः । ततो यजमानो मण्डपप्राग्द्वारकलश-
 समीपे ‘त्रातारमिन्द्रं गर्ग इन्द्रस्त्रिष्टुप्’ । इन्द्रप्रीत्यर्थं बलिदाने विनि-
 योगः । ‘ॐ त्रातारमिन्द्रम्०’ । ‘इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय,
 सायुधाय सशक्तिकायामुं सदीपं मापभक्तर्षलिं समर्पयामि न मम’
 इति मापभक्तर्षलिं दत्त्वा, ‘भो इन्द्र दिशं रक्ष, बलिं भक्ष, मम,
 सकुटुम्बस्य आयुःकर्त्ता क्षेमकर्त्ता शुभकर्त्ता शान्तिकर्त्ता पुष्टिकर्त्ता
 पुष्टिकर्त्ता भव’ इति प्रार्थयेत् । एवमाग्नेय्यादिषु होमोत्तरम्यादिमन्त्रै-
 र्बलिदानं प्रार्थनं च । एवमग्निदेवताप्रत्यग्निदेवतासहितेभ्यः सूर्यादिमह-
 द्भ्योऽपि होमोत्तरमन्त्रैर्विनायकदुर्गावाग्वाकाशवास्तोष्पतिकेन्द्राधि-
 पतिभ्यस्तत्तन्मन्त्रैर्होमोत्तरेव । तत आचार्यो यजमानान्वारब्धः स्तुचि-
 स्तुवेण द्विवारं चतुर्वारं वा नालिकेरादिफलपुष्पमाग्नं गृहीत्वा पूर्णाहुतिं
 जुहुयात् । तत्र मन्त्राः । ‘समुद्रादूर्मिरिति तृचस्य गौतमो वामदेवोऽग्नि-
 स्त्रिष्टुप् । पूर्णाहुतौ विनियोगः’ । एवमग्नेऽपि विनियोगः । ‘मूर्धानं
 दिवो भरद्वाजो वैश्वानरस्त्रिष्टुप् । पुनरग्निर्वसुन्नादित्यास्त्रिष्टुप् । पूर्णा
 हविर्विश्वेदेवाः शतक्रतुरनुष्टुप् । सप्त ते अग्ने सप्तवानग्निर्जगती । धामं
 ते वामदेव आपो जगती’ । ‘ॐ समुद्रादूर्मि० । ॐ मूर्धानं दिवो०
 ॐ पुनस्त्वारुद्रा० ॐ पूर्णाहवि० । ॐ सप्तते अग्ने० । ॐ धामं ते०
 ऊर्मि स्वाहा’ इति । यजमानस्तु ‘इदमग्नये वैश्वानराय वसुरुद्रादित्येभ्यः
 शतव्रतवे भद्रव्रतेऽग्नयेऽश्रपथ्य न मम’ इति त्यजेत् । कातीयानां तु
 ‘मूर्धानं दिव इत्येव पूर्णाहुतिमन्त्रः’ । ‘अग्नय इदं न मम’ इति त्यागः ।
 सामगानां तु प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीऽहो इन्द्रो देवता । यशस्कामस्य यज-
 नीयप्रयोगे विनियोगः । ‘पूर्णहोमं यशसा जुहोमि योऽस्मै जुहोति वर-
 म्मै ददाति । वरं वृणे यशसा भामि लोके स्वाहा’ इत्यनेन स्तुवेणैव

होमः । इन्द्राय इदं न ममेति त्यागः । ततो वसोर्धाराया होष्यामीति सङ्कल्प्य यजमानो वसोर्द्धारां जुहुयात् । मन्त्रास्तु, अग्निमीळ इति नवानां मधुच्छन्दा अग्निर्गायत्री । वसोर्द्धारायां विनियोगः । विष्णोर्नु-
कमिति यष्णां दीर्घतमा विष्णुस्त्रिष्टुप् । आते पितरिति पञ्चदशानां
गृत्समदो रुद्रस्त्रिष्टुप् । स्वादिष्टयेति नवानां मधुच्छन्दः पवमानसोमो
गायत्री । महावैश्वानरसाग्नौ वैश्वानरऋषिर्वैश्वानरो देवता पथ्याबृहती-
छन्दः । ज्येष्ठसाग्नौ भरद्वाजऋषिर्वैश्वानरो देवता त्रिष्टुप् छन्दः । वसो-
र्धारायां विनियोगः । 'वसोर्धारां जुहोति' इत्यनुवाकमपि पठन्ति
शिष्टाः । 'वसोर्द्धाराहोमस्तु महादानजलाशयोत्सर्गादौ नास्तीति
बहवः । ततः पूर्णपात्रविमोकादि च यथाशार्यं समाप्य आचार्यसहिता
ऋषिजः सर्वोपधीभिरनुलिप्ताङ्गपत्नीपुत्रादिसहितं यजमानं स्वस्वशा-
स्त्रीयैर्मन्त्रैर्नवमहर्षीठसमोपस्थफलशोदकेन सम्पातफलशोदकेन च अग्नि-
विश्वेयुः पौराणैश्च । ते च—

सुरास्त्वामभिपिबन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विशुः ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।

आखण्डलोऽग्निर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिसूता ॥

यक्ष्णः पवनश्चैव धनाप्यक्षस्तथा शिवः ।

ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥

कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्भूतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।

तुष्टिर्लज्जा धनुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥

एतास्त्वामभिपिबन्तु देवपत्न्यः समागताः ।

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥

* महास्त्वामभियिबन्तु राहुः केतुश्च तपिताः ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥

भूतपयो मनवो गायो देवमातर एव च ।

देवपत्न्यो द्रुमा नागा वैत्याआप्सरसां गणाः ॥

अम्नाणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ।

औपशानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥

ऋषिः सागराः दौलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।

एते त्वामभिपिच्छन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

‘ॐ तच्छंयोरावृणीमहे’ इति ।

ततो यजमानः स्नात्वा शुद्धमाल्यगन्धाम्बरधर आचार्यादीन्सम्पूज्य
तैभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तत्राचार्याय धेनुः । ब्रह्मणे कृष्णोऽनङ्गान् ।
एवं सदस्यत्विग्द्वारपालादिभ्यो यथाशक्ति ।

तथा—

धेनुः शङ्खस्तथाऽनङ्गान् हेम वासो ह्यः क्रमात् ।

कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥

ब्रह्मणुद्दिश्य देवाः । ततः शतया ब्राह्मणान् भोजयेत् । सङ्कल्पये-
द्वाऽशक्तौ । ततो दीनानायेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दद्यात् । मण्डलदे-
वतानां ग्रहपीठदेवतानां चोत्तरपूजां कृत्वा, यान्तु देवगणाः, अग्न्या-
मिद्वद्रथो० ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते०’ इति वा उत्थाप्य विसृज्य मण्डपादीन्
प्रतिमादींश्च सर्वान् सम्भारानाचार्याय प्रतिपाद्य, ‘यस्य इमृत्या०,’
प्रमादात् कुर्वतां कर्मेति पठित्वा कर्मेश्वरार्पणं कृत्वा विप्राशिषो गृहीत्वा
साश्रममृत्युमुद्द्युतो भुञ्जीतेति सर्वं शिवम् ॥

इति श्रीभट्टशङ्करात्मजनीलकण्ठकृते दानमयूखे दानपरिभाषाप्रयोगः ।

अथ दानानि ।

मास्त्ये—‘अथातः सम्प्रवक्ष्यामि’ इत्यादिना षोडश महादानानि
उक्तानि । यथा—

आर्यं तु सर्वदानानां तुल्यपुरुषसंज्ञितम् ।

हिरण्यगर्भदानं च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥

कल्पपादपदानं च गोसहस्रं च पञ्चमम् ।

हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥

हिरण्याश्वरयस्तद्वद्धेमहस्तिरथस्तथा ।

पञ्चलाह्वलकं तद्वद्धरादानं तथैव च ॥

द्वादशं विश्वचक्रं च ततः कल्पलतात्मकम् ।

सप्तसागरदानं च रत्नधेनुस्तथैव च ॥

महामृतपटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ।

समादाराप्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ ॥

महादानमयं कुर्याद्विप्रैश्चैवानुमोदितः । इति ॥

तथा—

षोडशारत्निमात्रं तु दश द्वादश वा करान् ।

मण्डपं कारयेद्विद्वान् चतुर्भद्रासनं बुधः ॥

‘ भद्रासनानि द्वाराणि ’ इति केचित् । ‘ कुण्डसमीपन्यासनानि ’ इति परे ।

तथा—

सप्तहस्ता भवेद्देदी मध्ये पञ्चकराऽयवा ।

तन्मध्ये तोरणं कुर्यात्सारदारुमयं दृढम् ॥

षोडशहस्तपक्षे सप्तहस्तदशद्वादशहस्तयोः पञ्चहस्तेति । सा च पूर्वमेव निर्णीता । तस्यां मध्यगतप्राक्सूत्रे पूर्वपश्चिमयोः शाकेऽङ्गुलीदेवदारुधी-
पर्णीविल्वकदम्बकाभ्यनादीनामन्यतमनिर्मितं सप्तहस्तं चतुरस्रं स्तम्भ-
द्वयं निखेयम् । हस्तद्वयं भूमौ स्तम्भयोरन्तरालं तु हस्तचतुष्टयम् ।
तयोरुपरि हस्तमिता चूडा । हस्तमिर्त्तं त्यक्त्वा छिन्नं वा कार्यम् ।
एवमुत्तरङ्गोऽपि स्तम्भसजातीयकाष्ठवदितः पञ्चहस्तः । तयोर्वितस्तिमात्रं
त्यक्त्वा कुतयिलः स्तम्भचूडयोर्वितस्तिमात्रचूडास्वकराभ्यां वा स्तम्भ-
विलयोर्निवेश्यः । तत्रैतत्तोरणम् । उत्तरङ्गमध्येऽधोभागे लौहं कटकमकुशं
वा कीलेन निवेश्य तदुत्तरङ्गकाष्ठारपटङ्गुलावलम्बितुलावलम्बनाय । तुला
तु पूर्वोक्ता काष्ठमयी दशाङ्गुलसूत्रवेष्टनस्थूला चतुर्भिः सार्द्धैर्वा चतुर्भि-
र्हस्तैर्दीर्घा वर्तुला प्रान्तयोर्मध्ये च षडङ्गुलोन्मिता चतुरस्रा कार्या ।
तस्यां च तुलावद्दीर्घं षट्द्वयं चतुष्टयं वा निवेशयान्तयोर्मध्ये च षट्द्वयं
षडङ्गुलं निवेश्य मध्ये चान्ये चतुर्विंशतिर्बन्धा निवेश्याः सौवर्णाह्वयाः ।
तस्याः षडङ्गुलयोरन्तयोरधोभागे बद्धिशकृति कटकद्वयं निवेश्य तन्मध्ये
चोर्ध्वभाग एकम् । ततस्ताम्रपलानां दशाष्टपदशतेः क्रमात्पञ्चचतुःसार्द्धै-
र्निप्रादेशज्यासप्तर्तुले पञ्चचतुष्टयङ्गुलोच्छ्रितप्रान्ते ताम्रचतुर्वलयान्वितं
फलके लौहाभिश्चिह्नहस्ताभिश्चतसृभिः गृह्णलाभी रज्जुभिर्वर्तुलान्तयो-
रवलम्बयेत् । यथा फलकयोर्भूमेऽथ वितस्तिर्मातमन्तरं भवति । हेमा-
द्विरूपनारायणादिभिश्च काष्ठमये फलके उक्ते । तथा—

कुर्यात्कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः । सुमेखलायोनिपुत्रानि
तानि सम्पूर्णवृम्भानि सहासनानि । सुताम्रपावद्वयसंयुवानि सुपद्मशा-
प्राणि सविष्टराणि । हस्तप्रमाणानि तिलाज्यपुष्पधूपोपहागानि मुशोभ-

नानि । पूर्वोत्तरेहस्तमिताऽय वेदी महादिदेवेश्वरपूजनाय । 'विस्तारायामो-
च्छ्रायैहस्तमिता' इति केचिन् । 'वितस्त्युच्छ्राया' इति हेमाद्रिः । तदुक्तं—

गर्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।

वप्रद्वययुतां वेदी वितस्त्युच्छ्रायसयुताम् ॥

मास्ये—

द्विरङ्गलोच्छ्रितो वप्रः प्रथमः समुदाहृतः ।

अङ्गलोच्छ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ॥

अङ्गलस्तत्र विस्तारः सर्वेषां कथितो बुधैः । इति ॥

तथा—

अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ॥

प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।

विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ॥

पूज्यमानोऽंशरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ।

कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिंल्लोके महीयते ॥

कर्मक्षयादिह पुनर्मुनि राजराजो

भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठः ।

अद्भान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी

दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपालोक्तः ॥

यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः

कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।

यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानलोकं

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवमुष्टम् । इति ॥

अथ तुलापुरुषदानप्रयोगः । तत्र अधिवासनात्पूर्वदिने कृतैकभक्ता-
दिरधिवासनदिने यजमानो देशकालौ सङ्कीर्त्य महाहत्यादिसर्वपापना-
शपूर्वकसर्वमन्वन्तरकालावच्छिन्नसर्वलोकपालस्थानाधिकरणकवासोत्तर-
कालाप्सरोगणाभिषिप्तकालरजतिकिङ्किणीगणमण्डितार्कवर्णविमानकरणवै-
कुण्ठभुवनगमनानन्तकल्पकोटिशतावधिपूजायुक्तविष्णुपुरवासोत्तराविल-
भूपालमौलिमणिमाणिक्यमालोपरिञ्जितचरणपीठत्वविशेषितराजराजत्व-
अद्भानुविद्ययज्ञसहस्रयाजित्वप्रदीप्तप्रतापाशेषमहीपालविजयकामो विष्णु-
प्रीतिकामो वा न्यः तुलापुरुषदानमहं प्रतिपादयिष्ये इति सङ्कल्प्य,

एकस्यां प्रतिमायां गोविन्दं, परायागुमापतिविनायकौ च गोविन्दाय नम उमापतिविनायकाभ्यां नम इति संपूज्य, विप्रत्रयं च संपूज्य, विप्राज्ञां गृहीत्वा, षोडश मातृः सप्त वसोर्धोराश्च संपूज्य, नान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनगुहृत्विद्धारपालवरणतदीयमधुपर्कपूजनानि पूर्वाह्ने कृत्वाऽपराह्णे गुरुसहितो मण्डपपूजां कुर्यात् । तत ऋत्विजः प्रतिकुण्डमेकैकं कलशमपि पूर्वात्तैर्मन्त्रैः स्थापयेयुः । 'कलशस्थापनं गुरुः कुर्यात्' इति वदे । तत ऋत्विजः स्वस्वकुण्डेऽग्निं स्थापयेयुः । गुरुस्तु महावेद्यां षोडशारं ग्रहवेद्यां च सर्वतोभद्रं विलिख्य सदेवतास्तस्यामेव वेद्यां प्रतिमासु वा सूर्यादिबनस्पत्यन्वैकपञ्चाशदेवताश्च संपूज्य नवग्रहवेदिकलशस्थापनतदभिमन्त्रणानि प्राग्वत्कृत्वा सर्वकर्माप्यक्षतया तिष्ठेत् । ऋत्विजस्तु महाविहोमसूक्तजपद्वारा सूक्तपाठान्प्राग्वत्कृत्वा त्रिष्टुप्कृदाविपूर्णाहुतिप्राक्तनं कर्म कुर्युः ।°

भूमिर्भूमिमगान्माता भूमिर्मातरमप्यगात् ।

भूयाम पुत्रैः पशुभिर्योऽस्मान्द्वेष्टि त्र मिथवाम् ॥

इति भूमिं स्पृशेत् । ततस्तोरणस्पर्शः ।

तुलायज्ञस्य पूर्वस्यां सुप्रभं नाम तोरणम् ।

महावीर्यं महाकायं सुवर्णसदृशप्रभम् ॥

अत्र द्वारे स्थितः शैलो माल्यवांश्च महाश्रुतिः ।

एहेहि सुप्रभ तोरण, तुलायज्ञं रक्ष, विघ्नं नाशय । 'अग्निमीळे' इत्यावाहनम् ।

वक्षिणाशां गतं यस्य भीमाख्यं नाम तोरणम् ।

महावीर्यं महाकायं भिन्नाञ्जनसमप्रभम् ॥

अत्र द्वारे स्थितः शैलो विन्ध्यो नाम महाचलः ।

एहेहि भीमतोरण इत्यादि पूर्ववत् । 'इमे त्वा' इत्यावाहनम् ।

पश्चिमां दिशमाश्रित्य सुदंष्ट्रं नाम तोरणम् ।

तत्र द्वारि स्थितः शैलो गन्धमादनसंश्रुतः ॥

एहेहि सुदंष्टृतोरण इत्यादि । 'अग्न आयाहि' इत्यावाहनम् ।

उत्तरस्यां विशि तथा विकटं नाम तोरणम् ।

महावीर्यं महाकायं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥

तत्र द्वारि स्थितः शैलो हिमवांश्च महाश्रुतिः ।

नानि । पूर्वोत्तरेहस्तमिताऽयं वेदी ग्रहादिदेवेभ्यः पूजनाय । 'विस्तारायामो-
च्छ्रायैर्हस्तमिता' इति केचिन् । 'वितस्त्युच्छ्राया' इति हेमाद्रिः । तदुक्तं—

गर्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिवद्वयवितृताम् ।

अप्रद्वययुतां वेदीं वितस्त्युच्छ्रायसंयुताम् ॥

मात्स्ये—

द्विरङ्गलोच्छ्रितो वप्रः प्रथमः समुदाहृतः ।

अङ्गलोच्छ्रायसंयुक्तं अप्रद्वयमथोपरि ॥

अङ्गुलस्तत्र विस्तारः सर्वेषां कथितो बुधैः । इति ॥

तथा—

अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ॥

प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।

विमानेनार्कवर्णेन क्रिद्धिणीजालमालिना ॥

पूज्यमानोऽप्सरतोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ।

कल्पकोटिशतं यावत्तरिमेहोके महीयते ॥

कर्मध्यादिह पुनर्मुनि राजराजो

भूपालमौलिमणिरश्वितपादपीठः ।

श्रद्धान्वितो भवति यस्तसहस्रयात्री

दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपालोक्तः ॥

यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः

कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।

यो वा शृणोति पठतीन्मृतसमानलोकं

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवमुग्रम् । इति ॥

अथ तुलापुरुषदानप्रयोगः । तत्र अधिवासनात्पूर्वेदिने कृतैकभक्ता-
दिरधिवासनदिने यजमानो देशकालौ सङ्कीर्त्य ब्रह्महत्यादिसर्वपापना-
शपूर्वकसर्वमन्वन्तरकालावच्छिन्नसर्वलोकपालस्थानाधिपकरणकवासोत्तर-
कालाप्सरोगणाभिषिक्तकालरणत्किद्धिणीगणमण्डितार्कवर्णविमानकरणवै-
कुण्ठनुवनगमनानन्तरकल्पकोटिशतावधिपूजायुक्तविष्णुपुरवासोत्तराखिल-
भूपालमौलिमणिमणिक्रयमालोपरश्वितचरणपीठत्वविशेषितराजराजत्व-
श्रद्धानुविद्धयस्तसहस्रयाजित्वप्रदीप्तप्रतापाशेषमहीपालविजयकामो विष्णु-
प्रीतिकामो वा अथः तुलापुरुषदानमहं प्रतिपादयिष्ये इति सङ्कल्प्य,

एकस्यां प्रतिमायां गोविन्दं, परायामुमापतिविनायकौ च गोविन्दाय नम उमापतिविनायकाभ्यां नम इति संपूज्य, विप्रत्रयं च संपूज्य, विप्राणां गृहीत्वा, षोडश मानूः सप्त वसोर्घोराश्च संपूज्य, नान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनगुहृत्विम्बद्वारपालवरणतदीयमधुपर्कपूजनानि पूर्वाहे ऋत्वाऽपराहे गुरुसहितो मण्डपपूजां कुर्यात् । तत ऋत्विजः प्रतिगुण्डमेकैकं कलशमपि पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः स्थापयेयुः । 'कलशस्थापनं गुरुः कुर्यात्' इति परे । तत ऋत्विजः स्वस्वगुण्डेऽपि स्थापयेयुः । गुरुस्तु महावेद्यां षोडशारं ग्रहवेद्यां च सर्वतोभद्रं विलिख्य सदेवतास्तस्यामेव वेद्यां प्रतिमासु वा सूर्यादिवनस्पत्यन्धैकपञ्चाशदेवताश्च संपूज्य नवमहवेदिकलशस्थापनतदभिमन्त्रणानि प्राग्वत्कृत्वा सर्वकर्माप्यक्षतया तिष्ठेत् । ऋत्विजस्तु महादिहोमसूक्तजपद्वारा सूक्तपाठान्प्राग्वत्कृत्वा स्थिष्टकृदादिपूर्णहुतिप्राक्तनं कर्म कुर्युः ।*

भूमिर्भूमिमगान्माता भूमिर्मातरमप्यगात् ।

भूयाम पुत्रैः पशुभिर्योऽस्मान्द्वेष्टि स भिद्यताम् ॥

इति भूमिं स्पृशेत् । ततस्तोरणस्पर्शः ।

तुलायज्ञस्य पूर्वस्यां सुप्रभं नाम तोरणम् ।

महावीर्यं महाकायं सुवर्णसदृशप्रभम् ॥

अत्र द्वारे स्थितः शैलो माल्यवांश्च महानुतिः ।

एषोहि सुप्रभ तोरण, तुलायज्ञं रक्ष, विघ्नं नाशय । 'अग्निमीळे' इत्यावाहनम् ।

दक्षिणाशां गतं यस्य भीमाख्यं नाम तोरणम् ।

महावीर्यं महाकायं भिन्नाञ्जनसमप्रभम् ॥

अत्र द्वारे स्थितः शैलो विन्ध्यो नाम महाचलः ।

एषोहि भीम तोरण इत्यादि पूर्ववत् । 'इमे त्वा' इत्यावाहनम् ।

पश्चिमां दिक्षमाश्रित्य सुदंष्ट्रं नाम तोरणम् ।

तत्र द्वारि स्थितः शैलो गन्धमादनसंक्षरः ॥

एषोहि सुदंष्ट्र तोरण इत्यादि । 'अत्र आयाहि' इत्यावाहनम् ।

उत्तरस्यां दिशि तथा विकटं नाम तोरणम् ।

महावीर्यं महाकायं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥

तत्र द्वारि स्थितः शैलो हिमवांश्च महानुतिः ।

एषेहि विष्टतोरण इत्यादि । 'शं नो देवी.' इत्यावाहनम् ।
पूर्वादिद्वारनामानि—

पूर्व द्वारं वितानं स्यादक्षिणं पुष्पकं भवेत् ।

पश्चिमं तु घनं नाम कामद चोत्तरं स्मृतम् । इति ॥

ततः एषेहि वितानद्वार इति तत्तन्नामभिश्चतुर्द्वारावाहनं कार्यम् ।
अथ सुहृदुमपुष्पधूपदीपनैवेद्यबलीनाम्नाय पूर्वभागे सुभद्राय ऋग्वेदमूर्तये
इन्द्रदेवताय मातृवत्पर्वतसहिताय वितानाख्यपूर्वद्वाराश्रिताय द्वारपा-
लसहिताय सुभ्रमनाम्नेऽश्वत्थतोरणाय नम इति पूजयेद्दक्षिणं च दद्यात् ।
दक्षिणे शोभनाय यजुर्वेदमूर्तये यमदेवताय विन्ध्यपर्वतमुताय पुष्पका-
ऽऽख्यदक्षिणद्वाराश्रिताय द्वारपालसहिताय भीमनाम्ने औदुम्बरतो-
रणाय नम इति । पश्चिमे सुधर्माय सामवेदमूर्तये वरुणदेवताय
गन्धमादनसहिताय घननामपश्चिमद्वाराश्रिताय मुद्गंश्वत्थतोरणाय नम
इति पूजयेत् । उत्तरे अथर्ववेदमूर्तये सोमदेवताय हिमवत्पर्वतसहिताय
कामदद्वाराश्रिताय द्वारपालसहिताय विष्टाऽऽख्यवटतोरणाय नम
इति पूजयेत् । मण्डपस्तम्भेषु सर्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति पूजयेत् ।
वशेषु 'किन्नरेभ्यो नम' पृष्ठे 'पत्रगोभ्यो नम' । ततः 'क्षेत्रपालाय'
मण्डपाय' पूजयेद्दक्षिणं दद्यात् ।

कुसुदः कुमुदाश्वश्च पुण्डरीकोऽथ कामतः ।

शङ्खकुर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥

महा नागश्च पूर्वादिशैलेषु ध्वजनायकाः ।

'कुमुदसहिताय पूर्वत्रजाय नमः' इति गन्धादि दद्यात् । एवं कुमु-
दाससहिताय, इत्यादिवृक्ष ध्वजान् सदेवान् पूजयेत् । गुरुयज्ञमानस-
हित पुष्पधूपौ मापभक्तवर्ति, चादाय तूर्यनादं कारयेन्मण्डपपूर्वद्वारदेशे ।

एषेहि सर्वामरसिद्धसाधै-

रभिष्टुतो वज्रधराऽमरेश ।

मन्वीज्यमानोऽप्सरसा गणेन

रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥

इतीन्द्रमावाह 'इन्द्राय नमः' इति संपूज्य, इन्द्राय साङ्गाय सप-
रिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष पुष्पादिसहितो मापभक्तवर्तिर्न
ममेति यन्ति दद्यात् । पञ्चमाम्रेष्वादिज्वष्वादिभ्यः । मन्त्रास्तु—

एहोहि सबाऽमरहन्वबाह मुनिप्रवीरैरमितोऽभिजुष्ट ।
 तेजोवता लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वरं रक्ष कवे नमस्ते ॥
 एहोहि वैवस्वत धर्मराज सर्वामरैरर्चित दिव्यमूर्ते ।
 शुभाशुभानन्दशुचामधीश शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते ॥
 एहोहि रक्षोगणनायकस्त्वं विशालवेतालपिशाचसङ्घैः ।
 ममाध्वरं पाहि शुभाऽधिनाथ लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते ॥
 एहोहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्य सहाप्सरोभिः ।
 विद्याधरेन्द्रामरगीयमान पाहि त्वमस्मान्भगवन्नमस्ते ॥
 एहोहि यज्ञे मम रक्षणाय मृगाऽधिरूढः सह सिद्धसङ्घैः ।
 प्राणाधिपः कालकपेः सहाय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥
 एहोहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् ।
 सर्वोपधीभिः पितृभिः सदैव गृहाण पूजा भगवन्नमस्ते ॥
 एहोहि विश्वेश्वर नः विश्वलोकपालपद्माङ्गकरेण सार्द्धम् ।
 लोकेन भूतेश्वर यज्ञसिद्धयै गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥
 एहोहि पातालधरामरेन्द्र नागाङ्गनांकिन्नरगीयमान ।
 यक्षोरगेन्द्रामरलोकसार्द्धमनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥
 एहोहि विश्वाधिपते मुनीन्द्र लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः ।
 सर्वस्य धातास्यमित्तप्रभावो विशाध्वरं नः सततं शिराय ॥

ततः पूर्वस्यां दिशि किञ्चिद्भूमिमुपलिप्य तत्र—

त्रैलोपये यानि भूतानि स्थावराणि पराणि च ।

प्रक्षविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

मत्पयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

एते ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः ।

प्रक्षा विष्णुश्च रुद्रश्च क्षेत्रपालो गणैः सह ॥

रक्षन्तु मण्डपं सर्वे घ्नन्तु रक्षांसि सर्वतः ।

त्रैलोभ्येभ्यः स्थावरेभ्यो भूतेभ्यो नमस्त्रैलोक्यस्येभ्यश्चरेभ्यो
 भूतेभ्यो नमः । देवेभ्यः, दानवेभ्यः, गन्धर्वेभ्यः, यक्षेभ्यः, राक्षसेभ्यः,
 पन्नगेभ्यः, ऋषिभ्यः, मनुष्येभ्यः, गौभ्यः, देवताभ्यः, प्रक्षणे, विष्णवे,
 रुद्राय, क्षेत्रपालाय, गणेभ्यो नम इति संपूज्य मापमक्तमलि दद्यात् ।
 ततः साचार्यमस्तिबतो यजमानश्चरणौ प्रक्षाल्य घेद्यामुपविश्य षोडशारे

तुलां संस्थाप्य तस्यां दक्षिणप्रान्तादारभ्य सुवर्णादिधातुग्रन्थेषु सूत्रग्रन्थेषु
 वा चतुर्विंशतिदेवता आवाह्य पूजयेत् । ताश्च— ईशः, शशी, मारुतः,
 रुद्रः, सूर्यः, विश्वकर्मा, गुरुः, अङ्घ्रिरोऽग्निः, प्रजापतिः, विधेदेवाः,
 जगद्विधाता, पर्जन्यशम्भु, पितृदेवताः, सौम्यः, धर्मः, अमरराजः,
 अश्विनौ, तुलेशः, मित्रावरणौ, गरुडः, धनेशः, गन्धर्वः, जलेशः, विष्णुः
 इति । ततस्त्वितृषु प्रतिमासु गोविन्दसूर्यधर्मराजानावाह्य संपूज्य गोविन्द-
 प्रतिमां द्वादशाङ्गुलमुक्तादाग्रा सुवर्णशृङ्गलया वा तुलामध्ये च लम्बयेत् ।
 सूर्यधर्मराजौ तु तुलासमीप एव स्थाप्यौ । ततः सर्वे ऋत्विजः शान्तिं
 पठेयुः । ततो यजमानः कृत्वाभिवासनाख्य साङ्गतासिद्धये गुर्वर्त्विग्जा-
 पकेभ्य इमां दक्षिणां संप्रददे इति शक्त्या दक्षिणां कुण्डलोपवीतक-
 टकाङ्गुलीयवासांसि च दद्यात् । द्विगुणं गुरवे । तद्दिने यजमानगुर्वर्त्वि-
 ग्गद्वारपालानामुपवासोऽशक्तौ नक्तम् । जागरश्च नृत्यगीतादिना । एवं
 पूर्वगुरशक्तौ सद्यो वाऽभिवासनं कृत्वा परेशुः कृतमित्यकर्मा यजमानः
 स्वस्ति वाचयेत् । ऋत्विजः पूर्ववत्स्वस्त्रकुण्डे पूर्णाहुतिं स्वस्वशाखया
 जुहुयुः कर्मशेषं समापयेयुश्च । अत्र ब्रह्मदक्षिणा पूर्णपात्ररूपा नास्ति ।
 ‘अभिवासनदक्षिणातुलाद्रव्यदानेनान्यत्सिद्धेः’ इति पितामहचरणा-
 नामाशयः । ततो ऋत्विजः पुत्रपत्नीयुतं यजमानं प्राङ्मुखमुदङ्मुखं
 वा कुण्डद्वारमहसमीपस्थकलशोदकैरभिषिञ्चेयुः स्वस्वशाखीयैर्मन्त्रैः
 पौराणैश्च । ते ॥ प्रदर्शिताः ‘सुरास्त्वाम्’ इत्यादयः । यजमानस्तु
 सर्वोपभ्यनुलिप्तः स्नात्वा शुक्लमात्याम्बरधरः पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा सफलकां
 तोरणाञ्जलिभिरां तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्यानुमन्त्रयेत् ।

नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमाश्रिता ।

साक्षिभूता अगद्व्याघ्री निर्मिता विश्वयोनिना ॥

एकतः सर्वसत्त्वानि तथाऽनृतशतानि च ।

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापिताऽसि अगद्विते ॥

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।

मां तोलयन्वी संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥

योऽसौ तपसाभिषो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।

॥ एषोऽभिष्टितो देवि त्वयि तस्माज्जमो नमः ॥

ततः—

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक ।

—‘हरे तारयस्वात्मानमात्संसारसागरात् ॥

इति तत्प्रतिमामनुमन्य-सतुलं गोविन्दं संपूज्य पुनस्तं प्रदक्षिणीकृत्य
सप्तङ्गचर्मकवचालंकृतौ हैमौ धर्मराजसूर्यौ तयोर्वामदक्षिणकराभ्यामा-
दाय तुलामध्याबलम्वितं गोविन्दं पश्येत् । तुलोत्तरशिख्य आरुह्योप-
विशेत्तत्र प्राङ्मुखः ।

मात्स्ये—

ततोऽपरे तुल्यभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ।

समादभ्यधिकं यावत्काञ्चनं चातिनिर्मलम् ॥

पुष्टिकामस्तु कुर्वीत मूमिसंस्थं नराधिप ।

यस्तु 'पूर्वं द्रव्यन्यासः पश्चात्तशरोहणम्' इति गोपथे तत्रानापुराण-
वचनविरोधात् अथर्वशास्त्रीयविषयम् इति शानसौख्यादौ । गोबोहं
यावत्स्थित्यैतदुदीरयेत् ।

नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।

पितामहेन वैवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिता ॥

त्वया धृतं जगत्सर्वं सह स्थावरजङ्गमम् ।

सर्वभूतात्मभूतेषु नमस्ते सर्वभारिणि । इति ॥

बलिपुराणे तु मुहूर्तमाग्रावस्थानमुक्त्वा—

जपेन्मन्त्रास्तु पौराणान्पुनन्तु नेति च तृचम् ।

यथा पवित्रमतुलमपत्यं जातयेदसः ॥

तथा स्थेन पवित्रेण सुवर्णं तु पुनातु माम् ॥

रुद्रस्य सुमहत्तेजः कार्तिकेयस्य संभवः ।

यथाभिर्देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ॥

तथा—

यत्कृतं मे स्वकावेन मनसा वचसा तथा ।

दुष्कृतं यत्सुवर्णस्थं यातु शुक्तिं परां शुभाम् । इति ॥

मात्स्ये—

ततोऽब्रवीत्यं गुरवे पूर्वमर्घ्यं निवेदयेत् ।

ऋत्विग्योऽपरमर्घ्यं च दद्यादुदकपूर्वकम् ॥

गुरवे मामरत्नानि ऋत्विग्यथ निवेदयेत् ।

अत्रेत्यं प्रयोगः । वेदिपश्चिमत उपविश्य सुवर्णादिषुशोदकेन प्रोक्ष्य
जलाश्रतःशानादाय मासपञ्चतिथ्याद्युल्लिख्य 'एकैकमन्वन्तरकाल
इत्यादिराजराजत्वकामोऽहम्' इत्यन्तं प्रागुक्तं मन्त्रप्रयोगमुक्त्वा

तथा सिततृतीयायां नार्यः सौभाग्यदास्तुलाः ।
 कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन वा ॥
 न तत्र मन्त्रा होमो वा पवमेव प्रदापयेत् ।

विश्वामित्रः—

आदित्ये राहुणा प्रस्ते सुवर्णस्तोलयेत्तनुम् ।
 सोमप्रदे तु रौप्येण यथा दानं तथा शृणु ॥
 प्रवर्ग्यस्य मुखे युक्तं ढल्पन्नः पक्षिदेहतः ।
 सर्वपापहरायैतद्वदामि प्रीयतां विधुः ॥
 इत्युच्चार्य जलं त्वप्सु निक्षिपेद्भिजसत्तमः ।
 प्रीयन्तां पितरः कास्ये तान्ने चैव पितामहः ॥
 लवणे सिन्धुजे लक्ष्मीः प्रीयता पार्वती गुडे ।
 गन्धैर्गुडैर्वा वासोभिः सौभाग्यं लवणे परम् ॥
 प्रीयता विश्वधात्रीति दानमन्त्रोऽभिधीयते ।
 तुलापुरुषतो राजन्याति सत्परमं पदम् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा मुक्तिं यास्यपुनर्भवाम् ।

अत्र 'सर्वपापहरायैतदभिप्रीयता विधुरिति रूप्ये । पितरः प्रीयन्ता-
 मिति कास्ये । गन्धगुडवासस्तुलायां पार्वती । लवणे विश्वधात्री
 आत्मतुल्यं सुवर्णं वा रजतं रत्नमेव वा ।
 यो ददाति द्विमात्रेभ्यस्तस्याप्येतत्फलं भवेत् ॥
 इत्युक्त्वा दत्ततुलायामपि सुवर्णतुलाफलमेव । इति कर्तव्यताऽपि
 सैवेति केचिन् ।

इति रूप्यादितुलापुरुषः ।

अथ नानारोगघ्नादिस्तुलाविधिः ।

गारुडे—

तुलापुरुषदानस्य शृणु मृत्युञ्जयोदकम् ।
 अथ लोहं प्रदातव्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥
 कांस्यं च यक्ष्मके देयं त्रपुं चाक्षौविकारके ।
 अपत्मारं च सीसं स्थात्ताम्रं पुष्टे सुदारुणे ॥
 पित्तलं रक्तपित्ते च रूप्यं प्रदरमेहयोः ।
 सौवर्णं सर्वरोगेषु मन्त्रान्स्तुतुमर्हन्म् ॥

फलोद्भवं तथा देयं ग्रहणीदारुणे रुजि ।
गौडं भस्मकरोगे च पौगं तु गण्डमालके ॥
जाङ्गलं चाग्निमान्ये च रोमोत्पाते तु पौष्यरुम् ।

जाङ्गलं काष्ठजम् ।

मधूद्भवं तथा देयं कासश्वासजलोदरे ।
घृतोद्भवं तथा देयं छर्दिरोगोपशान्तये ॥
क्षीरं पित्तविनाशाय दाधिकं भगवारणे ।
लावणं वेपनाशाय पैष्टं दृक्कुक्त्रिनाशने ॥
अन्नं च सर्वरोगस्य नाशने स्मृतमेव च ।

अत्र तत्तत्तुलादाने तास्ताऽधिदेवताः पूज्याः । ताश्च गारुडे—लोहे
महाभैरवः । कांस्येऽश्विनौ पूषा च । सीसके वायुः । ताम्रे सूर्यः ।
वैतले कुजः । रौप्ये पितरः । सुवर्णे सर्वदेवताः । फले सोमः । शुङ्गे
जापः । ताम्बूले विनायकः । कुसुमे गन्धर्वाः । जाङ्गलेऽग्निः । मधुनि
यक्षः । घृते मृत्युञ्जयः । क्षीरे तारागणाः । दध्नि सर्पाः । पिष्टे
प्रजापतिः । अग्ने सर्वदेवता इति ।

अथ घृतादितुलाविधिः ।

अवियुक्ता भवेद्भर्ता तुलया कुट्टुस्य च ।
 ॥ संतापो इति भूवेत्क्षीरस्य तुलया सदा ॥
 सर्वकामप्रदाः सर्वाः सर्वपापक्षयद्वराः ।
 यो ददाति तुलाः सर्वाः स गौर्बाल्यमाप्नुयान् ॥
 मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां तु सरुतुलामेकतमां द्विजेभ्यः ।
 स याति गौर्याः सदनं सुपुण्यं न शोकदौर्गत्यमुपास्तुतं पुमान् ॥
 एवं तुले सर्वभूतानां प्रमाणं परिकीर्तिता ।
 मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
 इत्यारुह्य क्षणं स्थित्वा चिन्तयित्वा हरप्रियाम् ।
 अवरुह्य ततो दद्यादर्घ्यपाद्यमपापि वा ॥
 गुरुं संपूज्य विधिवत्सर्वालङ्कारभूषणैः ।
 विसर्जयेन्नमस्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ॥
 शेषं द्विजेभ्यो दातव्यं स्त्रीभ्योऽन्येभ्यस्तथैव च ।
 इष्टवन्तु विशिष्टानामाश्रितानां कुटुम्बिनाम् ॥
 श्वलीदलसंस्थां तु पञ्चपिण्डां हिमाद्रिजाम् ।
 कर्पूरस्य तुलां पूज्य कुङ्कुमेन लभेत्तु ताम् ॥
 गुडं वा यदि वा सण्डं लवणं वाऽपि तोलितम् ।
 यो दद्यादात्मना तुल्या नारी वा पुरुषोऽपि वा ।
 पुमान्प्रपुत्रवत्स स्यान्नारी स्वात्पार्वतीसमा ॥
 तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेव वराहवतः ॥
 इति रूप्यादितुलादानविधिः ।

अथ रूप्यादितुलादानप्रयोगः ।

अत्र कस्मिंश्चित्पुस्तके भिन्नानुपूर्वीं दृश्यते सा चेत्थम् । अथ सुवर्णमिश्र-
 द्रव्याणां तुलादानप्रयोगः । तत्र द्रव्यमेदेन फलमेदः । तत्र रूप्येण तुलायां
 सुवर्णतुलाफलमेव । इति कर्तव्यताऽपि पक्षे सैव । रत्नतुलायामपि तदेव
 फलम् । रूप्येण प्रद्वरमेहनाशोऽपि । वित्तलेन रक्तपित्तनाशः । ताम्रेण
 क्षुण्णनाशः । कांस्तेन यक्षमनाशः । त्रपुणादर्शनाशः । सीसेनापस्मारनाशः ।
 लोहेन सर्वरोगनाशः । घृतेन छर्दिनाशरतेजश्च । गुडेन भस्मणसर्वरो-
 गनाशः सौभाग्यं च । अत्र च योगसिद्धयधिकरणन्यायेनैकस्मात्प्रयो-
 गादेकमेव फलम् । अत एकस्मिन्प्रयोग एकस्यैवोद्देशः । एवमप्येऽपि

द्वित्रिफलोक्तौ ज्ञेयम् । लवणेन सौभाग्यं लावण्यं च । मधुना सौभाग्यं
 कासश्वासजलोदरनाशश्च । तैलेन प्रजाप्राप्तिः । क्षीरेण पित्तनाशः सन्ताप-
 निवृत्तिश्च । दध्ना भगन्दरनाशः । शर्करयाऽसापत्न्यम् । अन्नेन सर्व-
 रोगनिवृत्तिः । पिष्टेन ददुनाशः । आम्नादिफलेन सङ्घट्टणीनाशः ।
 पूगफलैर्गण्डमालानाशः । कुङ्कुमेन सौभाग्यम् । तिलैः पापनाशः ।
 पुष्पैर्बहुरोगनाशः । ताम्बूलेन सुखसौगण्यम् । चन्दनेन सौन्दर्यम् ।
 गन्धेन सौभाग्यम् । वस्त्रैः सौभाग्यं वस्त्रप्राप्तिश्च । काष्ठैरग्निमान्द्यनाशः ।
 सर्वैर्विष्णुप्राप्तिर्वा । इति फलोद्देशः ॥ अथ तत्तद्द्रव्यदेवताः । रूप्यस्य
 पितरः । रत्नानां विष्णुः । पित्तलस्य भौमः । ताम्रस्य सूर्यः । कांस्यस्य
 पूषाश्विनौ । त्रपुणो विष्णुः । सीसस्य वायुः । लोहस्य महाभैरवः ।
 घृतस्य मृत्युञ्जयः । गुडस्याऽऽपः । लग्नस्य विश्वधात्री । मधुनो यशः ।
 तैलस्य विष्णुः । क्षीरस्य तारागणः । दध्नः सर्पाः । अन्नस्य सर्वदेवताः ।
 पिष्टस्य प्रजापतिः । फलानां सोमः । पूगफलानामपि सोमः । कुङ्कुमस्य
 गौरी । तिलानां विष्णुः । पुष्पाणां गन्धर्वाः । ताम्बूलस्य विनायकः ।
 चन्दनस्य गन्धस्य च गन्धर्वाः । वस्त्राणां वृक्षपतिः । काष्ठानां वन-
 स्पतिः । इति देवताः । [तत्र रूप्यकर्पूरतुलयोः सुवर्णतुलाफलमेव, इति-
 फर्त्तव्यताऽपि पक्षे सैव । रत्नतुलायामपि तदेव फलम् । फलेषु रोगेषु
 च विशेष इति केचित् । तत्र वस्त्रे गन्धे कुङ्कुमे लग्ने गुडे मधुनि च
 सौभाग्यम् । वस्त्रेषु वस्त्रप्राप्तिश्च । लवणे लावण्यं च । कुङ्कुमे भर्त्रऽवि-
 योगश्च । तैले बहुलाः प्रजाः । सर्वरोगेषु लोहम् । यक्ष्मणि कासम् ।
 अर्शसु त्रपुः । अपस्मारं सीसम् । कुष्ठे ताम्रम् । रक्तपित्ते पित्तलम् ।
 प्रदरमेहयो रूप्यम् । सर्वरोगेषु मृत्युनिवारणार्थं च सुवर्णम् । महण्यां
 फलम् । भस्मके सर्वरोगेषु च गुडः । गण्डमालासु पूगफलम् । अग्नि-
 मान्द्ये काष्ठम् । वायुने रोमनाशे पुष्पम् । कासश्वासजलोदरेषु मधु ।
 उदरे घृतं तेजोवृद्धयर्थं च । पित्ते क्षीरं सन्तापनिवृत्त्यर्थं च । भगन्दरे
 दधि । कम्पे लग्नम् । ददुणि पिष्टम् । सर्वरोगेष्वन्नम् । शर्करयाऽ-
 सापत्न्यम् । चन्दने सौन्दर्यम् । सर्वासु वा तुलासु सर्वाणि फलानि ।
 अन्य तत्तत्फलकामस्य तत्तद्दोगनिवृत्तिकामस्य वा तत्तद्द्रव्यतुला ज्ञेया ।

अथ तत्तद्द्रव्येषु देवताः । लोहे महाभैरवः । कांसे पूषाऽश्विनौ
 च । सीसे वायुः । ताम्रे सूर्यः । पित्तले कुजः । रूप्ये पितरः । सुवर्णे
 सर्वदेवताः । फले सोमः । गुडे आपः । ताम्बूले विनायकः । पुष्पे

गन्धर्वाः । काष्ठेष्वग्निः । मधुनि यक्षः । घृते मृत्युखयः । क्षीरे तारा-
गणः । दग्नि सर्पाः । पिष्टे प्रज्ञापतिः । अग्ने सर्वदेवताः ।]

‘तुला तु शाकेऽङ्गुलीदेवदारुश्रीपर्णीप्रिल्वकदम्नकाभ्यनादिकाष्टमयी-
सार्द्धचतुरस्रहस्ता दशाङ्गुलसूत्रवेष्टनस्थूला वर्तुला प्रान्तयोर्मध्ये च
पङ्क्तुलमिता चतुरस्रा कार्यी । तस्याः पङ्क्तुलयोरन्तरयोरधोभागे
यद्विंशकृतिरुटफट्टयं निवेश्यम् । मध्ये चोर्ध्वभागे एकं तस्याः समा-
न्तराश्चतुर्विंशतिबन्धा घातुमया निवेश्याः । एकं फलकद्वयमपि पञ्च-
चतुःसार्द्धत्रिप्रादेशमितं व्यासवृत्तं चतुरस्रं वा पञ्चचतुष्टयशुलोच्छि-
तप्रान्तन्यूनार्थं त्रिभिश्चतुर्भिर्वा षट्कैर्युतं कार्यम् ।

अथ सांप्रदायिकः प्रयोगः । अथ कर्ता मासपञ्चाशुद्धिख्य अमुक-
कामोऽमुकरोगनिवृत्तिकामः सर्वत्र ‘गौरीसदनसुपुण्यप्राप्तिशोकदुर्गति-
निवृत्तिकाम ईश्वरप्राप्तिकामो वाऽमुक्तुलादानं करिष्ये इति’ सङ्कल्प्य
गणेशपूजाचार्यवरणतत्पूजनानि कुर्यात् । स्वस्तिवाचनमातृकापूजना-
भ्युदयिकप्राद्यान्यपीति केचित् । तत आचार्यो दमेष्वासीनो दर्भान्धार-
यमाणः प्राणानायम्य करिष्यमाणतुलादाननिर्विघ्नतासिष्यर्थं गणपति-
पूजनं स्वस्तिवाचनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य ‘गणेशपूजनं कृत्वा
स्वस्तिवाचनं प्राह्मणैर्वाचयित्वा पुनर्देशकालौ स्मृत्वा पूर्वोक्ततत्तद्व्येषु
तां तां कामनां रोगनाशं चोद्धिष्य ‘अमुकफलकामोऽमुकद्रव्यतुलादानं
करिष्ये’ इति सङ्कल्पयेत् । सर्वत्र ‘विष्णुप्रीतिकामो वा’ ‘अस्मि-
न्कर्मण्याचार्यकर्म कर्तुमाचार्य त्वां वृणे’ इत्याचार्यं घृत्वा गन्धालङ्का-
रादिभिः पूजयेत् । तत आचार्यः—यद्वत्संस्थितं भूतम्० इति सर्पपान्ति-
कीयं, ‘शुषी वो हव्या’ इति तृचेन, ‘एतोन्विन्द्रम्’ इति तृचेन, ‘आपो
हिष्ठा इत्यादिभिः कर्मैर्मुक्तं संप्रोक्ष्य, ‘स्वस्त्ययनं ताक्षर्यमिति मन्त्रद्वयं
जप्त्वा पूर्वोक्तां महाभैरवादिनां तत्तद्व्यदेवतां गोविन्दं सूर्यं धर्मराजं
च प्रतिमाचतुष्टयं संपूज्य तुलां गन्धादिभिरलङ्कृत्य तस्यां घातुमयेषु
सूत्रमयेषु वा चतुर्विंशतिबन्धेषु देवतास्तत्तन्नामभिश्चतुर्व्यन्तनमोऽन्तै-
रावाह्यं पूजयेत् । ताश्च ईशः १ शशी २ मारुतः ३ रुद्रः ४ सूर्यः ५
विश्वकर्मा ६ गुरुः ७ अङ्घ्रिरोमी ८ प्रजापतिः ९ विश्वेदेवाः १०
जगद्धाता ११ पर्जन्यशम्भु १२ पितृदेवताः १३ सौम्यः १४ धर्मः
१५ अमरराजः १६ अश्विनौ १७ तुलेशः १८ मित्रावरुणौ १९ मरुद्गणाः
२० धनेशः २१ गन्धर्वः २२ जलेशः २३ विष्णुः २४ इति । ततस्तुला-

मुत्तरङ्गादिषु बद्धा फलरुद्धयं तथाऽवलम्बयेद्यथा भूमेर्वितस्तिमात्रमुद्यं भवेत् । गोविन्दप्रतिमा च देमशृङ्खलया मुक्तादात्रा सूत्रान्तरेण वा द्वादशाङ्गुलेन तुलामध्येऽवलम्बनीया । ततो यजमानः पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा तुलां त्रिप्रदक्षिणीकृत्यानुमन्त्रयेत् ।

नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमाश्रिता ।

साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विधयोनिता ॥

एकतः सर्वसत्यानि तथाऽनृतशतानि च ।

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापिताऽसि जगद्धिते ॥

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।

मां तोलयन्ती संसाराद्दुःखस्व नमोऽस्तु ते ॥

योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशतिः ।

स एषोऽभेष्टितो देवि त्वयि तस्मान्नमो नमः । इति ॥

नमो नमस्ते गोविन्द तुलपुरुषसंज्ञक ।

त्वं हरे, तारय त्वत्मानस्मात्संसारसागरात् ॥

इति गोविन्दमनुमन्त्र्य पुनस्तुला गोविन्दं च संपूज्य पुनः प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यं दक्षिणे करे धर्मराजं च वाम आदाय तुलावलम्बितं गोविन्दं पश्यन्मुत्तरशिक्ये प्राङ्मुख उपविशेत् । ततोऽपरं शिक्ये पाचायाँदयो द्रव्यं न्यसेयुः । ततो मुहूर्तं गोदोहनमात्रं वा स्थित्वा पठेत्—

नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया धृतं जगत्सर्वं सह स्थावरजद्रूपम् ।

सर्वभूतारमभूतेशे नमस्ते सर्वधारिणि । इति ॥

ततोऽवतीर्थं देशकालो स्मृत्वा अमुकफल्गुणमोऽमुकरोगनिवृत्तिकामः सर्वत्र गौरीसदनपुण्यप्राप्तिशोकदुर्गतिनिवृत्तिकाम ईधरप्रीतिकामो वा श्वमात्मसमतोलितममुकद्रव्यममुकदैवतमाचार्याय प्राक्षणेभ्यश्च संप्रददे इति दद्यादेतैर्मन्त्रैः ।

[ते च—

भागन्यागमनं चैव परदाराभिमर्शनम् ।

रौप्यस्यास्य प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥

असुरेषु समुद्भूतं रजतं पितृबल्लभम् ।

तस्मादस्य प्रदानेन रुद्रः संप्रीयता मम ॥

इति रजतस्य ।

परापवादपैशून्यादमह्यस्य च भक्षणात् ।
तत्प्रजातं च यत्पार्थ ताम्रदानात्प्रणश्यतु ॥

इति ताम्रस्य ।

यानि पापान्यनेकानि मया कामकृतानि च ।
कांस्थस्थास्य प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥

इति कास्यस्य ।

यानि पापान्यनेकानि मया कामकृतानि च ।
लोहस्य तु प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥

इति लोहस्य ।

घृतं गावः प्रसूयन्ते घृतं गोभ्यः प्रतिष्ठितम् ।
घृतमग्निश्च देवश्च घृतं मे संप्रगृह्यताम् ॥
घृतमभिर्घृतं सोमस्तन्मयाः सर्वदेवताः ।
घृतं प्रयच्छतः प्रीता भवन्त्यखिलदेवताः ॥
आज्यं तेजो यदुद्दिष्टं प्राज्यं पापहरं स्मृतम् ।
आज्यं सुराणामाहारः सर्वमाज्ये प्रतिष्ठितम् ॥
आज्यं तेजोमयं चैव आज्यं तेजोमयं सदा ।
तस्मादाज्यप्रदानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति घृतस्य ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवैश्वरसो मतः ।
मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुह सर्वदा ॥

इति गुहस्य ।

यरमादन्नरसाः सर्वे लवणेन विनाऽपि हि ।
अस्वादवस्तुतद्वानादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति लवणस्य ।

यरमात्पितृणां आद्रे च पीतं मध्वमृतोपमम् ।
तस्मात्तस्य प्रदानेन रक्ष मां दुःखसागरात् ॥

इति मधुनः ।

तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् ।
अमाद्ग्नस्यहरं पुण्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति तैलस्य ।

अलक्ष्मीवारणं नित्यं सुसौभाग्यविवर्धनम् ।

क्षीरमङ्गलमायुष्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति क्षीरस्य ।

कामधेतोः समुद्भूतं विष्णोः प्रीतिकरं परम् ।

दधि तुभ्यं प्रदास्यामि वलं पुष्टिं च देहि मे ॥

इति दध्नः ।

अमृतस्य कुलोत्पन्ना इक्षुधारा हि शर्करा ।

सूर्यप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति शर्करायाः ।

अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।

अन्नं ब्रह्मद्विखिलत्राणमस्तु मे जन्मजन्मनि ॥

इत्यन्नस्य ।

पिष्टेऽन्नमन्त्रस्य

इदं फलं मया विप्र प्रभूतं पुरतस्तव ।

तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

इति फलस्य ।

यदभूदङ्गसंलग्नं कुङ्कुमादिविलेपनम् ।

पार्वतेशः पार्वतिप्रीत्यै तुभ्यं दास्ये तदक्षयम् ॥

इति कुङ्कुमस्य ।

तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः ।

तिलदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव ॥

इति तिलानाम् ।

हृदादयन्ति मनो यस्मात्तस्मात्सुरमयः स्मृताः ।

दत्ता ददतु मे नित्यमत्याह्लादं सती त्रियम् ॥

इति पुष्पाणाम् ।

ताम्रयूलं श्रीकरं भद्रं ब्रह्माविष्णुशिवात्मकम् ।

अस्य प्रदानाद्ब्रह्माद्याः शिवं ददतु पुष्कलम् ॥

इति ताम्रयूलस्य ।

चन्दनावासमन्दारसखेष्टं दारकार्चितम् ।

चन्दनस्य प्रदानान्मे सान्द्रानन्दकरो भव ॥

इति चन्दनस्य ।

जटासांस्युद्धरां देवीमेणनाभिसमुद्भवाम् ।

भक्त्याऽहं संप्रदास्यामि मम सन्तु मनोरथाः ॥

इति पस्तूर्याः ।

शरण्यं सर्वभूतानां लज्जाया वारणं परम् ।

सुखेपचारित्वे यस्माद्भासः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति वस्तारय ।

सोमोद्भवानि शारुणि, जातवेदः प्रियाणि च ।

तस्मादेषां प्रदानेन श्रियं देहि विभावसो ॥

इति काष्ठानाम् । इत्येवैर्मनैस्तत्तद्भगवाणि दत्त्वा तत्तद्देवताभ्यः
संकल्पयेत् ।

यथा—

अनेन रूप्यदानेन वितरः प्रीयन्तामिति वदेत् ।

तथा—

रत्नैर्विष्णुः । पिच्छेन, भौमः । तन्नेत्रेण सूर्यः । कांस्यदानेन पूषा-
श्विनौ । प्रपुणो दानेन मित्र्युः । सीसत्वं दानेन वायुः । लोहदानेन
महाभैरवः । धृतदानेन मृगशिरस्यः । गुह्यदानेनाऽऽपः । लवणदानेन
विश्वामित्रः । मधुदानेन यक्षः । तिलदानेन विष्णुः । क्षीरदानेन तारो-
ग्यः । पूषाक्षैरपि सोमः । आग्रादिक्षैः सोमः । कुङ्कुमदानेन
गौरी । तिलदानेन विष्णुः । पुष्पदानेन गन्धर्वाः । चाम्पूलदानेन
विनायकः । चन्दनदानेन गन्धदानेन च गन्धर्वाः । वज्रदानेन बृह-
स्पतिः । शम्भनदानेनाऽग्निः । एवं देवताभ्यः संकल्पयेत् । आचार्याद-
यस्तु कामस्तुति पठित्वा गृहीतुः । तत आचार्यः पूर्वोवादिदेवतानामु-
त्तरपूजां कृत्वा "यान्तु देवगणाः" इति मन्त्रेण विसर्जयेत् । ततो यज्ञ-
मानस्ताः प्रतिमा आचार्याय दद्यात् । आचार्यानुमत्या तोलितं द्रव्यम-
स्येभ्यो दीनानायाभ्यो दद्यात् । तत आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा
भूमसी च दत्त्वा प्रीत्याह्वानाभोजयेत् । ततो विष्णुस्मरणं कृत्वाऽऽर्च्य
वाचयित्वा सुदृष्टुतस्तुष्टौ भुञ्जीत ।] आचार्यस्तु तत्तद्देवता गोविन्दं सूर्यं
धर्मराजमोक्षादीश्वरं संपूज्य, 'उत्तिष्ठ प्रह्वयस्वते' इत्युत्थाप्य, 'यान्तु
देवगणाः' इति विमृजेत् । ततो यज्ञमानः प्रतिमादिमाचार्यकृते प्रति-
पाद्य श्रीनिवात्मन्त्रोक्तं भूयसीं दक्षिणां दद्यात् । इति श्रीमीमांसक-
शङ्करभट्टात्मजनीलकण्ठकृतं दानमगूखे रूप्यादितुल्यदानप्रयोगः ॥

अथ हिरण्यगर्भदानम् ।

मातर्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमदानमनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
अद्विष्टमण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
कुर्यादुपोषितस्तद्वच्छ्लोकेनावाहनं ततः ।

उपोषितः उपरान्तोपवासः ।

पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत्कृत्वाऽधिवासनम् ।
ब्राह्मणैरुन्नयेत्पुण्ड्रं तपनीयमयं शुभम् ॥
द्वास्तप्तश्चकुलोन्नयं देवपूजार्थम् ।
त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तं मुरजाकृति ॥

‘ब्राह्मणैर्गुर्गुत्विग्भिः सह यजमानः’ इति रूपनारायणः । ठकुरश्च
‘तैरेवानयेत्’ इति मदनरत्नादौ । पुण्ड्रं हिरण्यगर्भहेमपङ्कजेति
अधोभागमध्यस्थिताष्टदलहेमकमलयुतम् । त्रिभागेति, अष्टाचरता-
रिशङ्कुलविस्तारम् । मुरजो गृध्रः । तदाकृति मध्ये किञ्चित्स्थूलम्
इति ठकुरः । ‘मूलमभ्यामेपु समम्’ इति बाचस्पतिमित्राः । दान-
सागरे तु विस्तारमित्यस्यामे ‘आभ्यक्षीराभिपूरितम्’ इति पाठः ।
तत्र तुल्याभ्यामाभ्यक्षीराभ्यामेकदेशे पूरितमित्यर्थः । ‘अभिरभागे’
इत्यमेरेकदेशवाचित्वात् ।

दशाध्याणि सरत्नानि दात्रं सूचीं तथैव च ।

हेमनालं सपिटकं वहिरादित्यसंयुतम् ॥

तथैवावरणं नाभेरुपवीतं च काश्चनम् ।

‘पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वैमं दण्डं कमण्डलुम् ॥

दशाध्याणि दशाध्वजानि । अध्याणीति वा पाठः । ‘तत्र अध्याका-
राणि सुवर्णखण्डानि’ इति हेमाद्रिः । ‘अध्याणि’ इति दामोदरः, तानि
च तत्रैव । ‘सद्वर्धनशक्तिदण्डपाशभजगदाशूलपरशुकुलिशाख्यानि
दश । रत्नानि पञ्च प्रसिद्धानि । ‘पिटकं मञ्जूषा’ इति
हेमाद्रिः । ‘स्थलाकार उपवेशनपट्टः’ इति दामोदरः । ‘दात्रं नालच्छे-
दनार्थम्, सूची कर्णवेव्या, नाभेरावरणं वक्षाकारम्, उपवीतमुपन-

यनार्थम्, कुण्डकमण्डल समावर्तनार्थं, यतानि दशाखण्डादीनि हेमानि । इति हेमाद्रिः । 'नृलोपवीतदण्डा एव हेमाः, अन्यत्तु प्रकृतमेव ग्राह्यम्' इति ॥ युक्तम् । रत्नेषु सर्वैरप्यहेमत्वाङ्गीकारात् । अत्र 'अस्त्राणीत्यनेन रत्नादिदशकमेवोच्यते' इति दानसागरः । 'दशास्त्राणाणि च' इति रूपनारायणः । 'दशान्तानि' इति भूपालः । 'दशाद्वारिणि' इति पाठे रत्नविशेषणं चेदम् । पञ्च रत्नानीत्यर्थः इति विद्याधरः । आदित्यसंयुतमादित्यप्रतिमायुतम् ।

तथा—

पद्याकारं पिधानं स्यात्समन्तादङ्गुलाधिकम् ।

मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥

तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमग्नये ततोऽर्चयेत् ।

पात्रमुखादेफाङ्गुलेन समन्तादधिकमष्टदलकमलाकारं पिधानं स्यात् । द्रोणः परिभाषार्थं ज्ञेयः । कुण्डहेममानं तु यावता तदुक्तप्रमाणं संप्रयते तावद्ग्राह्यम् । लैङ्गे तु—

दुर्यात्सहस्रकर्पेण अधःपात्रं हिरण्यतः ।

तदूर्ध्वेनार्द्धपात्रं तु सहस्रेण द्वयं तु वा ॥

त्रिपादं वार्द्धपादं वा सपादं सार्द्धमेव वा ।

द्विगुणं वा प्रकर्तव्यं यथालाभं तु वा भवेत् ॥

सप्तधर्मं वा तत्कृत्वा स्वर्णपादैस्तु वेष्टयेत् ।

इति हेममानमुक्तम् ।

ततो मङ्गलशब्देन प्रज्ञाघोषरवेण च ।

सर्वोपप्युदकेनैव स्नापितो वेदपुद्गवैः ॥

शुद्धमास्याम्यरधरः सर्वाभरणभूषितः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुमुदाञ्जलिः ॥

सद्यार्यामन्त्रणमन्त्राः प्रयोगे ज्ञेयाः ।

एवमामन्त्र्य तन्मध्ये आविश्यात्त सदङ्गमुरतः ॥

मुष्टिभ्यां संपरिगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ ।

जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चरूपम् ॥

तथा—

गर्भाधानं पुसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा ।

कुर्याद्द्विरप्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥

गर्भाधानादिप्रहणमनवलोभस्योपलक्षणम् ।

प्रजावजीवपुत्राभ्यां सेवनं तच्च आचरेत् ।

दूर्धारसेन कर्तव्यं व्याहृत्या च धृताहुतिः ।

इति हेमाद्रौ यातुलोके ।

गीतमङ्गलशब्देन गुरुकृत्यापयेत्ततः ।

जातकर्मादिकाः कुर्यात्क्रियाः षोडश चापराः ॥

जातकर्मादिका अपराश्च क्रियाः कुर्यात् । तेन षोडश संप्रचन्ते इत्यर्थः । एवमेव हेमाद्रिरूपनारायणादीनामाशयः । तेन गर्भाधानपुंसव-
नसीमन्त्वोभयनानवलोभनानि गुर्वाद्यन्वतमः कुर्यात् । ततो गुरुर्वजमा-
नमुत्थापयेत् । ततो जातकर्मनामकरणनिष्क्रमणाजप्राशनचूडोपनयन-
वैश्वतचतुष्टयसमावर्त्तनोद्वाहाः कार्याः । हेमाद्रौ तु जावकर्माविपु प्राजा-
पत्येन्द्राभेयसौम्यव्रतचतुष्टयगोदानसाहित्येनोद्वाहस्यागेन द्वादशत्वमु-
क्तम् । जातकर्माविपु विवाहपितृयज्ञभिन्नपञ्चयज्ञप्रवेशेन आदृत्यागेन
च षोडश चापरा इति यथाश्रुतमेव योज्यमिति मदनदामोदरौ । एते
च जातकर्माद्याः संस्कारा यजमानशास्त्रेति सयोरारब्धौ गुरोः कर्त-
व्यत्वात्तच्छास्त्रेति परः । युक्तं तु—‘समावर्त्तनोद्वाहपञ्चयज्ञा यज-
मानेनैव स्वशास्त्रेण कार्याः । इतरे तु गुरुणा यजमानशास्त्रेणैव’ इति ।
फलशास्त्रेति कर्तव्यतयैव तेषां फलजनकत्वस्य वक्तव्यत्वात् । कर्मान्तर-
रत्वे तु जातकर्मादीनां मानाभावः । सर्वेभ्यः कर्मभ्यो दर्शपूर्णमासा-
वित्यग्रेवाऽऽद्याताभावेन प्रकरणान्तरायोगात् । त्रैचातवीया दीक्षणी-
येति त्रस्तु तान्येव जातकर्मादीनि दानाङ्गतया विनियुज्यन्ते । कर्मान्तर-
त्वेऽपि चैतेषां जातकर्मादिविकृतित्वेन फलिशास्त्रीयैवेति कर्तव्यत्वा
प्राप्नोति न गुरुशास्त्रीया तेन गुरुरेव यजमानशास्त्रीयो भवत्यस्मि-
न्दाने । कैष्ययनसिद्धिज्ञानवत्त्वात्, जवैगुण्याय । सत्र इव समान-
कल्पा यजमानाः । ते च संस्कारास्तत्कर्मानुष्ठानपूर्वं तत्तत्प्रधानमन्त्र-
पाठमात्रेण कार्याः । श्रीशुद्धकर्तृके मन्त्रव्रजमनुष्ठानमात्रम् । तत्र
क्रिया जातकर्मनामकरणनिष्क्रमणाजप्राशनचूडाकर्मविशाहाख्यसंस्कार-
पट्टकम् । तत्राऽपि विवाहः समन्त्रकः । शूद्राणां तु एते षट्पञ्च महा-
यज्ञाश्चेत्येकादशानुष्ठानरूपा एव इति सर्वे नियन्त्रकृतः । शिष्टास्तु
त्रैवर्णिककर्तृकेऽप्यमन्त्रकानुष्ठानमेवाचरन्ति । युक्तमेव चेदम् । सर्व-

अन्यत्कार्यम् । विवाहे सप्तपदीक्रमणपरिणयनयोर्निवृत्तिः प्रति-
माया असंभवात् । अन्येष्वपि संस्कारेषु बाधितं छुष्यत इति दिक् ।
षोडशक्रियाभावात् 'स्त्रीशूद्रयोर्हिरण्यगर्भदाने अनधिकारः' इति
केचित् । तत्र ।

नरो वा यदि वा नारी एवं प्रज्ञात्मसंभवम् ।

यः करोति महापुण्यं तस्यापि शृणु यत्फलम् ॥

इति हेमाद्रौ हिरण्यगर्भप्रकरणे विष्णुवर्मोक्तेः स्त्रीणामधिकारावग-
मात् । आत्मसंभवं हिरण्यगर्भम् । 'स्त्रीशूद्रास्तु सधर्माण' इति
वाक्याच्च शूद्रयेति । तथा 'सूच्यादिकं च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं
जपेत्' । मन्त्रः प्रयोगे ज्ञेयः ।

चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।

ज्ञानं कुर्युः प्रसन्नाङ्गा दिव्याभरणभूषिताः ॥

देवस्य त्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने ।

चतुर्भिः कुण्डसमीपस्थैः कुर्युः कारयेयुः । मन्त्रः प्रयोगे ।

ततो हिरण्यगर्भं च तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ।

अत्रापि सर्वविधाचार्याणां दानद्रव्यविभागस्तुलापुरुषवद्वगन्तव्यः ।

ते पूज्याः सर्वभावेन बहवो वा तदाज्ञया ।

तत्रोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनम् ।

ग्रामं वा विषयं वापि यथान्यदपि संभवेत् ॥

विषयो ग्रामसमूहः । अन्यद्रव्यादि । ग्रामादिकं च तुलापुरुषवद-
त्रापि दक्षिणात्वेनान्वेति । अत्राप्यात्मा लङ्कारं गुरवे दद्यात् ।

इति हिरण्यगर्भदानविधिः ॥

अथैतत्प्रयोगः ।

देशकालौ सङ्कीर्त्य 'सकलकलिकल्पनिवृत्तिसंभाविततरुनिमग्न-
पित्रादिपुरुषशतविधप्रपञ्चपुत्रपौत्रप्रपौत्रादिसमुद्धरणपूर्वकसिद्धसङ्गसे-
वितन्वाप्सरोगणकरकलितचामरमालावीज्यमानत्वेकैकमन्त्रवन्तरसमयाव-
च्छिन्नसर्वलोकापालपुरनिवासोत्तररत्नकोटिशतावच्छिन्नप्रज्ञालोकमहित-
वकामोऽहं भ्यो हिरण्यगर्भदानं प्रतिपादयिष्ये' इति प्रतिज्ञाय तुला-

पुरुषत्रयोविन्दोमापैतिविनायकपूजाविप्राज्ञापहणमातृपूजाभ्युदयिकप्रा-
 द्धुण्याहवाचनगुर्वादिवरणमधुपर्कदानमण्डपपूजागुर्वादिविधिनियोगान्तं
 कुर्यात् । अत्र गुरुर्यजमानशास्त्रीय एव । ततो गुरुर्वेद्यां षोडशोपरित्यापि-
 ततिलद्रोणोपरि प्रागुक्तहिरण्यगर्भपात्रमृत्विग्निः सदाऽऽजीय स्थापयेत् ।
 ततः कुण्डमध्ये हैमं पद्मं निधाय कुण्डैकदेशं धृतश्रीराभ्यां पूरयित्वा
 कुण्डस्य बहिः पार्श्वयोर्दशाखण्डानि, रत्नानि, छुरिकां, सूचीं, हैमनालम्,
 उपवेशनपट्टं, आदित्यप्रतिमां, नामेरावरणवर्जं, हैमोपवीतं, दण्डं, कम-
 ण्डलुमिति स्थापयेत् । ततः 'ॐ नमो हिरण्यगर्भाय' इति सपिधानं
 हिरण्यगर्भं पूजयेत् । कुण्डसमीपस्थं कुन्मस्थापनमहस्थापनादि पूर्णा-
 हुत्यभिषेकान्तं गुलापुरुषश्च । एवमभिषिक्तो यजमानः स्नातः
 शुक्लवस्त्रालङ्कारादियुक्तो गृहीतकुसुमाञ्जलिः प्राङ्मुखः पात्रमाश्रयेत् ।

नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
 सप्तलोकसुराभ्यश्च जगद्धात्रे नमो नमः ॥
 भूर्लोकप्रमुखालोकास्तत्र गर्भे व्यवस्थिताः ।
 ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
 नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय ।
 नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥
 यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भव्ये व्यवस्थितः ।
 तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

ततः पात्रे पुनराञ्जलिं प्रक्षिप्य समङ्गलधोपं तत्र प्रविशेत् । गुरुर्वि-
 जस्तु पात्रं पिधानेनाऽऽच्छादयेयुः । यजमानस्तु तत्रोदङ्मुखो दक्षिण-
 वाममुखोः क्रमाद्धर्मेराजचतुर्मुखौ गृहीत्वा जान्वोः शिरः कृत्वोच्छ्वास-
 पथ्यकावच्छिन्नसमयमासीत् । ततो गुर्वादिर्यजमानस्य पितरौ तत्स्थानी-
 यमन्यद्वा मिथुनमानीय तद्वाराऽधःपात्रगतरन्ध्रयोर्मध्ये दक्षिणरन्ध्रे
 शक्तिवीजेन द्वारंरसं सेचयेदिति गर्भाधानम् । पुंसवनस्य ध्यानमात्रम् ।
 सीमन्ते गुर्वाद्यन्यतमः सोढुम्बरफणैरुर्विशति कुशैरधःपात्रे कात्पनिकं
 सीमन्तं शक्तिवीजेनोन्नीय, 'ॐ आ ते गर्भो योनिम्' इति प्रजावता
 सूतेन, 'ॐ अमिरेतु' इति जीवपुत्रेण च द्वारंरसं पूशंके रन्ध्र आसिच्य
 ऋशारयोयादियजमानऋमेण प्रागादिकुण्डे समस्तव्याहृतिभिरेकामा-
 ज्याहुतिं जुहुयादिति । इदमेवानवलोमनम् । सीमन्तोत्तरं व्यत्यस्तमुक्तम् ।
 पश्चुत्तरसंस्कारेष्वपि तत्र कुण्डेषु होमः । ततो गुरुः शुभलभे यजमानमुत्था-

‘पश्चिमे चतुरो वेदाः’ इति वाक्यादङ्गानि त्रैदस्थाने, ‘प्रधानं नीय-
मानं हि तत्ताङ्गान्यपकर्षति’ इति न्यायात्स्याप्यानि । लोकपालरु-
पाप्याह विश्वकर्मा—

चतुर्दन्तगजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः ।
शचीपतिः प्रकर्तव्यो नानाभरणभूषितः ॥
पिङ्गधूमशुकेशाश्वः पिङ्गाश्वो जठरोऽरुणः ।
छागस्थः साक्षसूत्रश्च सप्तार्चिः शक्तिचारकः ॥
ईषत्पीतो यमः कायो दण्डहस्तो विज्ञानता ।
रक्तदन्ताशामृत्कुण्डो निर्नतिर्विकृतगाननः ॥
पुंस्थितः स्वर्गहस्तश्च भूतवान्नाक्षसैर्नृतः ।
वहणः पादाभूकसौम्यः प्रतीच्यां मकराश्रयः ॥
भावद्वरिणपृष्ठस्थो ध्वजधारी समीरणः ।
दशाश्वरथगः सोमो गदापाणिर्वरप्रदः ॥
पूर्वोत्तरे त्रिनेत्रश्च दृष्यमखस्त्रिरुधृक् ।
कपालपाणिश्चन्द्रार्कभूषणः परमेश्वरः ॥

उमारूपं देवीपुराणे—

चतुर्भुजा द्विबाहुर्वा द्विनेत्रा वा त्रिलोचना ।
कुण्डलालङ्कृताद्धेन्दुशेखराऽऽभरणान्विता ॥
गौरीचनानिभा गौरी स्वस्तिका नवयौवना ।

स्वस्तिका बाहुभ्यां कुचौ पिहितुं कृतस्वस्तिकाकारेत्यर्थः । गौरी च
शिववामभागे । रूपनारायणीये तु ‘अक्षसूत्रकमण्डलुधराभयहस्ता’
इत्युक्तम् । लक्ष्मीरूपं—

पाशाक्षमालिकाम्भोजमृणिभिर्याम्यसौम्ययोः ।
पद्मासनस्थां कुर्वीत त्रियं त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्णां मुरूपां च सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
रौप्यमपञ्चकरव्यप्रां वरदां दक्षिणेन तु ॥

‘ऊर्ध्वदक्षिणकरे पाशाक्षमाले । ऊर्ध्ववामे पद्माङ्कुशौ । अधोवाम-
दक्षिणयोर्हंमपञ्चवरमुद्रां दधतीति चतुर्हस्तैव’ इति दामोदरः ।

धमुरूपं—

प्रसन्नवदनाः सौम्या धरदाः शक्तिपाणयः ।
पद्मासनस्था द्विभुजाः कर्तव्या वरदाः सदा ॥

दामोदरीये निगमे—

आपो ध्रुवश्च सौम्यश्च चरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः । इति ॥
पद्मासनस्या द्विभुजाः पद्मगर्भाभकान्तयः ।
करादिरुक्थपर्यन्तं नीलपङ्कजधारिणः ॥
अधःसंस्थितमेपादिराशयः प्रावृताङ्गिकाः ।

मेपादिराशिरूपं दामोदरीये 'मेपवृषकर्कटसिंहगृध्रिकमीनाः स्वना-
मानुरूपाः । घाणधरी दम्पती मिथुनम् । करद्वयधृतसस्यमञ्जरी कुमारी
कन्या । तुलाहस्तो नरस्तुला । मृगास्योऽधजघनो मकरः । घटशिरा नरः
कुम्भः । (१) 'प्रावृताङ्गिकायोऽजायच्छिन्नचरणः ' इति दामोदरः ।

इन्द्राद्या द्वादशादिस्थास्तेजोमण्डलमध्यगाः ।

इन्द्रादिनामानि हरिवंशे—

इन्द्रो विष्णुर्भगस्त्वष्टा वरुणोऽशोऽर्यमा रविः ।
पूष मित्रो यमश्चैव पर्जन्यो द्वादश स्मृताः । इति ॥

मरुतस्तु—

धावत्कृष्णमृगारुढा वरवा ध्वजधारिणः ।

ऊनपञ्चाशच्छिवादिप्रतिमाः प्रागुक्ताः । अष्टादश धान्यानि प्रत्येकं
द्रोणपरिमितानीति केचित् ।

पूर्वेणानन्तशयनं प्रशुम्नं पूर्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्घर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम् ।
अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद्गुह्यपीठस्थानर्चयेत्काञ्चनान्युधः ।
स्यापयेद्वस्त्रसंवीतान्पूर्णकुम्भान्दशैव ॥

अनन्तशयनस्वरूपं विष्णुधर्मोत्तरे—

देवदेवस्तु कर्तव्यः शेषमुपश्रुतुर्भुजः ।
एकः पादोऽस्य कर्तव्यो लङ्ग्युत्सङ्गतः प्रभोः ॥
तथा करश्च कर्तव्यः शेषभोगाद्भुजसंस्थितः ।
एकः करोऽस्य कर्तव्यस्तत्र जानौ प्रसारितः ॥
कर्तव्यो नाभिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः ।

नाभिसंभूतकमले सुग्रासीन. पितामहः ॥
 नाल्लभौ तु कर्तव्यौ पद्मस्य मधुकैटभौ ।
 शङ्खचक्रगदादीनि मूर्तानि परितो न्यसेत् ॥

प्रद्युम्नलक्षणं पञ्चरात्रादिषु—

दक्षिणोर्ध्वकरे पद्मं दद्याच्छङ्खमधःकरे ।
 चक्रमूर्ध्वे तथा वामे गदां दद्यात्तथा बुधः ॥
 व्यापेषुधृत्वा प्रद्युम्नो रूपयान्विश्वमोदकः । इति ॥

प्रकृतिर्यद्यप्यव्यक्तरूपिणी, तथापि तत्स्थाने लक्ष्मीप्रतिमा निवेदया ।
 तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ।
 मातुलिङ्गं गदा खेटं धानपात्रं च विभ्रती ॥
 नागं लिङ्गं च योनिं च विभ्रती नृप मूर्धन्ये ॥

सङ्कर्षणरूपं विष्णुश्चर्मोत्तरे—

वासुदेवस्य रूपेण कार्यं. सङ्कर्षणः प्रभुः ।
 स तु शुक्लपुः कार्यो नीलवासा यदूत्तमः ॥
 गदास्थाने च मुशलं चक्रस्थाने च लाङ्गलम् ।

धेदुलक्षणं महाभूतपटे वक्ष्यते ।

तथा—

पृष्णे चतुर्भुजं दक्षे शरसङ्घौ तयोत्तरे ।
 धनुः खेटधरं वीरमनिरुद्धं प्रचक्षते । इति नारदीये ॥

अग्निप्रतिमा प्रागुक्ता । वासुदेवप्रतिमाऽपि नारदीये—

वासुदेव. शिबः शान्तः सितावजस्थश्चतुर्भुजः ।
 योगमूर्द्धाद्विशङ्खश्च हृद्देशाऽर्पितहस्तकः ॥
 धारयेदुत्तरे चक्रं करे वै दक्षिणे गदाम् । इति ॥

एताश्च प्रतिमाः प्रकृतदानपरिमाणात्पृथक्कार्याः । एतान्गुह्येऽपीठस्था-
 नर्चयेत् । पूर्णकुम्भान्स्यापयेदित्यत्र समन्तादित्यनुपञ्जनीयम् ।

तथा—

दशैव धेनवो देयाः सहैमाश्वरदोहनाः ।
 पादुकोपानहच्छयचामरासनदर्पणैः ॥
 भक्ष्यभोज्यान्नदीपशुफलमाल्यानुलेपनैः ।

होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिःकृत्वाऽथ प्रदक्षिणम् ।

सद्देवाम्यरेति । हेमश्चतुर्दशः सवस्ताः कांस्यदोहनाः । एताश्च दक्षिणार्थमुपकल्प्याः । भविष्ये तु, सुवर्णमेव दक्षिणार्थमुपकल्प्यमित्युक्तम् । इममुच्चारयेदिति । ब्रह्माण्डं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रं पठेत् । तत्र मन्त्रः प्रयोगे ज्ञेयः ।

एवं प्रणम्याऽमरविश्वगर्भं दद्याद्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।

भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्यं समं भजेच्छेपमनुक्रमेण ॥

समं भजेच्छेपमिति । गुरोर्भागद्वयं प्रकल्प्यावशिष्टभागानामेकैकं भागं त्रेधा विभज्य चतुर्विंशतिसंख्येभ्य ऋत्विगादिभ्यः समं दद्यात् । दानवाक्यं तुलावदेव ज्ञेयम् ।

तथा—

स्वरूपे च होमं गुरुरेक एव कुर्यादथैकाग्निविधानयुक्तया ।

स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्तैर्यथोक्तप्रज्ञाभरणादिकेन ॥

अत्र सदृशपलपञ्च वृत्तमस्तदर्थेन मध्यमस्तदर्थेनाधमः । अयमपक्षे स्वल्पत्वं ज्ञेयम् । विंशतिपलनिर्मिते स्वल्पत्वेऽप्येके । एकाग्निविधाने प्रतीच्यां वृत्तं कुण्डमिति परिभाषायामुक्तम् । एक एव ऋत्विगष्टकं विनेत्यर्थः ।

इत्थं च एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्या-

ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्भिमानम् ।

निर्धूतकल्मषविशुद्धवतुर्गुरो-

रानन्दकृत्यद्रुपैति सहाप्सरोभिः ॥

सन्तारयेत्पितृपितामहपुत्रपौत्र-

यन्पुत्रियातिथिकलत्रशताष्टकं यः ।

ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातक्रोऽथ-

मानन्दयेध जननीकुलमप्यशेषम् ॥

इति ब्रह्माण्डदानम् ॥

अथ प्रयोगः ।

यजमानो देशकालौ सङ्कीर्त्य 'सकलपातमश्रयपितृपितामहपुत्र-
तामहपुत्रपौत्रमनुप्रियातिथिकलत्रपुरुषशताष्टकतारणविलीनसकलपात-

काशेपमातृकुलपानकौषधकलीकरणसन्तारणनन्दपूर्वकाऽऽसः सहासदि-
 तविमानकरणरुमुरारिपदप्राप्तिधमोऽहं श्वो ब्रह्माण्डमहादानं प्रति-
 पादयिष्ये' इति सङ्कल्प्य तुलापुरुषदानवत्पारब्धोपवासो गोविन्दादि-
 पूजादिमंडपपूजाचार्यादिविनियोगान्तं विदध्यात् । तत आचार्यो वैश्व-
 चितपोऽदशरचक्रोपरिस्थितिलद्रोणोपरि ब्रह्माण्डं स्थापयेत् । एतद्रागा-
 दिदिक्षु दिग्गजाष्टकलोकपाठाष्टकप्रतिमाः स्थापयित्वा पश्चिमायां वेदव-
 तुष्टयतदङ्गपट्टकप्रतिमाः स्थापयेत् । ब्रह्माण्डोपरि क्षित्रोमाच्युतलक्ष्मीसू-
 र्यप्रतिमां, मध्ये चतुर्मुखप्रतिमां मध्ये एव समन्तादष्टवमुद्रादशादित्यभ-
 रुद्रणप्रतिमा नवरत्नानि चेति स्थापयित्वा कौशेयवस्त्रेण ब्रह्माण्डं वेष्ट-
 यित्वा प्रत्येकं द्रोणपरिमितान्यष्टादश धान्यानि परितो निधाय प्राच्या-
 दिदिक्षु गुहपीठेऽनन्तशयनप्रभुस्रप्रकृतिसङ्कर्षणवेदेषुष्टयानिहस्त्रामि-
 वामुदेवप्रतिमापट्टं च निधाय स्थापितब्रह्माण्डादिप्रतिमाः क्रमेण नाम-
 मन्त्रगवाक्षाचंयित्वा परितो दशपूर्णकुम्भान्सवधान्स्थापयेत् । ततः पादु-
 कोपानच्छत्रवामरासनदर्पणभक्ष्यभोज्यकलमाख्यदीपानुलेपनामत्रैः सह
 कांस्यदोहनादियुक्ता दश धेनूरुपकल्प्य ब्रह्माण्डोपरि वितानं धर्त्त-
 यात् । ततः कुण्डसमीपस्थं कुम्भस्थापननवग्रहस्थापनादिपूर्णाहुत्याभि-
 पेकान्तं तुलापुरुषवत् । एवमभिषिक्तो यजमानः शुद्धवेपोऽञ्जलिं
 धत्वा ब्रह्माण्डं त्रिप्रक्षिणीकृत्य—

नमोऽस्तु विश्वेश्वर विश्वधाम जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।

सप्तर्षिलोकामरभूतलेश गर्भेण सार्द्धं वितराभिरक्षाम् ॥

ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।

त्वदानशस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्ड दोषाः प्रलयं व्रजन्तु ॥

इति पठेत् । ततो यजमानः पश्चिमव उपविश्य गोदशकेन सह
 ब्रह्माण्डं दशधा विमज्ज्याऽऽचार्याय भागद्वयं भागाष्टकमृत्विग्भ्यो दद्यात् ।
 अथाऽमुककाले 'सकलपातकक्षयकाम इत्यन्तं सङ्कल्पवाक्यमुक्त्वा ब्रह्मा-
 ण्डमेतावत्कलमितसुवर्णरचितं तिलद्रोणोपरि स्थापितमेतत्सर्वोपस्करयुतं
 युष्मभ्यं गुर्वृत्तिगुभ्यः संप्रदे' इति गुर्वृदिहस्तेषु जलं निक्षिपेत् ।
 ब्राह्मणाश्च ब्रह्माण्डं मृष्ट्वा प्रतिगृह्णीयुः । ततः 'कृतैर्ब्रह्माण्डदानवति-
 पार्थमिदं हिरण्यमाप्तेय प्रामादि च गुणैः संप्रदे' इति दद्यात् ।
 ऋत्विगादिभ्योऽपि यथाशक्ति हिरण्यं दद्यात् । अल्पदेयद्रव्यत्वे तु

गुरोरेव स्वशाखया पञ्चिमायां वृत्तकुण्डे हवनादि कुर्यात् । ब्रह्माजापका-
दयोऽपि प्रयोगान्तरवत्कार्याः न कृत्विजः । ततो ग्रहवेद्यां महादिपूज-
नादिविसर्जनान्तं गुरुः कुर्यात्, इत्येकाध्वर्युपक्षः ।

इति ब्रह्माण्डदानप्रयोगः ॥

अथ कल्पतरुदानम् ।

मात्स्ये—

कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।

महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥

पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

पुण्याहवाचनं कुर्याद्वैशेषिकावाहनं तथा ॥

अस्तिह्रमंडपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ।

काश्चनान्कारयेद्बुधज्ञानाफलसमन्वितान् ॥

नानाविद्ब्रह्मवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।

नानाफलानि स्त्रीपुरुषगोशजवाश्विमणिकनकरजतभक्ष्यफलादीनीति
केचित् । फलान्येवेत्यन्ये ।

शक्तितत्त्वपलादूर्ध्वमासहस्रात्प्रकल्पयेत् ।

अर्द्धं फलसमुवर्णस्य कारयेत्कल्पपादपम् ॥

कल्पपादपदानार्थमुपकल्पसमुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं कल्प-
पादपं कुर्यात् । द्वितीयार्द्धं तु चतुर्द्धा विभज्यैकैकभागेन स्वस्वदेवताप्रति-
मासहितान्सन्तानादीन्कुर्यात् ।

गुह्यप्रस्थोपरिष्ठाद्य सितवस्त्रयुगावृतम् ।

ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं सभारकरम् ॥

प्रस्थो द्वात्रिंशत्पलः परिभाषायां दर्शितः षोडशपलो वा । प्रक्षा-
दिप्रतिमाः प्राग्दर्शिताः ।

कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ।

विष्णुवर्मात्तरे—

कामदेवस्तु कर्तव्यो रूपेणाऽप्रतिमो भुवि ।

अष्टबाहुः प्रकर्तव्यः शङ्खपद्मविभूषितः ॥

पापघाणकरश्चैव मद्ग्रीदश्विस्तलोचनः ।

रविः प्रीतिस्तथा शक्तिर्मेदशक्तिस्तथोज्ज्वला ॥

चतस्रस्तस्य कर्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः ।

चत्वारश्च वरास्तस्य कार्यो भार्यस्तनोपगाः ॥

केतौ च मकरः कार्यः पञ्चशण्मुग्रो महान् । इति ॥

दामोदरीये तु—

चापेपुष्पाभदेवो रूपवान्विश्वमोहकः । इत्युत्तम् ।

अथत्वादिति प्रज्ञादिभिरप्यन्वेति ।

सन्तानं पूर्वतस्तद्वत्तुरीयाशेन कल्पयेत् ।

तुरीयोऽशोऽपराद्धस्य वर्तिना गुह्यप्रत्योपरिगतत्वं सितवस्त्रयुग्मशा-
लापञ्चकफलान्वितत्वं चोत्तम् । मन्दारदिष्वपि वस्त्रयुग्माद्यन्वेति ।

मन्दार दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं धृतोपरि ।

पश्चिमे पारिजात तु सावित्र्या सह जीरके ॥

सुरभीसंयुत तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् ।

तुरीयाशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ॥

तुरीयाशेनेति मन्दारपारिजाताभ्यामप्यन्वेति । 'पञ्चाप्येते वृक्षाः
नमादध्वत्यनिम्याकंपारिभद्रमिल्वतरुतुल्याकाराः शिष्टाचारात्' इति
दामोदरः । श्रीप्रतिमोक्षा हिरण्यगर्भदाने । सावित्री तु ब्रह्माण्डे—

पद्मासना च सावित्री साक्षसूत्ररुमण्डलु ।

इत्युक्त्वा—

सकृत्सा सुरभी धेतुरागता प्रसूतस्तनी ।

इति सुरभीलक्षणम् । धृतादिकमपि प्रस्थपरिमितं ग्राह्यम् ।

कौशेयसखसवीनानिषुमास्यफलान्वितान् ।

तथाष्टौ पूर्णफलशान्पादुकाशनभाजनम् ॥

दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ।

फलमास्ययुतं तद्वदुपरिष्ठाद्वितानम् ॥

तथाष्टादश धान्यानि समन्तादुपकल्पयेत् ।

अशनभाजनं भोज्यपूरितभाजनम् । धान्यानि प्रत्येकं द्रोणप-
रिमितानि ।

होमाभिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवै ।

त्रिप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

अभिवासनान्ते प्रातः पूर्णाहुत्यादिकर्मोत्तरं पुण्याहवाचने कृते कुण्डा-
भ्यां कलशैः स्नापित इत्यर्थः । मन्त्रः प्रयोगे ज्ञेयः ।

एवमामन्त्र्य तं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ।

चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन्प्रकल्पयेत् ॥

‘कुण्डचतुष्टयसम्बन्धिभ्योऽष्टभ्य ऋत्विग्भ्यः सन्तानादींश्चतुरो दद्यात्’
इतिमन्त्रः । ‘चतुर्णामेव ऋत्विजां मन्त्रपरणम्’ इति हेमाद्र्यादयः ।
जापकादिभ्योऽन्यैश्च दक्षिणा देया ।

स्वरूपे स्वेकामित्रव्युत्पत्त्याद्गुरोरेवामिपूजनम् ।

न वित्तशाठ्यं पुर्वीत न च विस्मयवान्भवेत् ॥

अनेन विधिना यातु महादानं निवेदयेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सौऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

अप्सरोभिः परिधृतः सिद्धचारणकिन्नरैः ।

भूतान्मन्त्र्याश्च मनुजास्तारयेद्रोमसंमितान् ॥

स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पुनर्पौत्रप्रपौत्रवान् ।

विमानेनार्फेयर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥

दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्ततः ।

नारायणप्रलोपेतो नारायणपरायणः ॥

नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् । इति ॥

इति कल्पपादपदानविधिः ।

अथ प्रयोगः ।

यजमानो देशकालोपारणान्ते ‘सर्वपापक्षयपूर्वकाश्वमेधकलप्राप्ति-
पितृपुत्रादिस्तरोमसंमितभूतमन्त्र्यस्त्रीयपुरुषसन्तारणाप्सरःसिद्धचारण-
किन्नरसेवितत्वसर्वस्तूयमानत्वविशिष्टार्फेयर्णविमानकरणकविष्णुपुराणमन्-
त्रपूर्वककल्पशतावधिद्वयं कालवैष्णवस्वर्गलोकनिवासपूर्वकनारायणपरायण-
त्वनारायणतुल्यफलत्वनारायणकथासक्तत्वविशिष्टभूलोकपराजराजत्वान-
न्तरनारायणपुरशक्तिकामः चः कल्पपादपमहादानं प्रतिपादयिष्ये’ इति
सङ्कल्प्य प्रारब्धोपवासो गोविन्दादिमण्डपपूजाचार्यादिविनियोगान्तं
गुण्यात् । ततो गुरुः षोडशारचाभ्यङ्गेषुपरि शुद्धमखं निवाप तदुपरि
प्रक्षालिष्युश्चिन्मास्करप्रविभाभिः सह पञ्चशरं सितरत्नयुगान्धितं कल्प-

गृहं मये स्थापयित्वा गुहप्रत्ये सदारकामप्रतिमया सह निर्मितं
 सितवस्त्रयुगान्वितं सन्तानं पूर्वतः स्थापयित्वा सधैत्र गृहप्रत्योपरि
 श्रीप्रतिमान्वितं मन्दारं दक्षिणतः स्थापयित्वा पश्चिमे भीरकप्रत्योपरि
 सावित्रीप्रतिमान्वितं पूर्ववत्पारिजातं स्थापयित्वा उत्तरं विलप्रत्योपरि मुर-
 भीप्रतिमान्वितं हरिचन्दनं स्थापयित्वा सर्वेषु मातृपञ्चादि स्थापयेत् ।
 तथा प्राच्याद्यष्टदिक्षु कौशेयवस्त्रादियुक्तान्पूर्वकलशान्स्थापयित्वा पादु-
 कोपानच्छत्रादिकं स्थापयित्वा प्रत्येकं द्रोणमितवान्वान्यपि निभाय
 येषां वितानं च यद्वा मन्त्रेण पञ्च पादुपान्त्रमेव प्रतिष्ठाप्य 'ब्रह्म-
 विष्णुशिवाऽर्कसहिताय कल्पपादपाय नमः' सदारकामसहिताय संता-
 नाय०, श्रीसहिताय मन्दाराय०, सावित्रीसहिताय पारिजाताय०,
 मुरभीसहिताय हरिचन्दनाय० 'इत्येवंप्रकारेण यथासंभवमावाहना-
 शुपचारैः संपूज्य वितानं यज्जीयात् । ततः कुण्डसमीपकुम्भस्थापनप्रहा-
 दिस्थापनप्रभृतिपूर्णाहुत्यभिषेकान्तं मुलापुरुषवत् । एवमभिषिक्तो यज-
 मानः शुद्धवेशो धृतपुण्याञ्जलिः कल्पपादपं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य तत्प-
 श्विमस उपविश्य—

नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तिवार्थप्रदायिने ।

विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्ये ॥

यस्मात्तमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः ।

मूर्तामूर्तं परं बीजमतः पाहि सनातन ॥

स्वमेवाऽमृतसर्वस्वमतन्तः पुरुषोऽन्ययः ।

सन्तानाद्यैरुपेतः सन्पाहि संसारसागरात् ॥

इत्युक्त्वा पुण्याञ्जलिं क्षिप्त्वा नत्वा वेदिपश्चिमतः प्राङ्मुखोऽधे-
 त्याशुक्त्वा 'सर्वपातकक्षयेत्यादिनारायणपुरप्रार्थिकामः' इत्यन्तं वच-
 रिते, अमुकगोत्रायेत्यादिविशेषणविशिष्टमुच्चार्य, सुभ्यं गुरुव हनं कल्प-
 पादपं मूलदेशस्थापितब्रह्मविष्णुशिवभास्करप्रतिमं गुहप्रत्योपरि स्थितं
 सितवस्त्रयुगान्वितं कौशेयसंवीतं कलशाष्टकेभ्रुमात्यफलपादुकासनभा-
 जनदीपिकोपानच्छत्रादिसहितं सवितानं संप्रददे इति गुरुदत्तं
 जलं क्षिपेत् । गुरुश्च स्वस्तिशब्दपूर्वकं 'देवस्य त्वा' इति प्रतिगृह्य
 कामस्तुतिं पठेत् । ततः 'एतत्प्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यं भामरत्नादिकं च
 दक्षिणां तुभ्यं गुरुवे संप्रददे' इति वानि दद्यात् । एवं 'पूर्वतो गुहप्र-
 त्योपरि स्थितं सदारकामप्रतिमान्वितमिष्टुमात्यफलाशुपकरणान्वितं

सन्तानं तुभ्यं बहुचायस्विजे संप्रददे' इति । ततो दक्षिणतो घृत-
प्रस्थोपरिस्थं मन्दारं श्रीयुतं यजुर्विष्टस्विजे, पश्चिमांशं जीरकस्थं
सावित्रीप्रतिमान्वितं पारिजातं सामशाग्निने, उत्तरतस्तिलप्रस्थोपरि-
स्थितं मूले सुरभीप्रतिमान्वितं हरिचन्दनमथर्वविदे दत्त्वा चतुर्भ्योऽपि
सुवर्णमामरत्नादि शक्त्या दक्षिणां दद्यात् । आपकादिभ्यः पृथग्दद्यात् ।
यद्वा गुर्वादीन्सन्तोष्य तदनुज्ञयाऽन्येभ्योऽपि दद्यात् । ततः आचार्यैः
पुण्याहवाचनान्ते पुनर्गृहादिपूजां कारयित्वा पीठादिदेवताविसर्गं कुर्यात् ।
इति कल्पपादपदानविधिः ।

अथ गोसहस्रम् ।

मात्स्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥
पुण्यां तिथिमथास्ताद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
पयोव्रतं त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथाऽपि वा ॥
लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कुर्याद्धोमः कार्यस्तथैव च ॥
अस्विष्टमण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
घृपं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् ॥

गोसहस्राद्विनिष्क्रम्य गवां दशकमेव वा इत्यादि । पयोव्रतं दाना-
स्पूर्वम् । घृपश्च पुष्टः सूरूपो नीरुग्माद्यः । यत्तु कैश्चिद् 'उन्नतस्कन्ध-
ककुदमुज्ज्वलायतकन्धलम्' इत्यादीनि वृषोत्सर्गप्रकरणे मात्स्ये उक्तानि
लक्षणानीत्युक्तं तत्र मूलं गृह्यम् । गोसहस्राद्विनिष्क्रम्येति दशोत्तर-
गोसहस्रादित्यर्थः । तथाच दशाधिकं गोसहस्रादित्यर्थः । तथाच दशा-
धिकं गोसहस्रं ज्ञेयम् । तत्राप्यधिवाननीयं गोदशकम् । 'सहस्रग'पु तु
नावश्यं धेनुत्वादर इति विवेक इति केचित् ।

गोसहस्रं बहिः कुर्याद्ब्रह्ममाल्यविभूषितम् ।

सुवर्णशृङ्गाभरणं सौम्यपादसमन्वितम् ॥

बहिः कुर्यान्मण्डपाद्वहिरासादयेत् ।

अन्तः प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाल्यैः प्रपूजयेत् ॥

सुवर्णघण्टिकायुक्तं ताम्रदोहनिकान्वितम् ।

सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टैरलङ्कृतम् ॥

कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्धविभूषितम् ।

हेमरत्नयुतैः शृङ्गेयामरैश्चापि शोभितम् ॥

पादुकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ।

सुवर्णचण्डिकेत्यत्र सुवर्णशब्दोऽशीतिगुञ्जापरिमितहेमपरः । सकृत्प्रयुक्तसुवर्णशब्दस्य, तथैव प्रसिद्धेः । अत्र 'शृङ्गे दशसौवर्णिके' लुराः पञ्चपलाः, 'पञ्चाशत्पलं दोहनपात्रमित्यन्यत्रोक्तं ब्राह्मम्' इति चेत् । 'यथाशक्ति' इति परे । । पादुकोपानहादिपञ्चकं प्रत्येकं गोदशकसमीपे स्थाप्यम् ।

गवा दशकमध्ये स्यात्काञ्चनो नन्दिकेश्वरः ।

कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः ॥ •

छत्रणट्टोणशिरसरे माल्येणुफलसंयुतः ।

ऊर्ध्वेस्त्रिनेत्रो द्विभुजः सौम्यास्यो नन्दिकेश्वरः ॥

धामे त्रिशूलमृरक्षे चाक्षमालासमन्वितः ।

ऊर्ध्व इति शिथिल इत्यर्थः ।

पुर्यात्पलशतादूर्ध्वं सत्रमेतदशेषतः ।

शक्तिः पलसाहस्रत्रितयं यावदेव तु ।

'साभरणनन्दिकेश्वरनिर्माणाऽर्थमेतद्धेममानम्' इति हेमाद्रौ ।

'गोभूषणाद्येतन्मध्ये' इति दानसागरादौ । 'गोशते वै दशाशेन सर्वमेतत्प्रकल्पयेत्' । गोशताख्यं महादानं सप्तदशमिति दानसौख्ये ।

पुण्य दिनप्रधासाद्य गीतमङ्गलनिःश्वनैः ।

सर्षोपप्युदकस्नानस्नापितो वेदपुद्गवैः ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतजुसुमाञ्जलिः ।

मन्त्रः प्रयोगे श्रेयः ।

इत्यामन्त्र्य ततो दद्याद्गृहे नन्दिकेश्वरम् ।

सर्षोपकरणोपेतं गोयुगं च विचक्षणः ॥

ऋतिगन्धो धेनुमेकैका दशकाद्विनिरेदयेत् ।

गवा शतमयैका तदूर्ध्वं वाऽथ त्रिंशतिम् ॥

दश पञ्चाऽपवा दद्यादन्येभ्यस्तदनुज्ञया ।

अन्ये ऋत्विज द्वादसीनाञ्च विप्राः । सर्वपक्षेषु द्विगुणा गुरवे देयाः ।

नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ।
 बहुषस्त्वेकस्य दातव्याः श्रीमदारोग्यवृद्धये ॥
 श्रावयेच्छृणुयाद्वाऽपि महावानानुकीर्तनम् ।
 तद्दिने प्रसूचारी स्याच्चदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ॥
 अनेन विविना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारणसेवितः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
 सर्वेषां लोकपालानां लोके संपूज्यते नरैः ॥
 प्रतिमन्वन्तरं तिष्ठेत्पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 सप्तलोकामतिक्रम्य ततः शिवपुरं प्रजेत् ॥
 शतमेकौशरं सद्रूपितृणां वारयेद्बुधः ।
 मातामहानां तद्वत् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 यावत्कल्पशतं तिष्ठेद्भ्राजराजो भवेत्ततः ।
 अश्वमेधशतं कुर्याच्छिवध्यानपरायणः ॥
 वैष्णवं योगमास्थाय ततो मुक्येत दन्धनात् । इति ॥
 इति गोसहस्रदानविधिः ।

अथ प्रयोगः । यजमानोऽधिवासनदिनात्पूर्वं ऋग्वेदेकाहं तुग्धमात्रा-
 हारोऽधिवासनदिनेऽद्येयागुक्त्वा 'सकलपापभयानन्तरसिद्धचारण-
 सेवितनार्कवर्णसुवर्णकिङ्किणीजालमालिविमानारोहणोत्तरैकैकमन्वन्त-
 रावच्छिन्नेन्द्रादिसकललोकपाललोकाधिकरणपुत्रपौत्रसमन्वितनिवासा-
 मरकर्तृकपूजापूर्वकसप्तलोकातिक्रमणोत्तरपुत्रपौत्रसमन्वितशिवालयाग-
 नैकोत्तरशतपितृमातामहकुलवारणकल्पशतावच्छिन्नशिवपुरनिवासान-
 न्तराजराजभजनाश्वमेधशतकर्तृत्वशिवध्यानपरत्वविष्णुसादृश्यापन्नयो-
 गस्थानहेतुकसंसारमोचनकामोऽहं गोसहस्रदानं श्वः प्रतिपादयिष्ये ।
 इति सङ्कल्पोपवासगोविन्दादिपूजादिषण्डपूजाचार्यादिविनियोगान्तं
 कुर्यात् । ततो गुरुर्वेदिमण्डपे पोडशारं विलिख्य पुनैस्वकीये पूर्वोक्तं पृथं
 धेनुदशकं च यज्ञमात्मसुवर्णघण्टासुवर्णतिलकसुवर्णशृङ्गरोप्यस्तुरदोहन-
 पात्रकौशेयवस्त्रपादुकोपानच्छत्रचामरासनाशुपशोभितं वेद्याः परितः
 स्थापयेत् । मण्डपाद्द्विर्गोसहस्रं सुवर्णशृङ्गादिसहितं वा अधिवासयेत् ।
 ततः सशृपगोदशकमण्डपे पोडशारस्यलवणद्रोणोपरि कौशेयवस्त्रसंवीतं

मात्येषु फलादिसंयुतं प्रागुक्तं नन्दिकेश्वरं 'स्थापयेत्पूजयेत्, उपरि
वितानं वध्नीयाच्च । ततः कुण्डसमीपस्थकुम्भस्थापनमहस्थापनपूर्णाहुत्य-
भिषेकान्तं तुल्यपुरुषवन् । ततो यजमानः पञ्चास्तित्वा पुष्पाण्यादाय
सवृषं गोदशकम्,

नमो वो विश्वमूर्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव ॥

लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ॥

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ।

ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः ॥

गावो मे अमृतः सन्तु गावो मे सन्तु वृष्टतः ।

गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

यस्मात्त्वं वृपरूपेण धर्मे एव सनातनः ।

अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातन ॥

इत्यावाहयेत् । ततो वैदिपश्चिमभागे उपविश्य कुक्षतिलजलान्यादाय
देशकालोच्चाणान्ते 'सकलपापक्षयानन्तरेत्यादिसंसारमोचनकामः'
इत्यन्ते संकल्प उच्चारिते, 'एताः सुवर्णशृङ्गायलङ्कृताः सवृषलवणद्रो-
णोपरिस्त्रिपतनन्दिश्वरसहिताः पादुकोपानच्छत्रचामरासनसंयुताः
सत्रससुवर्णालङ्कृतधेनुदशकसहिताः सहस्रं गाः वितानानुपरकारसहिताः
अमुकामुकदार्मभ्यो गुर्वृत्किभ्योऽहं संप्रददे' इति दद्यात् । तेषुपि
'स्वस्ति' इत्युक्त्वा पुच्छेषु प्रतिगृह्य 'रुद्राय गाम्' इत्याशुवत्वा स्वका-
मस्तुतिं पठेयुः । दाता दानप्रतिष्ठार्थं तेषु दक्षिणां दद्यात् । सोपकर-
णनन्दिकेश्वरं प्रत्यश्रूयस्पर्शं धेनुदशकात्सोपकरणधेनुद्वयं गोसहस्राच्च
शतद्वयं गुरवे दद्यात् । अतिविश्वश्च दशकान्तर्गतानामेकां गां गोसह-
स्राच्च प्रत्येकं दत्तमित्येवः पक्षः । आपकादीनामन्यैव दक्षिणा देया ।
प्रामादिना सन्तोष्य यथेच्छं विभाग इति प्रागुक्तम् । ततः पुण्याहवा-
चनान्ते मूषपूजनं तद्विसर्जनादि सर्वं प्रकृतिवद्भवेत् । श्रीकामाक्ष-
रिमन्दिने दुग्धमात्राहारो मूषाचारी च भवेत् । कर्मसाधुपार्थं च
यथाशक्ति ग्राहणान्मोजयेत् ॥

इति श्रीमीमांसकभट्टशङ्करात्मजभट्टनीलकण्ठकृते

दानमयूखे गोसहस्रदानविधिः ॥

अथ हिरण्यकामधेनुः ।

मास्ये—

अथातः संप्रयक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वपातकनाशनम् ॥

लोकेशावाहनं तद्ब्रह्मोमः कायोंऽधिवासनम् ।

तुलापुरुषवत्कुर्यात्कुण्डमण्डपवेदिकाः ॥

स्वल्पेप्येकामिवत्कुर्याद्गुरुरेव समाहितः ।

कुण्डमण्डपेति गोविन्दपूजादिब्राह्मणभोजनान्तधर्माणां सुपलक्षणम् ।

गुरुरेवेत्यृषिर्ब्रह्मिणैर्बो, न जापकानाम् ।

काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सं च कारयेत् ।

उत्तमा पुलसाहस्रैस्तद्वर्धेन तु मध्यमा ॥

कनीयसी तद्वर्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ।

यद्यपि यौवनादिवत्सहस्राणां गणः साहस्रम्, बहुवचनेन च तद्वहुत्व उक्ते नवसहस्रं पलानीति भाति, तथापि कल्पतर्थाद्यपकर्षबहुत्कर्षोऽपि तत्सुल्य एवोचितः । उपनायनमितिवत्तु साहस्रैरिति वृत्तानुरोधेन दैर्घ्यम्, पलपदस्यापि पूर्वेनिपात आर्यः तेन पलसहस्रेणेत्यर्थः । रूपना-
रायणदामोदरादयोऽप्येवम् । पलसहस्राणीति काचित्कः पाठोऽप्यमु-
मेवार्थं संवदति ।

शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमशकोऽपि हि कारयेत् ।

गुडधेन्यादिषु 'चतुर्थांशेन वत्सः स्यात्' इत्यभिधातात् । 'अत्रापि
कल्पसुवर्णचतुर्थांशेन वत्सः कार्यः' इति निबन्धकृतः ।

येषां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ।

न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ॥

कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ।

तथाष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् ॥

श्लुदण्डाष्टकं तद्ब्रह्माभाफलसमन्वितम् ।

भाजनं चासनं तद्ब्रह्माभ्रदोहनकं तथा ॥

भाजनं भोजनपात्रम् ।

कौशेयवस्त्रद्वयसंवृताङ्गी दीपातपत्राभरणाभिराणाम् ।

सचामरां शुण्डलिनीं सघण्टां गणित्रिकापादुकरौप्यपादापम् ॥

रसैश्च सर्वैः पुरतोऽभिजुंशं हरिद्रया पुष्पकलैरनेकैः ।

कुण्डलिनीं कर्णयोः कुण्डलयुताम् ।

अजाजिह्वस्तुभुवुशर्कराभिर्वितानकश्चोपरि पञ्चवर्णम् ।

गणित्रिका अक्षमाला । दामोदरीये तु गोलत्रिकेति पाठः । पाद-
किङ्किणीति तदर्थः । पादुकेति पादुकाः काष्ठमध्यः, रौप्यं रौप्याल-
ङ्कारः, तद्वयमपि पादेषु यस्याः सा । अजाजी जीरकम् । कुस्तुभुव-
र्धान्याकम् । रसैर्मथुराम्लतिक्तकपायकटुलवणरसयुतैर्द्रव्यैः ।

द्वावस्ततो मङ्गलवेदधोपैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।

आवाहयेत्तां गुडधेनुमन्त्रैर्द्रिजाय दद्याद्य दर्मपाणिः ॥

आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय

विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदधात् ।

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं

कन्यागणैः परितृतः पदमिन्दुमौलेः ॥

विप्रायेत्येकवचनमेकस्मिपक्षे । आपकादिभ्योऽन्यैव दक्षिणा । अने-
कस्मिपक्षे तुलापुरुषश्चक्षत्रयमिति केचित् । पञ्चद्रव्येऽप्येकस्मै एव विप्रा-
येति तु युक्तम् । आमन्त्रणमन्त्रास्तु प्रयोगे ज्ञेया इति ।

इति हिरण्यकामधेनुरान्विधिः ।

अथ प्रयोगः । तत्र यजमानोऽचेत्यानुस्तरा 'सर्वपापक्षयपूर्वकरु-
द्रकन्यागणेन्द्रादिसेवितशिववदप्राप्तिकामः शो हिरण्यगर्भकामधेनुमहा-
दानमहं प्रतिपादयिष्ये' इति संकल्प्य गोविन्दादिमण्डपपूजादिगुर्वादि-
नियोगान्तं तुलादानवत्कुर्यात् । गुरुर्वैद्यां षोडशारं विरच्य तदुपरि कृष्णा-
ग्निं प्राग्भीषमुत्तरलोमकं न्यस्य तदुपरि गुडप्रस्थं च न्यस्य तदुपरि पल-
त्रयाधिक्यपाशकिं हैमो कामधेनुं सालद्वारां निर्माय तत्पुरीयभागनिर्मितं
षट्संस्तनाभिमुखदक्षिणादिगवरिधतं विधाय पञ्चरत्नालङ्कृतां कौशेयद्र-
व्यसंज्ञितां सौवर्णेनूपुरद्वयमैत्रेयकसौवर्गेकुण्डलद्वयपट्टापादकिङ्किणीका-
ष्ठपादुकाद्वयरौप्यपादचतुष्टयाभरणयुतां साम्रदोहनान्वितां सचामरां धेतुं
स्थापयित्वा तत्समन्ताद्वारिपूर्णकुम्भाष्टकं, नानाफलानि, अष्टादशपा-
न्यानि, इक्षुदण्डाष्टकं, भोजनभाजनपीठदीपच्छत्रपद्मद्रव्याणि, हरिद्रां,
पुष्पाणि, जीरकं, धान्याकं, शर्करादि स्थापयेत् । ततो वितानं बद्ध्वा
प्रतिष्ठापूर्वकं नाममन्त्रेण यथाशक्त्युपचारैः पूजयेत्, उपरि वितानं च

वध्नीयात् । ततः कुण्डसमीपस्थकुम्भस्थापनपूर्णाहुत्यन्तमभिषेकान्तं तुला-
; पुरुषम् । एवमभिषिक्तो यजमानो गृहीतकुसुमाञ्जलिस्तां प्रदक्षिणी-
कृत्योपविश्य,—

या लक्ष्मीः सर्वलोफनां या च देवेष्ववस्थिता ।
धेनुरुपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥
देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
धेनुरुपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा यो च विभावसोः ।
चन्द्रार्कशक्तिय्या धेनुरुपाऽस्तु सा श्रिये ॥
चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनस्य च ।
लक्ष्मीर्या लोकराजानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥
त्वया यां पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञमुजाश्च या ।
सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छतु ॥

इति गुडधेनुमन्त्रैरावाह्य—

त्वं सर्वदेवगणमन्दिमङ्गभूता
विश्वेश्वरि त्रिपथगोदधिपर्वतात्ताम् ।
त्वद्दानशस्त्रशफलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलानुविधायिनीं त्वा-
मामाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वां कामधेनुरिति देवगणा वदन्ति ॥

इत्यामन्त्र्याद्येत्यादिकीर्तनान्ते 'सर्वपापशयपूर्वकरुद्रकन्यागणेन्द्रा-
द्विसेवितङ्गिवपदप्राप्तिकामः स्वर्गकाम ईश्वरप्राप्तिकामो वा गुरवे पूर्वोक्त-
वत्सपञ्चरत्नालङ्काराशुपेतामिमा कामधेनुं तुभ्यं संप्रददे' इति दद्यात् ।
ततः 'श्रुतैतदानप्रतिष्ठार्थं प्राप्तरत्नादि हिरण्यं वा संप्रददे न ममेति
वदेत् । ततः पुण्याहवाचनानन्तरं यजमानो ब्रह्मादि संपूज्य, यान्तिवत्या-
दिना विसर्जयेत् । मण्डपाद्युपकरणं गुरवे निवेदयेत् । कर्मसाक्षतासि-
द्धपर्यं प्राक्षणाभ्योजयेत् ।

इति हिरण्यकामधेनुदानप्रयोगः ।

अथ हिरण्याश्वदानम् ।

मात्स्ये—

अथाऽतः संभवश्यामि हिरण्याश्वविधिं परम् ।
 यस्य प्रसादाद्भुवनमनन्तं फलमश्नुते ॥
 पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोकेन्द्रावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
 अद्विह्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 स्वल्पेष्वेकाग्रिर्वस्तुर्वाद्धेमवाजिमत्वं ततः ॥
 स्थापयेद्देविमये तु कृष्णाजिनतिलोपरि ।
 कौशेयवस्त्रसंघीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ॥
 शक्तिस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्रपलाद्भुजः ।
 पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनम् ॥
 पूर्वाङ्गभाष्टकोपेतं मात्स्यमुफलसंयुतम् ।
 शय्यां सोपसकरा सद्भुद्धेममार्तण्डसंयुताम् ॥

मार्तण्डसंयुतामिति दीर्घपाठः शय्याया विशेषणं चेति दामोदराद्याः ।
 ह्रस्वपाठेनाश्वस्येति देमादिमदनौ ।

ततः सर्वोपधिक्षानक्षापितो वेदपुद्गवैः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

मन्त्रः प्रयोगे श्रेयः । 'एवमुच्चार्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत्' । गुरव इति ऋत्विजामप्युपलक्षणमिति इत्याकरपारिजातयोः । गुरव एवेति वाचस्पतिमिश्राः । युक्तं चेदम् । उपलक्षणे आनाभावात् ।

दत्त्वा पापश्रयाज्ञानोर्लोकमभ्येति शाश्वतम् ।

गोभिर्निमवतः सार्द्धमृत्विजः पस्विनयेत् ॥

सर्ववान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ।

इमं हिरण्याश्वविधिं करोति संवीज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः ।

विमुक्तपापः स पुरं सुरारे प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् । इति ॥

इति हिरण्याश्वदानविधिः ।

अथ प्रयोगः । यजमानः अद्येत्याशुक्त्वा 'सकलदुरितनिवृत्तिसम-
 नन्तरशाश्वतसूर्यलोकप्राप्तिपूर्वकदेवतेन्द्रपूज्यमानताविशिष्टाश्वलोकगमनो-
 त्तरसिद्धपूजितत्वविशिष्टविष्णुलोकप्राप्तिकामः श्रो हिरण्याश्वमहादान-

महं प्रतिपादयिष्ये' इति स्तुतुं गोविन्दादिपूजनादिमण्डपपूजादिगु-
र्वृत्तिगादिविनीयोगान्तं सर्वं प्रकृतिवत्कुर्यात् । ततो गुरुः षोडशारचकं
वेद्यां विलिख्य तदुपरि त्रिपञ्चाधिकसहस्रपलपर्यन्तशतयनुसारसुवर्ण-
घटितं भास्करप्रतिमायुतं हेमवाजिनं कौशेयवस्त्रसंवीतं प्राङ्मुखं स्थाप-
यित्वा समन्ताच्च पूर्णकुम्भाष्टकं पादुकोपानच्छत्रचामरासनभोजनभा-
जनमाल्येक्षुकलान्यष्टादशभान्यानि च स्थापयित्वा सोपकरणां शय्यां
च सन्निभापयेत् । शय्योपकरणानि च तूलिकोपभानप्रच्छदपदकलपुष्प-
कुङ्कुमकर्पूरागुदचन्दनताम्यूलदर्पणकट्टिकाचामरव्यञ्जनासनासिपुत्रि-
कादीपिकोपानताम्रचण्डिकाजलपात्रवितानाद्यानि । ततो 'भास्करा-
धिष्ठिताय हिरण्याभ्याय नमः' इति प्रतिष्ठापूर्वकं यथासंभवोपचारैर-
भ्यर्च्योपरि वितानं वप्नीयात् । नतः कुण्डसमीपस्थकुम्भस्थापनपूर्णाहु-
त्यभिषेकान्तं प्रकृतिवदेवमभिषिक्तो यज्ञमानो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्हिर-
ण्याभं त्रिःपरिक्रम्योपविश्य—

नमस्ते सर्वदेवेश वेदाहरणलम्पट ।

वाभिरूपेण मामस्मात्पाहि संसारसागरात् ॥

त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्कर ।

यस्माद्भाषयसे लोकानतः पाहि सनातन ॥

इत्यामन्त्र्य नमस्कृत्य अतोत्थायान्ते 'सकलेत्यादिप्रागुक्तसङ्ख्यान्ते'
इमं हिरण्याभं कृष्णाजिनोपरि न्यस्य तिलश्रोणोपरि स्थितं कौशेयव-
स्त्रसंवीतमुपर्यारूढमार्तण्डप्रतिमं शय्यामाल्येक्षुकलान्यदिपूर्णकुम्भाष्टकसर्वो-
पकरणयुतममुकगोत्राय गुरवे संप्रददे' इति तद्धस्ते जलं क्षिपेत् ।
'दानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णदक्षिणां संप्रददे' इति दक्षिणां दत्त्वा ऋत्विगा-
दिभ्यो गाः शय्यानुपकरणं च गुरवे दत्त्वा पुण्याहवाचनादिमहविसर्ज-
नापान्तं कृत्वा प्रादाणान्भोजयेत् ॥

इति हिरण्याभदानप्रयोगः ।

अथ हिरण्याभरणदानम् ।

मात्स्ये—

अपातः संप्रदद्यामि महादानमनुत्तमम् ।

पुण्यमभरणं नाम महापातकनाशनम् ॥

पुण्यं दिनमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोपेशावाहनं तद्वत्तुलापुरुषदानवत् ॥
 कृत्विह्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम् ॥
 अष्टाश्वं चतुश्च वा चतुश्चक्र सञ्चरम् ।
 ऐन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलाऽन्विनम् ।

तिला द्रोणमिताः ।

आभाराभिपलादूर्ध्वं क्षतितः कारयेद्दुषः ।

भारः पलसहस्रद्वयम्—

स्त्रिया तुला पलशतं भारः स्याद्विशतिस्तुलाः ।

इत्यभिधानात् ।

‘एतच्च सुवर्णमानपूज्यश्च जपुर्लोकपालाश्च चक्ररक्षकसहितस्य’ इति
 निषन्धकृतं । दूषरो युगाधारकाष्टम् । लोकपाललक्षणं ब्रह्माण्डे उक्तम् ।

चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्वष्टादशैव तु ।

कौशेयवस्त्रसवीतमुपरिष्टाद्विज्ञानकम् ॥

मास्येष्टुपलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।

पुरुषेणेष्टदेवताप्रतिमया समन्वितमधिसितम् ।

छत्रचामरकौशेयवस्त्रोपानहपादुकाः ।

गोभिर्विभवतः सार्द्धं दद्याच्च शयनादिकम् ॥

अध्याष्टेन संयुक्तं चतुर्भिरथवाग्निभिः ।

द्वाभ्यामथ युतं दद्याद्धेमसिंहध्वजान्वितम् ॥

अष्टाऽश्वं चतुरश्रं वेति काञ्चनाश्वपरम् । अष्टाश्वेनेत्यादि तु प्रत्यक्षा-
 श्वपरमिति मेदः । तत्राश्वद्वयपक्षे हेममयसिंहाद्वितत्त्वजयुक्तरथ इति ‘अश्व-
 शिष्टपक्षद्वये काञ्चनाश्वोत्तेन्द्रनीलकुम्भाद्वितत्त्वजयुक्तरथ इति व्यवस्था ।

यजु हेमाद्रौ ‘सप्ताश्वकेन संयुक्तम्’ इति क्वचित्पाठः । स सर्व-
 पुस्तकविसंवादादुपेक्ष्यः । एतेन यत्वेनचिदेतत्पाठालम्ब्यतेनोक्तम् ‘अष्टा-
 श्वमित्यनेन पौनरुक्त्यामावाहुमयत्रापि हेमा एवाश्वा आशा न क्वचि-
 दपि स्त्राभाविताः’ इति तदप्यपास्तम् । चतुर्भिरथवाग्निभिरित्यस्य
 चतुरश्रं वेत्यनेन पौनरुक्त्यस्यापरिहाराय ।

चक्ररक्षानुभौ तस्य तुरगस्थात्रयाग्निनी ।

चकरक्षौ चक्रसमीपस्थावन्निनौ कार्यौ ।

तल्लक्षणमुक्तं तुलायाम्—

पुण्यकालं ततः प्राप्य पूर्वकल्पापितो द्विजैः ।

त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

शुद्धमात्म्याम्बरो दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

मन्त्रः प्रयोगे क्षेयः ।

इति तुरगरथवानमेतज्जवभयसूदनकारि यः करोति ।

स कलुषपटलैर्विमुक्तदेहः परममुपैति पदं विनाकपाणेः ॥

देदीप्यमानवपुषां विजितप्रभाव-

माक्रम्य मण्डलमखण्डमवण्डरश्मेः ।

सिद्धाङ्गनानयनपदपदपीयमान-

मकारबुजोऽम्बुजभवेन चिरं सहास्ते ॥

इति हिरण्याश्वरयज्ञानम् ।

अथ प्रयोगः । यजमानोऽधेत्याशुस्त्वा 'सकलकलुषपटलविमुक्ति-

भवभयाभावपूर्वकपिनाकपाणिपरमपदप्राप्तिकामो देदीप्यमानवपुःप्र-

भावविजितचन्द्रमण्डलाक्रमणसिद्धाऽङ्गनानयनपदपदपीयमानवदनाम्बु-

जत्वपूर्वकचिरकालप्राप्तसहवासकामो वा श्रो हिरण्याश्वरयज्ञमहादानमहं

प्रतिपादयिष्ये' इति सङ्कल्प्य गोविन्दादिपूजामण्डपपूजागुर्वादिविनियो-

गान्तं प्रकृतिवत्कुर्यात् । ततो गुरुवेद्यां षोडशरथकादि विरच्य तत्र

न्यस्तकृष्णाजिते द्रोणपरिमितान्तिलान्स्थापयित्वा तदुपरि प्रागुक्तकूबर-

ध्वजपुस्तपादिभिरष्टभिश्चतुर्भिर्वाऽथैः सह यथा सुवर्णपटितं चतुश्चक्र-

मिन्द्रनीलमयकुम्भाद्विहितहेमध्वजयुतं, प्रत्यक्षाश्वद्वयपक्षे हेमसिंहाङ्गित-

ध्वजसंयुतं प्रागादिदिगष्टकरिषतलोकपालाष्टकप्रतियायुतं सप्तचराग-

दलसौवर्णस्वेष्टदेवताप्रतिमाभिष्टितं चक्रसमीपस्थाधारुदचक्ररक्षकाश्वि-

नीकुमारप्रतिमाद्वययुतं प्रागुक्तकुम्भधान्याद्युपेतं सवितानकं यथाशक्ति

कल्पागनीभिर्युतं प्रत्यक्षैरष्टाभिश्चतुर्भिर्वाऽथैर्द्वौग्यां वा प्रत्यक्षाश्वान्यां युतं

रथं स्थापयेत् । ततो 'हिरण्याश्वरथाय नमः' इति संपूज्योपरि विद्वानं

युगीयात् । ततः कुम्भसमीपस्थकुम्भस्थापनपूर्वाहुत्यभिवेकान्तं प्रकृति-

यत् । एवमभिषिक्तो यजमानो गृहीतकुसुमाञ्जलिस्तं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य,

नमो नमः पापविनाशनाय विश्वात्मने वेदतुरङ्गमाय ।

भान्नामभीक्ष्ण्य भवाय जैत्रे पापौषदावानल देहि शान्तिम् ॥

वस्यष्टकादित्यमरुद्गणानां त्वमेव धाता परमं निधानम् ।

यतस्ततो मे हृदयं प्रयातु धर्मकतानत्वमघौघनाशात् ।

इति मन्त्रमुक्त्वा पुण्याञ्जलिं प्रक्षिप्य नमस्तद्व्योपविश्याद्येत्याद्युक्त्वा सकलकलुषेत्यादिसङ्कल्पान्ते 'गुर्धृत्विग्भ्यो ब्राह्मणेभ्य इमं हिरण्याश्वरयं हेमाष्टाश्व हेमचतुरश्वं वा सर्वोपस्करसाहितमहं संप्रददे न मम' इति तद्वस्ते पुनर्जलं क्षिपेत् । 'कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थमेतान्सुवर्णान्युष्मभ्यमहं संप्रददे' इति वदेत् । अथाप्यल्पद्रव्यत्वे एकामिनिधानादिकं ज्ञेयम् । ततः पुण्याद्वाचनदेवताविसर्जनान्तं कृत्वा प्रकृतिवद्ब्राह्मणान्भोजयेत् ।

इति हिरण्याश्वरयदानम् ।

अथ हेमहस्तिरयदानम् ।

मात्स्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरयं शुभम् ।

यस्य प्रसादाद्भवन् वैष्णवं याति मानवः ॥

पुण्या त्रियिमासाद्य तुलापुरुषदानवन् ।

विप्रवाचनिकं कुर्याद्वोक्तेषावाहनं जुषः ॥

भरत्विह्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ।

अत्राप्युपोषितस्तद्ब्राह्मणैः सह भोजनम् ॥

श्रुयांसुष्यरथाकारं काञ्चनं मणिमण्डलम् ।

बलमीभिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कत्रयसंयुतम् ।

मध्ये नागयणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम् ॥

कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्ग्रथम् ।

तथाऽष्टादश धान्यानि भाजनासनचन्दनैः ॥

दीपिकोपानहच्छत्रदर्पणं पादुकान्वितम् ।

ध्वजे तु गरुडं श्रुयात्स्त्रुरामे विनायकम् ॥

नानाफलसमायुक्तमुपरिष्ठाद्वितानकम् ।

कौशेयं पञ्चवर्णं च अम्लानवसुमान्वितम् ॥

चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।

चतुर्भिर्होममावर्द्धैर्मुक्ताक्षामविभूषितैः ॥

स्वरूपैतः करिभ्यां च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।
 कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमाभारादपि शक्तितः ॥
 तथा मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
 त्रिःप्रदक्षिणमाचृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं प्राक्षणेभ्यो निवेदयेत् ।

मन्त्रः प्रयोगे हेयः ।

इत्थं प्रणम्य कनकेन रथप्रधानं
 यः कारयेत्सकलपापविमुक्तवेदः ।
 विद्याभरामरमुनीन्द्रगणाभिजुष्टं
 प्राप्नोत्यसौ पदमतीन्द्रियमिन्दुमौलैः । इति ॥

पुष्परथः क्रीडारथः । स चोपर्याच्छादितो भवति । कल्लो लोह-
 पालाश्रयाः । उपमितनलपुगुहाणीति दामोदरः । लोहपालशिवाकर्मद्व-
 लक्षणानि प्रागुक्तानि ।

नारायणप्रतिमा नारदपञ्चरात्रे—

नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रे तथोत्तरे ।
 दक्षिणे तु गदापद्मे नीलमीमूतसन्निभम् ॥
 वामे श्रीवैष्णवीहस्ता पुष्टिः पद्मकरा परे ॥

उत्तरे शङ्खमधः, उपरि चक्रम् । दक्षिणे उपरि गदा, पद्ममधः इति ।
 वामे वामभागे । अपरे दक्षिणे भागे ।

गदहस्तु—

उपेन्द्रस्यामृतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।
 सम्यग्मातुगतो भूमौ मूर्द्धा च कणमण्डितः ॥
 पक्षिजङ्घो नरप्रीवस्तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
 द्विबाहुपक्षयुक्तश्च कर्तव्यो विनवासुतः । इति ॥

विनायकौऽपि—

चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्तव्योऽत्र गजाननः ।
 नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्कचक्रतरोसरः ॥
 दन्तं दक्षक्रे दद्याद्वितीये चाक्षसूत्रकम् ।
 तृतीये परशुं दद्याच्चतुर्थे मोदकं तथा । इत्यर्थः ॥

पञ्चपलादिसुवर्णपरिमाणं चरजगद्विनायकादिप्रतिम्यसहितस्य

भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥

सर्वटादिलक्षणं मार्कण्डेये—

सौत्सेधवप्रपाकारं सर्वतः खानकावृतम् ।

योजनार्द्धार्द्धविष्कम्भमष्टभागायतं पुग्म् ॥

सदृष्टेन तथा खेटं सत्यादोनं च सर्वटम् ।

सया शूद्रजनप्राय मुसमृद्धकृषीषलम् ॥

क्षेत्रोपभोगभूमये वसतिप्रामसंक्षिता ।

यावन्नि छाङ्गलविभागमुखानि भूमे-

र्भासांपतेर्दुहितुरंगजरोमराणि ॥

सावन्ति शङ्करपुरे स समा हि तिष्ठे-

भूमिप्रदानमिह य. कुरुते मनुष्यः । इति ॥

अथ प्रयोगः । यजमानोऽद्येत्यादि 'सकलपातकश्रयान्तरगन्धर्वकि-
न्नरसुरासुरसिद्धसङ्घसेविनावधूतचामरविमानाधिष्ठानपूर्वकस्त्रीयामरनाय-
कत्वपूर्वकपितृपितामहादिवन्धुसहितशम्भुपुरगमनानन्तरैसद्देयभूलाङ्गल-
मुखोत्कीर्णरजःसहितहलसम्यद्धवपरोमसङ्घपञ्चर्षावच्छिन्नशम्भुपुरनिवा-
सकामः इवः पञ्चलाङ्गलमहादानं प्रतिपादयिष्ये' इति कृतसङ्कल्पः प्रकृ-
तिवद्भोविन्दादिपूजाभण्डपूजागुर्वाविधिनियोगान्तं सर्वं कुर्यात् । ततो
गुरु, पौडशारे सारदारुमयानि पञ्च हलानि युगयोक्कश्चुफालतौदाद्यु-
पाकरणयुतानि काञ्चनोपकरणसहितानि काञ्चननिर्मितानि पञ्च हला-
नि तूलीतान्मूलाद्युपकरणसहितां शय्यां गामेकां दोग्ध्रीं परितोऽष्टादश
धान्यानि मण्डपाद्वहिर्गोसहस्रोत्तलश्रणान्वृषान्सालङ्कारान्सोपस्करान-
धिवास्य वेद्युपरि वितानं बद्धा, 'हलंभ्यो वमः' इति मन्त्रेण संपूज्य कु-
ण्डाभ्यां कलशस्थापनादिवनस्पतिपर्यन्तप्रधानहोमान्तं संपादयेत् ।
ततो गुर्वाक्षया चतुर्णामन्यतमं भ्रत्विक् स्वकीये कुण्डे 'पर्जन्याया-
ऽऽदित्येभ्यो रुद्राय जुष्टं निर्वपामि' इति तत्तदेवतायै प्रत्येकं चरुं निरूप्य
पयसि श्रपयित्वा तेन पालाशसमिद्धि, सौवेणाऽऽग्नयेन दयामतिलैश्च पर्ज-
न्यादित्यरुद्रेभ्यस्तिलिङ्गैर्मन्त्रैः प्रत्येकमष्टाविंशतिर्जुहुयात् । तत्र ऋग्वे-
दिनाम् 'अच्छा वद' इति पर्जन्यमन्त्रः । एवं यजुर्वेदिनाम् 'सन्नो वातः
पवताम्' । सामगानाम् 'पर्जन्यः पिता महिषस्य' इति । आथर्वणानाम्
'अभिवन्दस्तनयाद्रथोदधि' इति । आदित्यरुद्रयोस्तु मन्त्रास्तत्तच्छास्त्रीयाः

सामान्यप्रयोगे पूर्वमुक्ताः । ततः खिष्टकृदाद्यभिप्रेकान्तं, ततो यजमानः
सपुष्पे लाङ्गलानि त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य—

यस्माद्वेवराणाः सर्वे स्यावराणि चराणि च ।

धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवाऽस्तु मे ॥

यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे मक्तिर्धर्म एव दृढा भवेत् ॥

इत्युक्त्वा पुष्पाणि हस्तेषु क्षिप्त्वा नत्वा च वेदिपश्चिमत उपविश्य
सप्तलीकं गुरुमुपवेश्याग्नेयादिप्रधानसंकल्पकीर्तनान्तेऽङ्गुलगुरवे तुभ्यं
भूमिसहितानि धुरन्धरवृषशय्यादिसर्वोपस्करसहितानि सुवर्णसारवा-
रमयान्युभयविधानि हलानि संप्रददे इति वद्यात् । दक्षिणां च, अस्ति-
श्वोऽन्या दक्षिणा । स्वल्पेभ्येकाग्रिविधानमिति केचित् । पुनः पुण्या-
द्वयाचनानन्तरपूजादेवताविसर्जनविप्रभोजनानि प्रकृतिवत् ।

इति पञ्चलाङ्गलदानप्रयोगः ।

अथ धरादानम् ।

मास्तये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

पापक्षयकरं नृणाममङ्गलस्यविनाशनम् ॥

कारयेत्पृथिवीं हैमीं जम्बूद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।

नदीनदसमोपेतामन्ते सागरवेष्टिताम् ॥

महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम् ।

हेमः पलसहस्रेण तदर्द्धेनाय शक्तितः ॥

शतत्रयेण वा कुर्यात्तद्विशतेन शतेन वा ।

कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमशकोऽपि विचक्षणः ॥

पलसहस्रादिमानं प्रतिमादिसहितायाः पृथिव्याः ।

तुलापुरुषवत्कुर्यात्लोकेशावाहनं ततः ॥

अस्तिह्मण्डपसंभारभूषणाञ्छादानादिकम् ।

येषां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानामुपरि न्यसेत्

तथाष्टादश धान्यानि रसोश्च लवणादिकान् ।
 तथाष्टौ पूर्णकलशान्समन्तात्परिकल्पयेत् ॥
 वितानकं च कौशेयं फलानि विविधानि च ।
 इत्येवं रचयित्वा तामविवासनपूर्वकम् ॥
 पुण्यं कालमयाऽऽसाद्य मन्त्रानेतानुदीरयेत् ।

मन्त्राः प्रयोगे श्रेयाः ।

एवमुच्चार्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 भराहं वा चतुर्भागं शुरवे विनियेदयेत् ॥
 शेषं चैवाय ऋत्विग्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् । इति ॥
 'एकहरतेन कर्तव्या चतुरस्रा सुशोभना' ।

इति हेमाद्रिरूपनारायणादिभिश्चतुरस्रोक्ता । 'त्रिकोणा' दानसौख्ये
 वामोदरीये च । 'परिमण्डला' इत्यन्ये ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धेमधरां शुभाम् ।
 पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
 विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीमालमालिना ।
 नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमसौ रमेन् ॥
 पुत्रपौत्रप्रपौत्रोश्च तारयेदेकविंशतिम् । इति ॥

पृथिवीं ह्रीं कुर्यादित्युक्ते सप्तद्वीपवत्याः करणप्रसङ्गे जम्बूद्वीपानु-
 कारिणीमिति विशेषणम् । जम्बूद्वीपानुसादृश्येऽपि नानापर्वतसरोवरा-
 द्यन्त्रितानुकारित्वप्रसङ्गे मर्यादापर्वतवतीमित्युक्तम् । तावता मेरोरकर-
 णप्रसङ्गे मध्ये मेरुसमन्वितामित्युक्तम् । जम्बूद्वीपलक्षणं विष्णुपुराणे—

नववर्षे तु मैत्रेय जम्बूद्वीपमिदं मया ।
 लक्षयोजनविस्तारं सङ्क्षेपात्कथितं तव ॥
 जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।
 मैत्रेय वलयाकारः स्थितः क्षीरोदधिर्वेदिः ॥
 जम्बूद्वीपं समतानां द्वीपानां मध्यतः स्थितम् ।
 तस्यापि मेरुर्मैत्रेय मध्ये कनकनिर्मितः ॥
 चतुरशीतिसाहस्रैर्योजनैरस्य चोच्छ्रयः ।
 प्रविष्टः षोडशाब्जताह्वात्रिशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥
 मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वतः ।

तथा—

मेरोअतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतः ॥
इलाहृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ।
विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतविस्तृताः ॥
पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
पश्चिमाः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥

मर्यादापर्वतास्तु प्रक्षाण्डे—

जाठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ ।
तौ दक्षिणोत्तराभ्यामावानीलनिपथायतौ ॥
कैलासो हिमशब्धैश्च दक्षिणे वर्षपर्वतौ ।
पूर्वपश्चादध्यायतावर्णान्तर्गन्धर्वस्थितौ ॥
त्रिशूङ्गो 'जारधिश्वैश्च उत्तरे वर्षपर्वतौ ।
पूर्वपश्चादध्यायतावर्णान्तर्गन्धर्वस्थितौ ॥
निपथः पारिजातश्च पश्चिमे वर्षपर्वतौ ।
तौ दक्षिणोत्तराभ्यामावानीलनिपथायतौ ॥

इलाहृतस्योभयपार्श्ववर्तिनौ नीलनिपथौ द्वौ पर्वतौ दैर्घ्येण लक्ष्ययोजनौ ।
वर्षाण्ययुक्तानि प्रक्षाण्डे—

उत्तरं वरसमुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणे ।
पतङ्गे भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
भारतं प्रथमं वर्षं ततः किम्पुरुषं स्मृतम् ।
हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥
रस्यरुः चोत्तरे वर्षं तस्य चानु द्विरणमयम् ।
उत्तराः पुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥
मेरोः पूर्वेण भद्राश्वं केतुमालं तु पश्चिमे ।
पपे द्वे तु समाख्याते तयोर्मध्यमिलाहृतम् ॥
नवसाहस्रमेतेषामेकैकं द्विजसत्तमाः ।

अथ प्रयोगः । कर्ताऽप्येत्याहुस्त्वा 'सर्वपाषाणमद्भुतनिवृत्तिप्रवृत्तयो-
कविंशतिस्त्वनुरूपोत्तारणपूर्वककिङ्किणीमालमालिसौवर्णविमानकटरणकना-
रायणपुरगमनानन्तरकल्पप्रयावच्छिन्ननारायणपुरनिवासकामः श्यो घरा-
महादानमहं प्रतिपादयिष्ये' इति प्रभानसद्वत्पादिषोडशारलिसनान्तं

प्रकृतिवन् । तदुपरि कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्र द्रोणमित्रौस्तिलानासाद्य
तदुपरि प्रागुक्तलक्षणां मेरोरुपरि पूर्वादिकमेण लोकपालाष्टकोपेतां
महारत्नयुतां वसुक्रादित्यप्रतिमोपेतां धरां स्थापयेत् । तस्याश्च परितः
प्रागुक्तवान्यद्भुम्भाष्टकोपेतनानाविधफलदासः प्रमृतीन् स्थापयेत् । 'धरायै
नमः' इति पूजयेदुपरि वितानं वध्नीयाच्च । ततः कुण्डसमीपस्थकु-
म्भस्थापनादिपूर्णाहित्यभिषेकान्तं प्रकृतिवत् । एवमभिषिक्तो यजमानस्तां
त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य पुण्याण्यादाय—

नमस्ते सर्वभूतानां त्वमेव भवनं यतः ।
धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे ॥
वसु धारयसे यस्माद्भु चारीव निर्मलम् ।
वसुन्धरा ततो जाता तस्मात्पाहि भयादलम् ॥
चतुर्मुखोऽपि नो गच्छेद्यस्मादन्तं तयाऽबले ।
अनन्ताये नमस्तस्मात्पाहि संसारकर्दमात् ॥
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे क्षिप्ते गौरीति संस्थिता ।
गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे व्योम्ना चेन्दौ रवी प्रमा ॥
सुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ।
विश्वं प्राप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्मृता ॥
धृतिः विधतिः क्षमा क्षोणी पृथ्वी वसुमती रसा ।
एताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि संसारसागरान् ॥

इत्यभिमन्त्र्य पुण्याणि प्रक्षिप्य नत्वोदङ्मुखान्ब्राह्मणानुपदेश्याऽष्टे-
त्याशुक्त्वा सर्वपापेभ्योऽदिनारायणपुरनिवासकाम इत्यन्तं प्रतिज्ञावदु-
च्चार्य इमां कृष्णाजिनन्यस्ततिलोपरिविन्ध्यस्तां पञ्चपलाधिकयथाशक्ति
हेमसपरिकरनिर्मितां जम्बूद्वीपानुकारिणीं मर्यादापर्वतमध्यमेकनववर्षलो-
कपालाष्टकनदीनदशतयुतां सप्तसागरवेष्टितां फलवान्यवस्वादिप्रतिमाशु-
पेतां धरा विष्णुदेवतां सुष्मभ्यमहं संप्रददे इति दद्यात् । अर्द्धं तुरीयांशं
वाऽऽचार्याय शिष्टमृतिवग्भ्यः । प्रकृतिवद्विभाग इति केचित् । नृपकर्तृके
दाने ग्रामादिदक्षिणा, अन्यकर्तृके तु यथाशक्ति सुवर्णम् । स्वल्पे
त्वेकाग्रिविधानमिति केचित् । ब्राह्मणवाचनदेवतापूजनविसर्जनविप्रभो-
जनानि प्रकृतिवत् ।

इति धरादानप्रयोगः ।

अथै विश्वचक्रदानम् ।

मासये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तपनीयस्य शुद्धस्य विपुवादिषु कारयेत् ।
श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन ॥ मध्यमम् ॥
तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।
अन्यद्विंशपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥

वक्ष्यमाणविश्वादिप्रतिमासहितस्य विश्वचक्रस्येदं मानम् ।

पोहशार् ततश्चक्रं भ्रमन्नेभ्यष्टकावृतम् ॥

अरा नाभिस्पृष्टमूला नेमिस्पृष्टाग्राः शलाकाः । भ्रमन्तीनां वलया-
काराणा नेमीनां पञ्चावयवानामष्टकेनावृतं वेष्टितमित्यर्थः ।

नाभिपद्मे स्थितं बिष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ।

नाभिपद्मे नाभिरूपाष्टदलपद्मकर्णिकायामित्यर्थः । अष्टसु दलेष्वार-
णरूपदेवताष्टकस्य सन्निवेशात् । 'शङ्खचकेऽस्य पार्श्वे ॥ देव्यष्टकसमा-
युतम्' । योगारूढं हृत्प्रवेशायस्थितसंपुटाकारहस्तद्वयम् ।

अष्टौ देव्योऽपि पञ्चरात्रे—

विमलौत्कर्षणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च ।

प्रह्नी सत्या तथेशाना अष्टौ च परितो हरेः ॥

वरदा दक्षहस्तेन वामहस्तधृतायुधाः ।

प्रशस्ततरुणीरूपा अष्टौ देव्यः प्रकीर्तिताः ॥

दक्षो दक्षिणः, आयुधं चक्रमिति दामोदरः ।

द्वितीयावरणे तद्वत्पूर्वतो जलशायिनम् ॥

अत्रिर्भुगुर्नेतिष्ठश्च प्रज्ञा कश्यप एव च ।

मलयः क्रूरो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ॥

रामो रामश्च कृष्णश्च युद्धः परुक्नी च ते क्रमात् ।

तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्बुभुक्षुर्भिर्युता ॥

चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च ।

पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु ॥

लोकपालाष्टकं षष्ठे दिग्मातद्वास्तथैव च ।

शौरचक्रन्यस्तकृष्णाजिने स्थापितद्रोणमितसिलोपरि विश्वचक्रं संस्थाप्य
 सत्याष्टदलकर्णिकायां विष्णुं, मूर्खादिदलेषु 'विमला उत्कर्णगी ज्ञाना
 क्रिया योगा प्रह्री सत्या ईशाना' इत्यष्टौ । द्वितीयावरणे षोडशकोष्ठेषु
 'जलशाय्यत्रिभृगुवसिष्ठत्रलक्ष्यवमस्याचवतारदशकम्' इति प्रतिमाषो-
 ढशकम् । तृतीयावरणे गौरी ब्रह्माणी रौद्री कौमारी वैष्णवी वाराहीन्द्रा-
 णीकौशिकीरत्यष्टौ, ध्रुवाश्वरसोमानिलनलप्रत्यूपप्रभासाख्यानष्टौ वसून् ।
 चतुर्थावरणे ध्वात्र्येममित्रवरुणांशभगेन्द्रविवस्वत्पूषर्जन्यत्वष्टृविष्वाख्य-
 द्वादशादिस्थानवेदचतुष्टयं च । पञ्चमावरणे पञ्च भूतानि पृथिवीवरुणवह्नि-
 वायुविनायकात्मकानि वीरभद्रशम्भुगिरिशार्ङ्गकपादहिर्यन्त्यपिनाकिभुव-
 नाधीश्वरकपालिविशाम्यतिस्थाणुभगाख्यान, एकदश रुद्राश्च । षष्ठावरणे
 यथाक्रमतो लोकपालाष्टकम्, ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पद-
 न्तसार्वभौमसुप्रतीका. इति दिग्गजाष्टकम् । सप्तमावरणे खड्गचक्रश-
 क्रिपाशभ्रजगदाशूलशङ्खचक्रैस्तुभचामरच्छत्रपूर्णकुम्भदीपनूपमरूपाणि स्व-
 र्णखण्डानि । अष्टमावरणे विष्णुदेव्यष्टकजलशाय्यऽग्निमृगुवसिष्ठप्रस-
 कश्यपमहस्यप्रतिमाषोडशकं स्थापयेत् । चरस्य समन्ताद्धान्यरसद्र-
 व्यपूर्णकुम्भाष्टकवज्रमाख्येक्षुफलरत्नादीनि वितानकं च धर्मीयात् । ततो
 'विश्वचक्राय नमः' इति पूजयेत् । ततः कुण्डसमीपे कलशस्थापना-
 दिपूर्णाहुत्यभिषेकान्तं प्रकृतिवत् । प्राकृतमहादिहोमोत्तरं 'अक्राधिष्ठित-
 विष्वादिभ्यस्तत्तमन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वाऽष्टाविंशत्यादिसंख्यया होम कार्यः'
 इति केचित् । ततोऽभिषिक्तो यजमानो विश्वचक्रं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य—

नमो विश्वमयावेति विश्वचक्रात्मने नमः ।

परमानन्दरूप त्वं पाहि न. पापकर्दमात् ॥

तेजोमयमिदं यस्मात्सदा पश्यन्ति योगिनः ।

हृदि तत्त्वं गुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ॥

वासुदेवे स्थितं चक्रं चक्रमध्ये तु माधवः ।

अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थितान्निह ॥

विश्वचक्रमिदं यस्मात्सर्वपापहरं परम् ।

आयुधं आधिवासश्च भवादुद्धर मामत. ॥

इतिमन्त्रैरामन्त्र्य पुष्पाणि प्रक्षिप्य नमस्कृत्य वेदिपश्चिमत उप-
 विश्य पुरोक्तं सङ्कलित्यादिमहासङ्कल्पमुक्त्वा इमं विश्वचक्रं विष्णा-

देवताऽधिष्ठितं विष्णुदैवत्यं युष्मभ्यमहं संप्रददे इति दद्यात् । दान-
तांतिष्ठार्थं सुवर्णं दक्षिणाभिभागः प्राक्कृतः । स्वल्पेष्वेकामिविधान-
मिति केचित् । पुण्याहवाचनदेवताविसर्जनप्राक्षणभोजनानि कुर्यात् ॥

इति विश्वचक्रदानम् ॥

अथ महाकल्पलतादानम् ।

मात्स्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिमथाऽऽस्ताद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
मत्स्विह्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत्कुर्यात्लोकेशावाहनादिकम् ।
चामीकरमयीः कुर्याद्दश फल्पलताः शुभाः ॥

चामीकरं हेम । नानापुष्पकलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।

पुष्पकलाशुकानि स्वरूपतः इति केचित् । 'हैमानि' इत्यपरे ।
हैमलतानां स्वरूपतः पुष्पकलानां योगासंभवात्तानि हैमानि । अंशु-
कानि ॥ कार्पासादीन्येव । हैमोपादाने तत्पदे लक्षणापत्तेरिति तु युक्तं
प्रतीमः । अत्र 'कलान्याम्राद्याकाराणि' इतिरूपनारायणः । 'काम-
नया पशुपुत्रादिरूपाणि' इतिदामोदररत्नाकरादयः ।

विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः ।

हारानादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विद्वद्भ्यः ॥

सिद्धाः पश्चिमुक्ताः किन्नराः । विद्वद्भ्यः पक्षिणो वेतिदामोदरः ।

लोकपालानुमारिण्यः कर्णव्यास्तासु देवताः ।

प्राक्षीमनन्तशक्तिं च लज्जस्योपरि न्यसेत् ॥

अवस्ताप्यतयोर्मध्ये पद्मशङ्खधरे उभे ।

शभासनस्था तु गुह्ये पूर्वतः कुलिशायुवा ॥

रज्जन्यमस्थितामेयीं सुश्याणिरथानले ।

याम्ये च महिषारूढा गदिनी तन्दुलोपरि ॥

गृणे च नेत्रंती स्याप्या सप्तङ्गा दक्षिणाऽपरे ।

यारुणी वारुणीक्षीरे वृषस्था नागपाशिनी ॥

पराविनी च वायव्ये गृगरथा शर्वरोपरि ।

सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिसंस्थिता ॥

माहेधरी पृथारुढा नवनीते त्रिद्वलिनी ।

मौलिन्यो वरदास्तद्वत्कर्तव्या बालकान्विताः ॥

मध्ये द्वे लने । अष्टदिक्ष्वष्टौ । मध्ययोरधो प्राद्वयनन्तशक्ती । अन्या-
सामधो लोकपालशक्तयः । इमं ऐरावतः । रजन्यजो हरिद्राढागः ।

निधिः कलशकारः । बालकान्विताः क्रोडस्थालाः ।

शतया पञ्चकलादूर्ध्वमासहस्रात्मकस्येत् ।

सप्रतिमादीनामेतन्मानम्—

सर्वासामुपरिष्ठाप्य पञ्चवर्णवितानम् ।

धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि ॥

मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋषिभ्योऽन्यास्तथैव च ।

ततो मङ्गलशब्देन स्तावः शुक्लाम्बरावृतः ॥

त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेवानुदीरयेत् ।

मन्त्रः प्रयोगे शेषः ।

इति सकलदिगाङ्गनाप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति ।

अभिमतकन्देशनागलोके वसति पितामहवत्सराणि त्रिशत् ॥

पितृशतमथ तारयेद्वाधेर्भवदुरितौपविनाशशुद्धदेहः ।

सुरपतिवमितासहस्रसंख्यैः परिवृतमम्बुजसंसदाभिवन्द्यः । इति ॥

अथ प्रयोगः । अग्रेत्यादि 'सकलपापक्षयविशुद्धदेहत्वं पूर्वकदेवगण-
सहस्रपरिवृतप्रक्षाभिनन्द्यपितृशतभवाब्धिसन्तारणानन्तरप्रक्षात्रिशद्वत्स-
रावधिकामितकन्दनागलोके निवासकामः श्वः कल्पलतामहादानं प्रतिपा-
दयित्वे । इति सकलस्य प्रकृतिवद्भोविन्दादिपूजामण्डपपूजागुर्वादिभित्ति-
योगान्तं सर्वं कुर्यात् । ततो वेदिलिखितचक्रमस्तलवणकूटोपरि एकां
लतां स्थापयित्वा तन्मूले प्राक्षीं न्यसेत् । लवणकूटं पञ्चपर्यां लतां स्था-
पयित्वा तन्मूलदेशे 'आनन्ती शक्तिम्' पूर्वादिकमात् 'गुहहरिद्रा-
ढागतन्दुलपूतक्षीरशर्कराविलनवनीतस्याष्टलतामूलेषु ऐन्द्रादिसक्तीः'
संस्थाप्य परितो दश पूर्णकुम्भान् दश धेनूदंश्च वस्त्रयुगानि फलमात्य-
धान्यादीनि च विन्यस्य लतासहिताः शक्तीः प्रतिष्ठापूर्वकं पूज-
यित्वा ततः पुण्डरीकप्रत्यङ्मुखस्यावनादिपूर्णाहुत्यभिषेकान्तं प्रकृति-
यत् । एवमभिविक्रो वजमानः कल्पलतासिःप्रदक्षिणमावृत्य—

नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरमालिनीभ्यः ।

(आशंसिताभिर्यकलप्रदाम्यो दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः ॥

इमं मन्त्रमुच्चार्य पुष्पाणि प्रक्षिप्य नमस्कृत्य वेदिपश्चिमत उपविश्य
पूर्वोक्तं महासङ्कल्पमुक्त्वा यथासमं विज्ञेयवैशिष्ट्यमुच्चार्य दद्यात् ।
स्वल्पद्रव्यत्वपक्षे एकाग्रिविधानमिति केचित् । पुण्याहवाचनदेवतापूज-
नविसर्जनमण्डपादिप्रतिपादनग्राहणभोजनादीनि प्रकृतिवत् ।

इति कल्पलतादानम् ।

अथ सप्तसागरदानविधिः ।

। सात्त्विके—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

सप्तसागरकं नाम सर्वपातरुनाशनम् ॥

कारयेत्सप्त कुण्डानि काञ्चनानि विचक्षणः ।

प्रोदेशमात्राणि तथा रस्तिमात्राणि वा पुनः ॥

कुर्यात्सप्तगुलादूर्ध्वमासदस्याञ्च शक्तितः ।

सस्थाप्यानि च सर्गाणि कृष्णाग्निनतिलोपरि ॥

प्रथमं पूरयेत्पुण्ड्रं लवणेन विचक्षणः ।

द्वितीयं पयसा तद्वत्तृतीयं सर्पिषा पुनः ॥

चतुर्थं गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ।

षष्ठं शर्करया सप्तमं तीर्थवारिणा ॥

स्थापयेत्क्षणस्यान्तर्गद्गार्णं काञ्चनं शुभम् ।

केशवं क्षीरमध्ये च घृतमध्ये महेश्वरम् ॥

भास्करं गुडमध्ये च दधिमध्ये सुराभिपम् ।

शर्कराया न्यसेद्दमीं जलमध्ये च पार्वतीम् ॥

सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ।

तुलापुरुषश्चेपमत्रापि परिकल्पयेत् ॥

ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

त्रिप्रदक्षिणमाश्रित्य मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

मन्त्राः प्रयोगे ज्ञेयाः ।

इति ददाति रतामृतसंयुताञ्जुनिरविस्मयवानिह सागरान् ।

। अमलकाश्वनवर्णमयानसौ पद्मुपैति हरैरमराचितः ॥

। सफलपापविधौतविराजितः पितृपितामहपुत्रकलत्रकम् ।

। पुत्रशतत्रयमिति वाचस्पतिमिश्रः पपाठ । पुत्रकलत्रकमिति रत्ना-
करदानोदरावयः । नरकलोकासमाकुलमप्ययं सतिपि सोऽपि नपेच्छिन्न-
न्दिरम्, इत्यादि । ' प्रादेशान्तिकमासाणि ' इति तिर्यगूर्ध्वम् । ' रत्निर-
क्षुप्तपर्वाणि प्रादेशः परिकीर्तितः । ' सार्द्धदशाङ्गुलः प्रादेशः ' इति कल्प-
सूक्तः । ब्रह्मादिप्रतिमा ब्रह्माण्डदानादौ दर्शिताः ।

अथ सप्तसागरदानप्रयोगः । यजमानोऽधेःत्वादि ' कलुषक्षयसंभा-
वितनरकनिवासपितृपितामहपुत्रकलत्रशिवमन्दिरमयनपूर्वकामरामृतत्व-
विशिष्टस्त्रीयहरिपद्प्राप्तिद्वयः श्वः सप्तसागरमहादानमहं प्रतिपादयित्वे
इतिसङ्कल्प्य गोविन्दादिपूजादिमण्डपपूजागुर्वादिविनियोगान्तं प्रकृ-
तिवत् । ततश्चत्रासादितृष्णाजिनन्यस्ततिलद्रोणे हेमानि सप्त कु-
ण्डानि संस्थाप्य क्रमेण छवणदुग्धघृतगुह्यदधिशर्करातीर्थवारिभिः
पूरयित्वा तेषु मन्त्रपेशकमहेश्वरभास्करसुराधिपलक्ष्मीपार्वतीप्रतिमाः
स्थापयेत् । परितोऽष्टादश धान्यानि वितानकं चोपरि सप्तह्लादीन्
सागरान्पूजयेत् । ततः कुण्डसमीपस्थकलशस्थापनादिवनस्पतिक्षोमान्तं
प्रतिकुण्डमष्टाविंशत्यष्टोत्तरशताष्टोत्तरसहस्रान्यतमसंख्यया स्वस्वशास्त्री-
पैर्वाङ्मैर्नम्रैस्त्वित्थान्दुष्टा स्विष्टकृत्वादिपूर्णाहुत्यभिषेकान्तं प्राकृतं कुर्युः ।
एवमभिषिक्तो यजमानः सागरांस्त्रिप्रदक्षिणीकुर्य—

नमो वः सर्वसिन्धूनामाचारैभ्यः सनातनाः ।

जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च समुद्रेभ्यो नमो नमः ॥

क्षीरोदवाज्यदधिमाधुरलावणेभ्यः

साराभृतेन भुवनत्रयजीवसहान् ।

आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-

स्तस्मान्ममाऽप्यपविधातमलं विधयाम् ॥

यस्मात्समस्तभुवनेषु भवन्त एव

तीर्थामरासुरसुवदमणिप्रदानम् ।

पापक्षयामृतविलेपनभूषणाय

लोकस्य विधत्ति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ॥

इति मन्त्रैरनुमन्य पुण्याणि प्रक्षिप्य नमस्कृत्य वेदिपश्चिमत उपविश्य

देशकालकीर्तनान्ते सकलकलुषश्रयेत्यादिमहासङ्कल्पमुक्त्वा सप्तसा-
गरान्त्रक्षादिप्रतिमासहितान्सोपस्करान्विष्णुदैवतांस्तुलापुरुषमत्स्यपुरा-
णीयभागव्ययस्थया युष्मभ्यमहं संप्रददे न ममेति सुवर्णदक्षिणां दद्यात् ।
स्वल्पे स्वेकामिरिति केचित् । ततः पुण्याहवाचनप्रहादिपूजाविसर्ज-
नप्राश्नभोजनानि कुर्यात् ।

इति सप्तसागरदानविधिः ।

अथ रत्नधेनुदानविधिः ।

मात्स्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं नृणाम् ॥
पुण्यां तिथिमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं तद्वत्ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कृत्वा सङ्कल्पविधिपूर्वकम् ॥
स्थापयेत्पद्मरागाणामेकाशीतिमुखे बुधः ।
पुष्परागशतं तद्वद्द्रोणायां परिकल्पयेत् ॥
ललाटे द्वेमतिलकं मुक्ताफलशतं दशोः ।
भ्रूयुगे विद्रुमशतं शुक्ली कर्णद्वयोः स्थिते ॥
काञ्चनानि च गृह्णाणि शिरो वज्रशतात्मकम् ।
मीवायां नेत्रपटलं गोमेदकक्षतात्मकम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैद्युर्यशतपार्श्वके ॥
स्फाटिकैस्त्वरं तद्वत्सौगन्धिकशतात्कटिम् ।

सौगन्धिकं पद्मरागः । 'सौगन्धिकं तु कट्टारे पद्मरागे च कर्तृणे'
इति वैजयन्तीकोशात् ।

गुरुरा द्वेमण्याः कार्यः पुच्छं मुक्तावलीमयम् ।
सूर्यकान्तेन्दुकान्तौ च घ्राणे कर्पूरचन्दनम् ॥
पुष्कुमानि च रोमाणि रौप्यां नाभिं च कारयेत् ।
गारुत्मवशतं तद्वदपाने परिकल्पयेत् ॥
अथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत्सर्वसन्धिषु ॥
कुर्याच्छर्करया जिह्वां गोमयं च गुहात्मकम् ।

गोमूत्रमाज्येन तथा दधिदुग्धं स्वरूपतः ॥
 पुच्छामे चामरं दद्यात्समीपे ताग्रदोहनम् ।
 कुण्डलानि च हेमानि भूषणानि च शक्तिः ॥
 कारयेद्देवमेवं तु चतुर्थांशेन वत्सकम् ।
 तथा सर्वाणि धान्यानि पादाश्रेणुमयाः स्मृताः ॥
 नानाफलाणि सर्वाणि पञ्चगव्यं वितानकम् ।
 एतं विरचनं कृत्वा तद्ब्रह्मोमाभिवासनम् ॥
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्याद्वेनुमामन्त्रयेद्बुधः ।
 गुरुधेनुवदामन्त्र्य इदं चोदाहरेत्ततः ॥

मन्त्रः प्रयोगे ज्ञेयः ।

अमन्त्र्य चैरथमभितः परिवृत्य भक्तो
 दद्याद्दिजाय गुरवे जलपूर्वकां ताम् ।
 यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कुत्रोपवासः
 पापैर्विमुक्तस्तुरेति पदं मुरारेः ॥
 इति सकलविधिशो रत्नधेनुप्रदानं
 वितरति स विमानं प्राप्य देदीप्यमानम् ।
 सकलकलुषमुक्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः
 सह मदनसरूपः स्थानमभ्येति क्षम्भोः । इति ॥

अथ प्रयोगः । तत्र यजमानो अद्येत्यादि 'सकलकलुषमुक्तमदनसरूप-
 पत्नपूर्वकबन्धुवर्गपुत्रपौत्रादिसहितवरविमानारोहणपूर्वकगोलोकप्राप्तिका-
 मरतद्रष्टृभ्युपद्रष्टृप्राप्तिकामस्तद्गुरुपरिपद्रष्टृप्राप्तिकामो वा श्वो रत्नधेनुमहादा-
 नमहं प्रतिपादयिष्ये' इतिसङ्ख्यस्य प्रकृतिवहोविन्दादिपूजामण्डपपू-
 जागुर्वादिविनियोगान्तं कृत्वा गुरुः षोडशारे कृष्णाजिनं प्रसार्य
 तदुपरि लवण द्रोणमितं प्रसार्य तदुपरि रेक्षामयीं प्राङ्मुखीं गामुद-
 कपादामालिख्य रत्नैरङ्गानि कुर्यात् । तत्र एकाशीतिपद्मरागैर्मुक्तम् ।
 पुष्परगशतेन नासाग्रम् । ललाटं हेमतिलकम् । पञ्चाशन्मुक्ताफलैः
 प्रत्येकं दृशी । विद्रुमशतेन विमज्ज्य भूयुगम् । शुक्तिभ्यां कर्णौ । काञ्चने
 शृङ्गे । हीरकशतेन शिरः । गोमेदकशान्वितेन नेत्रनामकपटेन ग्रीवाम् ।
 वैडूर्यशतेन पार्श्वे । स्फटिकशतेनोदरम् । पद्मरागशतेन कटिम् । शक्तितो
 देव्या सुरान् । सूर्यकान्तकपूरभ्यां दक्षिणघ्राणपुटम् । चन्द्रकान्तचन्द-

नाभ्यां धामघ्राणपुटम् । कुङ्कुमेन रोमाणि । रुध्रेण नारिभिम् । गारुत्म-
 तशतेनाऽपानम् । रत्नान्तरेः सर्वसन्धीन् । शर्करया जिह्वाम् । गुडो
 गोमये । आज्यं मूत्रे । चामरं पुच्छाम् । स्वरूपतो दधिदुग्धे । सन्निधौ
 ताम्रप्रदोदनम् । सौवर्णकुण्डलमैवेयकादीनि स्याप्यानि । एवं धेनुसाध-
 नद्रव्यचतुर्धाशेन धेनोरुत्तरतः प्राङ्मुखमुदक्पादं वत्सं च रचयेत् । दधि-
 दुग्धदोहनानि च वत्से ॥ संभवन्ति । समन्तादष्टादश धान्यानि
 कलपुष्पवत्कादीनि चाऽऽसाद्य 'रत्नधेनवे सवत्सायै नमः' इति पूज-
 यित्वा वितानं धर्मीयात् । ततः कुण्डसमीपस्थकलशस्थापनादिप्रकृ-
 तिषत् । पञ्चमभिषिक्तो यजमानो रत्नधेनुं त्रिःप्रदक्षिणमावृत्योपति-
 षेत् । मन्त्रास्तु—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवे न्यवस्थिता ।
 धेनुरुपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥
 देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य च या प्रिया ।
 धेनुरुपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विमावसौ ।
 चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरुपा च सा श्रिये ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥
 स्वाधा या पितृमुद्यानां स्वाहा यक्षभुजां च या ।
 सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 त्वां सर्वदेवगणधाम यतः पठन्ति
 रुद्रेन्द्रचन्द्रकमलासन्वासुदेवाः ।

• तस्मात्समस्तभुवनत्रयदेवयुक्ते

मां पाहि देवि भवसागरपीड्यमानम् ॥ इति ।

ततः पुष्पाणि प्रक्षिप्य नमस्कृत्य वेदिपरिमित उपविश्यायेत्यादिमहा-
 संकल्पमुक्त्वा 'इमां रत्नधेनुं पद्मरागमुष्णां पुष्परागधोणां सुवर्णसिलका-
 लङ्घतां मुक्ताफलदिरचितनयनाद्यवयवोपेतां साधनपद्मरागादिद्रव्यचतु-
 र्धाशेन रचितवत्ससहितां परितः स्थापितधान्यपुष्पफलादिमती
 विष्णुदेवतां गुरवेऽहं संप्रददे' इति । 'एकस्मा एव दद्यात्' इति भूपा-

हरत्राकरादयः । हेमाद्रादयस्तु 'एकाग्रविधान एकस्मै, अनेकामिपक्षे
तु तुलापुरुषवद्विभागाः' इत्याहुः । सुवर्णं दक्षिणा दद्यात् । ततः स्वस्त्या-
दिवाचनप्रहादिपूजनविसर्जनप्राक्षणभोजनादि पूर्ववत् ।
इति रत्नबेनुदानप्रयोगः ।

अथ महाभूतघटदानविधिः ।

मात्स्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाभूतघट नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य घृत्वा प्राक्षणवाचनम् ।
ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत्कुर्यात्सौवेशावाहनं तथा ।
वारयेत्काञ्चनं कुम्भं महारत्नचितं युवः ॥

महारत्नानि ब्रह्मलोकानि ।

प्रादेशादङ्गुलशतं चावत्कुर्यात्प्रमाणतः ।
क्षीराज्यपूरितं तद्वत्कल्पवृक्षसमन्वितम् ॥
पद्मासनगतास्तस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।
लोकपालान्सहस्रेन्द्राश्च स्ववाहनसमन्वितान् ॥
वराहेण धृता तद्रूढत्वा पृथ्वी सपद्मजाम् ।
वरुणं चासनगतं काञ्चनं मकरोपरि ॥
हृताशनं मेघगतं वार्युं कृतसृगासनम् ।
तथाकाशाधिपं कुर्यान्मूपकस्थं विनायकम् ॥
विन्यस्य घटमथैतान्वेदपङ्कजसंयुतान् ।
ऋग्वेदस्याक्षसूत्रं स्याद्यजुर्वेदस्य पङ्कजम् ॥
सामवेदस्य वीणा स्याद्वेनुं दक्षिणतो न्यसेन् ।
अथर्ववेदस्य पुनः सुवस्त्रुवौ दक्षिणे करे ॥
पुराणवेदो वरदः साक्षसूत्रमण्डलः ।

अत्र कल्पवृक्षप्रतिमाप्रादेशादिपरिमाणसहितघटसंपादकसुवर्णमान-
मार्पिकम् ।

परितः सर्वधान्यानि चामरासनदर्पणम् ।
पादुकोपानदण्डमूषणाच्छादनादिकम् ॥
शय्या च जलकुम्भाश्च पञ्चवर्णं वितानकम् ।

जलकुम्भाः षोडश ।

रनात्वाऽभिवासनान्ते तु मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।

मन्त्रः प्रयोगे श्रेयः ।

इत्युचार्य महाभूतघटं यो विनिषेदयेत् ।

सर्वेषामविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥

विमानेनार्कयणेन पितृबन्धुसमन्वितः ।

स्तूपमानो वरस्त्रीभिः पदं प्राप्नोति वैष्णवम् ॥

षोडशैतानि यः कुर्यान्महादानानि मानवः ।

न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिजायते । इति

अथ प्रयोगः । अथेत्यादि 'सकलपापक्षयपूर्वकपिनाविसकलबन्धुज-
सहितामरस्त्रीसेव्यमानाकंवर्यविमानकरणकविष्णुपदप्राप्तिकामः श्रो-
महाभूतघटमहादानमहं प्रतिपादयिष्ये' इति सकलस्य प्रकृतिवद्भोविम्दा-
दिपूजामण्डपपूजागुर्वादिविनियोगान्तं कुर्यात् । गुरुः षोडशारे वज्र-
गौक्तिकमाणिक्यनीलमरकताख्यमहारत्नान्वितं तुल्याभ्यां गव्यकुम्भघृ-
ताभ्यां पूर्णं मध्यस्थापितकल्पवृक्षं घटाकारं महाभूतघटं स्थापयेत् ।
घटमध्ये ब्रह्मादिप्रतिमाः स्थापयित्वा चतुर्दिक्ष्वष्टादश धान्यानि छत्रचा-
मरभूषणशय्यादीनि षोडश जलकुम्भांश्च समिधापयेत् । ततः 'महाभूत-
घटाय नमः' इति संपूज्य वितानं घण्णीयात् । ततः कुण्डसमीपस्थ-
कुम्भस्यापनादिपूर्णाहुत्यभिषेकान्तं प्रकृतिवत् । एवमभिषिक्तो यजमानो
महाभूतघटं त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य—

नमो यः सर्वदेवानामाधारेभ्यश्चराचरे ।

महाभूताधिदेवेभ्यः शान्तिरस्तु दिवं मम ॥

यस्मान्न किञ्चिदप्यस्ति महाभूतेर्विना कृतम् ।

•ब्रह्माण्डे सर्वभूतेषु तस्माच्छ्रीरस्तु मे सदा ॥

इत्युपस्थाप्य पुष्पाणि प्रक्षिप्य नमस्कृत्य श्रेष्ठिप्रक्षिप्य उपविश्यादो-
त्याशुक्त्वा महासङ्कल्पमुच्चार्य 'इमं महाभूतघटं महारत्नचित्तमन्तःस्थित-
सौवर्णकल्पवृक्षादिपुराणवेदान्तप्रतिमासहितं परितः स्थापिताष्टादशधा-
न्यछत्रचामरासनशय्यापूर्णकुम्भादिसहितं विष्णुदेवतं तुलापुरुषोक्तभाग-
व्यवस्थया गुरुर्वृत्तिभ्यो युष्मभ्यमहं संप्रददे न मम' इति वदन्तरेषु देव्या
सुवर्णदक्षिणां दद्यात् । स्वल्पत्वेकामिविधानम् । देवविभागास्तुलापुरुषव-

त्रेया । ततः पुण्याहवाचनमहादिपूजनविसर्जनमण्डपादिप्रतिपादनब्राह्म-
णभोजनाशीर्वादमहणमङ्गलचारादीनि । इति महाभूतघटमहादानम् ॥ *
इति षोडश महादानानि ।

अथ दश महादानानि ।

कौमे—

कनकाशतिला नागा दासीरथमहोगृहाः ।

कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥

बहिपुराणे राम उवाच—

श्रोधादिकं मया कर्म कृतं मुनिवरोत्तमाः ।

कथं तस्माद्विमुच्येऽहं पापात्प्राणिवधादिकात् ॥ *

इत्युक्त्वा धर्मतत्त्वज्ञाः पापानां पावनं परम् ।

दानं चेह सुवर्णस्य ते तमृचुर्महर्षय ॥

व्यासः—

सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काश्चनम् ।

पतद्भि भगवानत्रि पितामहसुखोऽब्रवीत् ॥

तन्निवृत्तये—

तस्मात्स्वशक्त्या दातव्यं काश्चनं मानवैर्भुवि ।

नातः परतरं लोके सद्यः पापविमोचनम् ॥

सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥

आद्यसुवर्णशब्देन हिरण्यमुक्तम् । द्वितीयेन च शोभनवर्णत्वम् ।
तृतीयेन परिमाणविशेषः ।

सुवर्णद्वितयं दत्त्वा अक्षया गतिमाप्नुयात् ।

दत्त्वा सुवर्णस्य शतं द्विजेभ्य अक्षयाऽन्वितः ॥

ब्रह्मलोकमनुप्राप्य ब्रह्मणा सह मोदते ।

सकृदुद्धरितसुवर्णशब्दस्य षोडशमापविशिष्टहेमवाचितेति प्रागुक्तम् ।
सुवर्णदाने देयसुवर्णस्य तृतीयश्रतुर्थो वाशो दक्षिणेति पूर्वं परिभाषाया-
मुक्तम् । रजतमिति चेच्चिद् ।

दानमन्त्रः—

हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमवीर्यं विभावसोः ।

असन्तपुण्यबलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

कौमे—

पलैकं द्विगुणं चाऽपि त्रिगुणं शतवनुक्रमात् ।

कनकं स्यात्पुण्येन द्वाभ्यां त्रिभिः सदक्षिणम् ॥

यत्नाद्भो वा तत्कुर्यादक्षिणा स्यात्पथाकचि ।

इति सुवर्णदानम् ।

आदिश्वपुराणे—

आदित्योदयसंप्राप्तौ विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।

इवास्ति पञ्चानं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति ॥ ॥

इदात्पुदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विलीयते ।

वायुपुराणे—

गुप्ता गुप्तार्द्धमात्रं वा नियतः प्रतिवासरम् ।

कनकं न्यस्य लिङ्गे तु व्रजेत्तत्पदमुत्तमम् ॥

ब्रह्माण्डे—

शृणुवावहितो वानं ब्रवीमि तव नारव ।

शतमानमिति प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

आयुष्यं श्रीकरं पुण्यमारोमं सन्ततिप्रदम् ।

भुक्तिमुक्तिप्रदं स्वर्ग्यं सर्वमङ्गलकारणम् ॥

पुण्यकालेषु सर्वेषु चन्द्रसूर्यमहाविषु ।

नित्यं वा कारयेद्दानं जन्मश्रेषु विशेषतः ॥

पुण्यदेशेषु सर्वेषु गृहे देवालयेषु च ।

यत्र साधनसम्पत्तिस्तत्र दानं समाचरेत् ॥

तथा—

गन्धेन मूर्ध्नि शकृता जलेन आलिल्य मध्ये सिततन्दुलैश्च ।

सरोरुहं सुन्दरकेशराज्यं सकर्णिकं चाष्टदलं विलिल्य ॥

तस्मिन्दिरण्यं शतमानपात्रं निधाय तस्योपरि तं विधिन्य ।

ब्रह्माण्मीलं कमलासनस्यमाराध्यगन्धादिभिरादरेण ॥

विप्रं तथा वेदविदा वरिष्ठं विचिह्न्य बुद्ध्या तु समर्चयित्वा ।
 दद्यात्सुवर्णं शतमानमस्मै संप्रीयतामात्मभूरित्युद्दीर्य ॥
 शतमानं शतकृष्णलमापाद्युन्मितम् ।

इति शतमानदानम् ।

अथ रजतदानम् ।

स्कान्दे—

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं चाऽपि निर्मलम् ।
 स विधूयाशु पापानि स्वर्गलोके महीयते ॥
 रूपवान्सुमगः श्रीमानिह लोकेषु जायते ।
 इति रजतदानम् ।

अथाश्वदानम् ।

स्कान्दे—

अश्वं यस्तु प्रयच्छेद्देवेमचित्रं सुलक्षणम् ।
 स तेन कर्मणा देवि तान्धर्वं लोकमश्नुते ॥

भारते—

सर्वोपकरणोपेतं युवान दोषवर्जितम् ।
 योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥

तथा—

यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्ति हि नरेश्वर ।
 तावन्तो बाजिदा लोरान्प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ॥

कालिकापुराणे—

अश्वं वा यदि वा युग्यं शोमने चाऽथ पादुके ।
 ददाति यः प्रधानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंयतः ॥
 तस्य दिव्यानि यानानि रथेष्वजपताकिनः ।
 दुष्टः पन्था नचैवेह भविष्यति कदाचन ॥

अत्र दिव्ययानरथदुष्टपथविरहसम्पत्तिर्यथाक्रमं प्रत्येकं फलं क्षेपम् ।

कौमे—

अश्वं तन्मूल्यमथवा कनीयो मध्यमोत्तमम् ।
 यथाद्विचानुसारेण तारागणपरिच्छदम् ॥

शफैः षष्ठ्यलै रौप्यैः सुवर्णोलङ्कृतं क्रमात् ।
सदक्षिणं सवक्त्रं च ब्राह्मणायाग्निहोत्रिणे ॥

सारागणस्तारातुकार्यलङ्कारः ।

दानमन्त्रः—

उच्चैःश्रवारत्वमश्वानां राज्ञां विजयकारकः ।
सूर्यवाह नमस्तुभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ श्वेताश्वदानम् ।

गारुडे—

अश्वमेधमयं यस्तु कलौ कर्तुमनीश्वरः ।
अश्वदानं तु तेनेह कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥
विधिं त्वस्य प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
श्वेतमश्वं शुभं तात हेमपर्याणभूयितम् ॥
रूप्यैस्तु फटकैः शुद्धैः करिदन्तोपशोभितम् ।
वज्रनेत्रं सूरैस्ताम्रैः क्षौमपुच्छं सुवाससम् ॥
शुभ्रेण पटकेनैव संवृतं स्वायुधान्वितम् ।
धान्यरत्नोपरिस्थं तु यद्वक्त्रं सुपट्टकम् ॥
एयं सुतेजसं चाश्वं ब्राह्मणाय त्रिवेदेयेत् ।

मन्त्रादियुगाद्यनविपुनोपरागादिषु दानम् ।

अथ पूजामन्त्रः ।

मार्तण्डाय सुवेगाय काश्यपाय त्रिमूर्तये ।
जगद्वाहाय सूर्याय त्रिवेदाय नमोऽस्तु ते ॥
एवं समुच्चरेन्मन्त्रं कर्णं दद्यात्तिलोदकम् ।

दानवाक्यम् । ॐ अद्येत्यादि 'अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणा-
योगमश्वं सुवर्णतिलकालङ्कारयुक्तललाटं मैवेयकसुपर्याणान्वितं रौप्यफ-
टकरत्नोपशोभितं वज्रनेत्रं ताम्रसूरं क्षौमपुच्छं सुवाससं शुभ्रपटकसंवृतं
स्वायुधान्वितं धान्यरत्नोपरिस्थितं यद्वक्त्रं सुपट्टगन्धपुष्पाघर्चितं सक-
लब्रह्महत्यादिपापनाशकामस्तुभ्यमहं संप्रददे न मम' इति स्वावधिक-
त्रिशत्पूर्वत्रिशत्परापरविशुद्धरणकामः' इति वा, 'सूर्यलोकप्रजनकामः'
इति वा यथाकाममूहम् ।

महार्णवे समुत्पन्न उचैःश्रवसपुत्रक ।
 मया त्वं विप्रमुखाय दत्तो ह्य सुखी भव ॥
 इमं विप्र नमस्तुभ्यमश्वं ते प्रतिपादितम् ।
 प्रतिगृहीध्व विप्रेन्द्र मया दत्तं तु शोभनम् ॥

इति दानमन्त्रमुच्चार्य—

कर्णे समर्पणं कृत्वा विप्रहस्तेऽजलं क्षिपेत् ।

ततः सुवर्णं दद्यात् ।

पश्चादश्वपुरो गच्छेत्पादानां सप्तसप्ततिम् ।
 भारकरं मनसि ध्यात्वा आलोक्य स्वगृहं व्रजेत् ॥
 श्वेतमश्वं तु यो दद्यात्फलं दशगुणं भवेत् ।
 बद्धवा च तथा दत्त्वा तुल्यमेव फलं लभेत् ॥
 एवं कृते नरक्याद्य सूर्यलोकं व्रजेन्नरः ।

इति श्वेताश्वदानम् ।

अथ तिलदानम् ।

आदित्यपुराणे—

वैशाख्यां पौर्णमास्यां वा तिलान्शौत्रेण संयुतान् ।
 यः प्रयच्छेद्विजाभ्येभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ज्येष्ठे मासि तिलान्दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 माघे मासि तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥

वसिष्ठः—

नित्यदाता तिलानां यो नरः स्वर्गं महीयते ।

महामारते—

ददतो जुहवश्चैव हरतः प्रतिगृह्यतः ।

तिले तिले तिलद्रोणः सौवर्णानां युधिष्ठिर ॥

तथा—

सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं स्मृतम् ।

सर्वपापहरं वदन्ति पवित्रं स्वर्ग्यमेव च ॥

विष्णुधर्मात्तरे—

तिला गावो हिरण्यं च अन्नं कन्या वसुधरा ।
दत्तान्येतानि विधिवत्तारयन्ति महामयात् ॥

तथा—

तिलोद्वर्तं तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलदाता च भोक्ता च पदं तिलाः पापनाशनाः ॥
असकृत्पदतिली भूत्वा सर्वपापविवर्जितः ।
प्रिशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

कौमे—

कृष्णाभिने तिलान्कृत्वा सुवर्णं मधुसर्पिणी ।
द्रोणैकं वाससा छन्नं त्रिधा तद्रत्नसदक्षिणम् ॥
आहिताग्नौ द्विजे दत्त्वा सर्वं तरति दुष्कृतम् ।

विधेति हीनमध्यमोत्तमभेदतः । द्रोणैकं द्रोणद्वयं, द्रोणत्रितयं चेति ।
तद्रत्नसदक्षिणं क्रमादेकद्वित्रिसुवर्णसहितम् । अत्रेत्यं दानवाक्यम्,
अथेत्यादि 'अमुकसगोद्याय प्रादणाय एवं कृष्णाभिनस्थं सुवर्णमधुस-
र्पिर्युतं वस्त्रच्छन्नं तिलद्रोणं सर्वपापश्रयकामस्तुभ्यमहं संप्रददे न मम' कृतै-
स्तिलदानप्रतिष्ठासिद्धयर्थमिवं सुवर्णं दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे न ममेति ।

इति तिलदानम् ॥

यमः—

तिलपात्रं तु यो दद्यात्प्रत्यहं वाञ्छ पर्वणि ।
सदक्षिणं सत्त्वभावाद्भूदि कृत्वा जनार्दनम् ॥
नाशयेभिविधं पापं धर्मस्य वचनं यथा ।

स्कान्दे तु अमायां दत्तं तत् पितृत्तारकम्, इत्युक्तम् ॥

प्राज्ञे—

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रैर्द्विजाय तु ।
सहिरण्यं च यो दद्याच्छ्रद्धावित्तानुसारतः ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा लभते परमां गतिम् ।

दानवानयन्तु, अथेत्यादि 'इदं ताम्रपात्रं तिलपूर्णं समुवर्णमशेषपा-
पश्रयकामस्तुभ्यमहं संप्रददे न मम' । सुवर्णं दक्षिणां च दद्यात् ।

अथ महातिलपात्रम् ।

ताम्रपात्रे तिलान्कृत्वा पल्योदशकल्पिते ।
सहिरण्ये स्वशक्त्या वा विधाय प्रतिपादयेत् ॥
नाशयेच्चिविधं पापं बाह्मनःकायसंभवम् ।

कौमे— ।

तिलपूर्णं ताम्रपात्रं सहिरण्यं द्विजातये ।
प्रातर्दत्त्वा तु विधिवद्बुधैः प्रविनिहन्ति सः ॥
तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तममध्यमम् ।
ताम्रपात्रं दशपलं जघन्यं परिकीर्तितम् ॥
द्विगुणं मध्यमं प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तमं स्मृतम् ।
स्वर्णमेकं जघन्ये तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥
त्रिगुणं चोत्तमे सप्तसुवर्णं परिकीर्तितम् ।
सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ॥

अथ मातृर्णापाकरणतिलपूर्णकाम्यपात्रदानम् ।

आदित्यपुराणे—

यज्ञं सौत्रामणिं कर्तुं यदि शक्तिर्न विशते ।
महासरस्तथा धार्मी कृपं कर्तुं च दीर्घिकाम् ॥
एवंकृते मातृऋणान्मुक्तो भवति मानवः ।
सदक्षिणं कांस्यपात्रमथ दत्त्वा प्रमुच्यते ॥
शुद्धकास्यस्य पात्रस्य प्रमाणं पञ्चविंशतिः ।
पलानामत्र निर्दिष्टं तिलानां प्रस्थसप्तकम् ॥
सुवर्णमाषाञ्चतुरः पात्रोपरि विधारयेत् ।
वस्त्रेण घेष्टयेत्पात्रं प्रधानेन सुभक्तितः ॥
स्नानं कृत्वा निम्नगादौ पितृन्देवाञ्च तर्पयेत् ।
ततोऽभिपूजयेच्छम्भुं शङ्करं हरिमेव वा ॥
गोमयेनाथ संलिप्य गृहमध्यं च सर्वतः ।
लिखेत्पद्मं द्वादशारं कुङ्कुमेनाथ चन्दनैः ॥
ततो बहिः स्थापयित्वा होमं कुर्याच्चैस्त्रिलैः ।
सत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य पूजयेद्भक्तिभावतः ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय बहुभृत्यं सुसंयतम् ।

पादौ प्रक्षाल्य विविचन्मातृश्राद्धं समाचरेत् ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या माध्यां वा मृतवासरे ।
 ग्रहणे रविसोमाभ्यां संक्रान्तिषु शुगादिषु ॥
 तथान्यदपि यद्वत्तं माध्यामुद्दिश्य मातरम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं पुरा प्राह महेश्वरः ॥
 जीवन्तीं भूपयेद्वस्त्रैर्माल्यैरपि विभूषणैः ।
 दत्त्वा विप्रस्य पात्रं तु होमं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥
 सोपस्करं सप्ताम्बूलं क्षमाप्य विप्रं विसर्जयेत् ।
 अन्येषामपि विप्राणां भोजनानि प्रदापयेत् । इत्यादि ॥

अथास्य प्रयोगः । मातृमृतवासरे तथापौ वाप्यादौ वा यजमानो
 कृतस्तानो गृहमग्नौ उपलिप्तदेशे कुङ्कुमचन्दनाभ्यां द्वादशवर्तं पद्मं
 विरचय्य तत्र पञ्चविंशतिपलमितं कांस्यपात्रं तिलप्रस्थसप्तकपूरितमुप-
 स्थापित्स्वर्णमापचतुष्टयं च वरवस्त्रवेष्टितं स्थापयित्वा तत्समीपे हरिं
 शङ्करं चावाहनाद्युपचारैरभ्यर्च्य पुरतोऽग्निं स्थापयित्वा स्वसूत्रविधिना
 घृताक्तैस्तिलैर्धैवैश्च विष्णुमन्त्रेण शिवमन्त्रेण वाऽष्टोत्तरशताहुतीर्हुत्वा
 मातृक्षयाद्वस्त्रेणमातृश्राद्धं कृत्वा जीवन्त्यां मातरि तां वस्त्रादिभिः सत्कृत्य
 दानपात्रं तथैवाभ्यर्च्योदङ्गुलमुपवेशयाद्येत्याद्यमुक्तगोत्राय प्राक्षणाद्यैर्द्वं
 पलपञ्चविंशतिमितं कांस्यपात्रं प्रस्थसप्तकमिततिलपूरितं सुवर्णवरवस्त्र-
 वेष्टितं समन्तादुपस्थपितसप्तधान्यफलादिसहितं मातुरानृण्यकामस्तुभ्यमहं
 संप्रददे न मम इति दद्यात् । मन्त्रास्तु—

कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुरानृण्यकाङ्क्षया ।
 भगवन्वचनाशुभ्यं यथाशक्ति तथा वद ॥
 दश मासांश्च उदरे जनन्या संस्थितस्य मे ।
 श्लेशिता बालभावेन स्तनपानाद्विभोत्तम ॥
 पूयमुन्नादिमल्लेपलिप्ता या च कृता मया ।
 भवतो वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेदृणात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णं च तिलान्वस्त्रादिदक्षिणाम् ।
 सप्तधान्यं मया दत्तमृणान्मुक्तिर्भवेन्मम ॥
 कांस्यपात्रप्रदानेन तत्त्वज्ञानं शरीरकम् ।
 तथा देमप्रदानेन परमात्मानमव्ययम् ॥

जगन्मोहने नारदः—

ज्ञानागारं दिशि प्राच्यामामेध्यां पचनालयम् ।
याम्यां शयनगोहं च नैर्ऋत्यां शस्त्रमन्दिरम् ॥
प्रतीच्यां भोजनगृहं वायव्यां पशुमन्दिरम् ।
भाण्डागारं तूत्तरस्यामीशान्यां देवमन्दिरम् । इति ॥

मास्त्ये—

देवतापञ्चकं तत्र चत्वारिंशत्समावृतम् ।
पूजयित्वा यथान्यायं सतो दद्याद्गृहं गृही ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा रेणुभिः कनकेन वा ।
पश्चात्पिष्टेनानुलिम्पेत्सूत्रेणालोड्य सर्वतः ॥
दश पूर्वोपरा लेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्वं वास्तुविभागेन विज्ञेया नवैका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित्सर्ववास्तुषु ।
षडस्थान्पूजयेद्देवान्त्रिंशत्पञ्चदशैव तु ॥
द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।
माये नवपदस्त्वेकश्चत्वारिंशपदाः स्मृताः ॥
विंशतिस्त्वेकपदिकास्तावन्तो द्विपदाः स्मृताः ।
एवं प्रतिष्ठिता देवाश्चत्वारिंशश्च पञ्च च ॥
नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि स्थानानि च नियोधत ।
ईशकोणादिषु सुरान्पूजयेत्कमशो नव ॥

ईशानादौ,

शिखी चैव तु पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्यः सत्यो मृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ ।
गन्धर्वो मृद्धराजश्च सृगः पितृगणास्तथा ॥
दौवारिकोऽयं सुमीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः ।
अमुरः शोकपापी च रोगोऽहिर्मुख्य एव च ॥
भट्टाटः सोमसर्पो च अदितिश्च दितिश्च वै ।
वह्निर्द्वाविंशदेवै तु वदन्तश्चतुरः शृणु ॥
आपश्चैवायं सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ।

अर्थमा सविता चैव विवस्वान्विबुधाधिपः ॥
 मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीवरः क्रमात् ।
 अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृतः ॥
 आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितितथा ।
 पदिकानां तु वर्गोऽयमेवं कोणेऽप्यशेषतः ॥
 तन्मध्ये तु यदि विंशद्विपदास्ते तु सर्वतः ।
 एतत्पूर्वं गृहारम्भं कुर्याद्वास्तुविचक्षणः ॥
 वास्तौ परीक्षिते तस्मिन्वास्तुदेहे विचक्षणः ।
 वास्तूपशमनं कुर्यात्समिद्धिर्वलिर्गर्भं च ॥
 जीर्णोद्यारे तथोद्याने तथा च नववेशमनि ।
 नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्तने ॥
 द्वाराभिर्वर्तने तद्वत्प्रासादेषु गृहेषु च ।
 वास्तूपशमनं कुर्यात्पूर्वमेव विचक्षणः ॥
 एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु विष्टकैः ।
 होमक्षिमेतले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ॥
 यवैः कृष्णतिलैश्चैव समिद्धिः क्षीरपृश्नैः ।
 पालाशैः खादिरैश्चापामागोदुम्बरसंभैः ॥
 कुशदूर्वादलैर्वाऽपि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।
 कार्यस्तु पञ्चभिर्विलैर्वित्थवीजैरथापि च ॥
 होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेहे बलिं हरेत् ।
 तद्वद्विशेषमैवेद्यमिदं दद्यात्क्रमेण तु ॥
 एवं संपूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
 सर्वेषां काञ्चनं दद्याद्ब्रह्मणे गां पयस्विनीम् । इति ॥

गृहवास्तुशान्तिप्रयोगः । यजमानो मासपक्षाद्युद्दिष्य 'अस्य वास्ताः शुभतासिद्धयर्थं वास्तुशान्तिं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य गणेशपूजा-स्वस्तिवाचनमातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धाचार्यब्रह्मत्विगवरणानि कुर्यात् । तत आचार्यो, 'यदत्र संस्थितम्' 'अपक्रामन्तु' इत्येताभ्याम्—

भूतप्रेतपिशाचाद्या अपक्रामन्तु राक्षसाः ।

स्थानादं समाह्वयन्त्वन्यत्स्वीकरोमि भुवं त्विमाम् ॥

इत्यनेन च सर्पान्विकीर्य पञ्चगव्येन 'शुची वो हन्या' इति

जयन्तरुद्रार्यमसवित्रिवस्त्रद्विद्युधाधिपमित्रराजयक्ष्मपृथ्वीधरापक्वसर्प-
 क्षणो यवतिलसमिदाज्यपायसैरमुकसंख्यया वास्तोष्पतिमेतैरेव द्रव्यैरमु-
 कसंख्यया पञ्चवित्त्वैस्तद्बीजैर्वा चरकीविदारीपूतनापापराक्षसीस्कन्दाद्यै-
 मजृम्भकपिलिपिच्छानिन्द्रादींश्च तैरेव द्रव्यैरमुकसंख्यया यक्ष्ये इत्युक्त्वा
 शेषेणेत्याद्याज्यभागान्ते ग्रहहोमं कृत्वा यवतिलसमिदाज्यपायसैः शि-
 ख्यादिवेवत्ताभ्यो नाममन्त्रैः प्रत्येकमष्टावष्टाविंशविमष्टोत्तरशतं वा हुत्वा,
 वास्तोष्पतये एतान्येव द्रव्याण्यष्टोत्तरशतं जुहुयुः ऋत्विजः । तत्र वास्तो-
 ष्पते इति चत्वारो मन्त्राः । एकैकेन च मन्त्रेण सप्तविंशतिः सप्तविंशति-
 राहुतयइत्यष्टोत्तरशतम् । तैश्चतुर्भिः वास्तोष्पते हुत्वा स्यूणाम्, इति पञ्च-
 विंशतिः पञ्च वा वित्त्वकलानि तद्बीजानि वा जुहुयुः । तत्राचार्यः स्विष्ट-
 कृदादिहोमशेषं समापयेत् । यजमानस्तु लोकपालेभ्यो ग्रहपीठदेवताभ्यश्च
 षलिं दत्त्वा पूर्णाहुतिं हुत्वा शिख्यादिपञ्चचत्वारिंशोद्देवताभ्यः पायसा-
 दिना षलिं दत्त्वा ईशानादिकमेण चरकीविदारीपूतनापापराक्षसीभ्यो
 लोकपालेभ्यश्च षलिं दत्त्वा शिख्यादिप्रीतये काञ्चनं द्विजेभ्यो ब्रह्मप्री-
 तये धेनुं च दद्यात् । ततः शान्तिकलशोदकेन ऋत्विगिभिरभियुक्तो
 यजमान ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्त्वा वाद्यादिपूर्वकं राक्षोघ्नपावमानम-
 न्त्रैर्गृहं सूत्रेण प्रदक्षिणं घेष्टयित्वा समन्ताञ्जलधारां क्षीरधारां च दत्त्वा
 गन्धतपपदे सुरुषा पृथ्वीं ध्यात्वा पृथग्यै नमः इति संपूज्य सर्वदेव-
 तयं वास्तुं सर्वदेवमयं परम्, इतिष्ठित्वा गृहस्याग्नेय आकाशश्चैव
 जानुमान्, इति गत्वा गामयेतानुलिप्य शुभ्रचन्दनपुष्पाक्षतैरलङ्क्य
 सप्त बीजानि दध्योदनं च क्षिप्वा ननं जलपूर्णकलशं शुक्लैकपुष्पयुतं
 गन्धाद्यर्धितमादाय जानुभ्या भुवं गत्वा तज्जलं गतं क्षिपेत्, नमो
 धरुणाय इतिमन्त्रेण । जले प्रदक्षिणावर्तं पुण्ये चोर्व्वमुखे शुभम् ।
 ततोऽपकवृत्तेटिकायां सप्तबीजदध्योदनशैवालकलपुष्पाणि क्षिप्त्वा सतृ-
 र्यघोपं पूर्वस्थापितां पृषवास्तुप्रतिमामानीय पेटिकायां संस्थाप्य पेटिकां
 पिधाय पठेत्—

पूजितोऽसि मया वास्तो होमाद्यैरर्चनैः शुभैः ।

प्रसीद पाहि विश्वेश देहि मे गृहजं सुखम् ॥

वास्तोष्पते नमस्तेऽस्तु भूशय्याभिरत्न प्रभो ।

गृहं धनधान्यादिसमृद्धं कुरु सर्वदा । इति ॥

तो, मृत्पेटिकागतं संस्थाप्य—

सशैलसागरां पृथ्वीं यथा वहसि मूर्धनि ।

तथा मां वह कल्याण सम्पत्सन्ततिभिः सह ॥

इति संप्राप्त्ये, तथैव मृदा गतं पूरयेत् । मृदाधिस्येऽधिकफलम् ।
म्ये समम् । न्यूनतरे न्यूनम् । गर्तोपरि गोमयेनालिप्य गन्धपुष्पा-
न्नादि क्षित्वाऽऽचार्यप्रक्षालितः संपूज्य तेभ्यो दक्षिणां च दत्त्वा मह-
त्वास्तुपीठदेवताः संपूज्य 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' 'यान्तु देवगणाः'
ते वित्तव्याचार्याय दत्त्वा ब्रह्मशिलयाद्युद्देशेन विप्रान्संभोज्य भूयसी
क्षिणां दत्त्वा सुहृदुतो भुञ्जीत ।

इति गृहवास्तुशान्तिप्रयोगः ।

• अथ गृहदानप्रयोगः ।

गृहमध्ये दक्षिणभागे पद्मं विलिख्य तदुपरि प्रस्थमात्रांस्त्रिंशस्त-
दुपरि द्वाभ्यां स्थापयित्वा द्वाभ्योपरि (सौवर्णहृद्योपरि) सौवर्णलक्ष्मी-
नारायणप्रतिमां संपूज्य प्रतिमहीतारं सपत्नीकं प्रतिमहार्थं कृत्वा तं
करे गृहीत्वा समङ्गलघोषं बद्धमाणमनैर्गृहं प्रवेशयेत् । तै च मन्त्राः—

पद्मेहि नारायण दिव्यरूप सर्वाभैर्वेन्दितपादपद्म ।

शुभाशुभानन्दशुभामभीश लक्ष्मीपुतस्त्वं च गृहं गृहाण ॥

नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्यरुक्मिनाय च ।

क्षीरोदार्यवसुभाय जगद्धात्रे नमो नमः ॥

नमो हिरण्यगर्भाय विद्यगर्भाय वै नमः ।

धराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥

भूलोकप्रमुखा लोकास्तत्र देहे व्यवस्थिताः ।

नृन्दन्ति यावत्कल्पान्तं तथाऽस्मिन्भवने गृही ॥

स्वत्पसादेन देवेश पुत्रपौत्रैर्वृतो गृहे ।

पञ्चयज्ञक्रियायुक्तो वसेदाचन्द्रतारकम् ॥

तत्त्वं पूरेस्यापिनशय्योपचर्युदङ्मुखमुपवेश्य स्वयमासने

उपविश्य वैशकालकीर्तनोत्तरममुकगोत्रायामुकशर्मणे प्राप्सणायेदं गृहं
पकेष्टकादिरचितं यथोपपत्तिसंपादितं कास्थताम्रादिभाजनसर्वधान्य-
लवणघृतगुडशंकरागोबलीवर्ददासमञ्जुलिकावितानादिसर्वोपकरणयुतं

सदीपप्रभोदपोतं सर्वदैवतं सर्वपापक्षयपूर्वककल्याणोद्दिशतावधिनारायण-
समीपे क्षीरार्णवनिवासकामस्तुभ्यमहं संप्रदे न मम, इति दद्यात् । मृण-
मगृहे दानं 'पक्कैरुमन्वन्तरावच्छिन्नप्रतिलोकपालपुरनिवासकाम,' इति ।
यद्वा सर्वत्र विष्णुगीतिकामः । ततः प्रार्थना—

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतम् ।

एव विप्र प्रसादेन ममास्त्वतिनवं गृहम् ॥

गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं द्विजोत्तम ।

। प्रीयता मे जगद्योनिर्वास्तुरूपी जनार्दनः । इति ॥

ततः प्रतिमहीता 'देवस्य स्वा' इति यजुषा प्रतिगृह्य ॐ स्वस्ती-
त्युक्त्वा कामस्तुतिं पठेत् । दक्षिणा तु स्वर्णसहस्रमारभ्यैरुमुवर्णपर्य-
न्तशक्त्या दक्षिता । ततः पादुकोपानच्छत्रचामरादिकं पुनर्देवा—

संपन्नं वाप्यसंपन्नं गृहोपस्करभूषणम् ।

सर्वं संपूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादाद्विजोत्तम ॥

इति प्रार्थयेत् ।

। एतत्फलमपि मात्स्ये—

एवं सर्वसंपन्नं पकेष्टं विनिवेदयेत् ।

धूपकोदिशतं यावद्भक्षलोके महीयते ॥

कौलजं दारुजं वाऽपि यो दद्याद्विधिपूर्वकम् ।

वसे क्षीरार्णवे रम्ये नारायणसमीपतः ॥

मृणमयं वाऽपि यो दद्याद्गृहं चोपस्करान्वितम् ।

पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् । इति ॥

एतच्च वास्तुपूजनम् ।

जनेन विधिना यस्तु प्रतिसंवत्सरं बुधः ।

गृहे चायत्ने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥

इत्युक्त्वा प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यम् । अत्र वास्तुदेवयानां विशेषनैवेद्या-
दीनि । शिरिणे धूनामम् । पर्जन्याय सोत्पल घृतौदनम् । जयन्ताय
पीतध्वजं शिष्टमयं कूर्चं च । कुलिशायुधाय पञ्च रत्नानि पैष्टं कुलिशं
च । सूर्याय वितानकं धूपं सक्तुं च । सत्याय घृतगोधूमम् । मृशाय
मत्स्यान् । अन्तरिक्षाय शङ्खुली । वायवे सङ्कृन् । मृण्णे लाजान् ।
वितथाय चणकौदनम् । घृतश्रृङ्गाय मध्वजम् । यमाय पिशितौदनम् ।

गन्धर्वाय गन्धौदनम् । मृद्वंराजाय मेघजिह्विकाम् । मृगाय वायकम् ।
पितृभ्यः कृत्तरम् । दौवारिकाय दन्तकाष्ठं, पैष्टं कृष्णवर्णं च । सुग्री-
वायापूपम् । पुष्पदन्ताय पायसम् । वरुणाय कुशस्तम्बसहितं पद्मम् ।
अमुराय पैष्टं हिरण्मयं मुरां च । शोपाय घृतौदनम् । पापाय गौवाम् ।
रोगाय घृतलघुधानम् । अहये फडान्वितं पुष्पम् । मुख्याय सर्पिः ।
भस्माढाय गुडौदनम् । सोमाय मधुपायसम् । सर्वेभ्यः क्षालिपिष्टम् ।
अदितये पोलिकाम् । दितये पूरिकाम् । आपाय क्षीरम् । आपवत्स्ताय
वृद्धि । सावित्राय लघुकान्तमरीचं शुशोदकं च । सवित्रे गुडापूपम् ।
जयाय घृतचन्दनम् । वित्रस्वते रक्तचन्दनं पायसं च । राजयक्ष्मणे आमं
पक्वं च मांसम् । इन्द्राय हरितालौदनं घृतसंयुतम् । शुङ्खौदनं तु मित्राय ।
रुद्राय घृतपायसम् । पृथ्वीधराय मांसानि कूष्माण्डानि च । अर्यम्णे
शर्करापायसम् ।

पञ्चगव्यं यवाश्चैव तिलमुतहविश्वरून् ।

भक्ष्यं भोग्यं च विविधं श्रद्धाया विनिवेदयेत् । इति ॥

राक्षसीनां तु, ईशानभागे चरक्यै मांसोदनं घृतं पद्मकैसरं च दधिपा-
न्वितम् । आग्नेये विदार्थ्यं सहभिरमांसौदनं हरिद्रौदनं च । नैर्ऋते पूतनायै
सहभिरं दुग्धौदनं मत्स्यसण्डैश्च संयुतं पीतारक्तं च बलिम् । वायव्ये
पापराक्षस्यै मत्स्यमांसं मुरासर्वं च । सर्वत्र पायसं वा दद्यात् ।

इति गृहदानप्रयोगः ।

अथ मठदानम् ।

कृत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासनसंयुतम् ।

पुण्यकाले द्विजेभ्योऽथ गतिभ्यो वा निवेदयेत् ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ।

इति स्कान्दोक्तम् ।

इति मठदानम् ।

अथ प्रतिश्रयदानम् ।

मार्कण्डेये —

सूर्यात्प्रतिश्रयगृहं पथिकानां हितावहम् ।

निशगोहैकदेशं वा साधुना यो निवेदयेत् ॥

अक्षयं पुण्यमुद्दिष्टं तस्य स्वर्गापवर्गदम् ।
सर्वकामसमृद्धोऽसौ देववदिवि मोदते ॥

१ भविष्यत्पुराणेऽपि—

प्रतिश्रये सुविस्तीर्णे कारिते सज्जलेन्धने ।
दीनानाथजनार्थाय वद किं न कृतं भवेत् ॥
प्रतिश्रयो धर्मशाला ।

इति प्रतिश्रयदानम् ।

अथ कन्यादानम् ।

बृहत्संहिता—

सहस्रमेव धेनूनां शतं वाऽनडुहां समम् ।
दशानडुसमं यानं दशयानसमो हवः ॥
दशवाजिसमं कन्या भूमिदानं ततः परम् ।
ददते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते । इति ॥

देवलः—

तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।
न पिता नरकं याति नारी वा स्त्री प्रसूयिनी ॥

वसिष्ठः—

हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजनमानुगं फलम् ।
धर्म्येण विविना दातुमसमोत्रोऽपि युज्यते ॥

स्कान्दे—

आरम्भीकृत्य सुवर्णेन परकीया तु कन्यकाम् ।

प्रत्यष्टुङ्गः—

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रवितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्तयेद्ब्रह्मन्कन्यायाश्चैश्वमेव हि ॥
विष्टेत्पूर्वमुखो दाता धरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।
मधुपर्क्षांश्चितायैता तस्मै दद्यात्सदक्षिणाम् ॥
उदपात्रं ततो गृह्य मन्त्रेणानेन दापयेत् ।
गौरी कन्यामिमा विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ॥
‘‘पोषा-’’शमेन तुभ्यं दद्याद्विप्र समाश्रय ।
भूमिं गावश्च दासीञ्च वासांसि च स्वशक्तिनः ॥

महिष्यौ वाजिनंश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनपि ।

ततः स्वगृहविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् ॥

यथाचारं विधेयानि माङ्गल्यकुतुकानि च ।

कन्यादाता प्राङ्मुखो वरः प्रत्यङ्मुखः । 'दातोदङ्मुखो वरः
प्रत्यङ्मुखः' इति भट्टचरणाः आचारश्च ॥

अत्रायं प्रयोगः । वरं मधुपर्केण संपूज्य मासपञ्चाशुक्त्वा 'मम सम-
स्तपितृणां निरतिशयसानन्दप्रदालोकावाप्त्यादिकन्यादानफलपौक्तपला-
वाप्तयेऽनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पत्त्यमानसन्तत्या द्वादशवरान्द्वा-
दश परान्पुत्रयान्पवित्रीकर्तुमात्मनश्च श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये प्राङ्गवि-
वाहविधिना कन्यादानमहं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य,

कन्यां कनकसंपन्नां कतकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि विष्णवे तुभ्यं प्रदालोकजगोपया ॥

विश्वम्भरः सर्वभूतः साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितृणां तारणाय च ॥

इतिमन्त्रं पुनः मम इत्यादि प्रीतये इत्यन्तमुक्त्वा अगुफप्रवराया-
मुकगोत्रायामुकशर्मणः प्रपौत्रायामुकशर्मणः पौत्रायामुकशर्मणः पुत्राया-
मुकशर्मणे वराय श्रीवररूपिणेऽमुकप्रवराममुकगोत्रोत्पन्नाममुकशर्मणः
प्रपौत्रीममुकशर्मणः पौत्रीममुकशर्मणः पुत्रीमगुक्तनाम्नीमिमां कन्यां
श्रीरूपिणीं तुभ्यमहं संप्रददे इति वरहस्ते दद्यात् । वरस्तु, देवस्य त्वेति
प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युत्तवा स्वशास्त्रीयां कामस्तुतिं पठेत् । एवं न समेत्या-
दिना संप्रददे इत्यन्तेन वाक्येन निर्देष्टात् । कन्यादानप्रतिष्ठार्थं सुवर्ण-
दक्षिणां भूमिदास्यादिकं यथाशक्ति दद्यात् । विस्तरस्तु प्रयोगरत्ने
भट्टचरणैरुक्तः ।

इति कन्यादानम् ।

अथ वैवाहिकदानम् ।

स्कान्दे—

वैवाहिकप्रदानं हि यो ददाति दयापरः ।

विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ॥

महेन्द्रभवनं याति सेव्यमानोऽप्सरीगणैः । इति ॥
 वैवाहिकं विवाहोपयोगिद्रव्यवस्त्रालङ्कारादीनि ।
 इति वैवाहिकदानम् ।

अथ कपिलादानम् ।

आदित्यपुराणे—

सहस्रं यो गवां दद्यात्कपिलां चापि सुव्रत ।
 सममेव पुरा प्राह ब्रह्मा यस्मिन्विद्वा बरः ॥
 रुक्मशृङ्गी रौप्यसुरो सबद्धा कास्यदोहनाम् ।
 सवत्सां कपिलां दत्त्वा वंशान्तरं समुद्धरेत् ॥
 यावन्ति चास्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि ।
 सुरभीलोकमासाद्य रमते तावतीः समाः ।

अथेत्यादि 'गोसहस्रकल्पावाप्त्यनन्तरसत्सकपिलारोममित्तर्पणं-
 न्तं कामधेनुलोककामः इमा कपिला सुवर्णशृङ्गाशुष्करयुताममुकगोत्रा-
 यामुकशर्मणे विप्राय तुभ्यमहं संप्रददे न मम' इति दद्यात् ।

मन्त्रो मातये—

कपिले सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणी ।
 तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ।

तत्रैव—

वज्रं तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणाम् ।
 एतैरलङ्कृतां धेनुं चष्टाभरणभूषिताम् ।
 कपिला विप्रमुखाय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात् ।

सुमुपुर्वस्त्रयोपेता दत्त्वा चतुरः सुवर्णान् दक्षिणां दद्यात् । त्रिगुणो-
 पकरणोपेता महती कपिला स्मृता । उपस्कराः सुवर्णशृङ्गवस्त्रदोहनपा-
 श्राद्याः सामान्यगोदाने वक्ष्यमाणाः ।

दत्ता सा विप्रमुखाय स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।

सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते दशसंयुतः ।

यान्यान्प्रार्थयते कामास्तांस्तान्प्राप्नोति मानवः ।

अथेत्यादिसप्तजन्मकृतपापनाशपूर्वकस्वर्गकामो मोक्षकामः पुत्रकामः
 शुभशम ईशधर्मातिवाम इत्यादि यथाकाम फलमुद्दिश्य त्रिगुणो-
 पस्करयुतां दद्यात् । इति महाकपिलादानम् । इति दश महादानानि ।

दशधेनो मात्स्ये—

यास्तु पापविनाशिन्यः कथिता दश धेनवः ।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराणिप ।
प्रथमा गुहधेनुः स्याद्दूतधेनुस्तथाऽपरा ।
तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसंश्लिषा ।
क्षीरधेनुस्तु बिल्वाका मधुधेनुस्तथा परा ।
सप्तमी शर्कराधेनुः कार्पासत्वाष्टमी तथा ।
रसधेनुस्तु नवमी दद्यामी स्यात्स्वरूपवः ।
कुम्भी घृतादिधेनूनामिदरासां तु राशयः ।
सुवर्णधेनुमप्यत्र फैषिदिच्छन्ति मानवाः ।
नवमी तिलतैलेन तथाभ्येऽपि महर्षयः ।

रसधेनुरधाने सुवर्णधेनुरितलतैलधेनुश्च । एतद्विधानमपि मात्स्यपद—

कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्भीवं विन्यसेद्वृषि ।
गोमयेनोपलिप्ताया दधानास्तोयं सञ्चतः ।
लघ्वैर्ण चाजिनं तद्वद्वरसस्य परिकल्पयेत् ।

लघ्वैर्ण चाजिनं लघुदृष्णाजिनम् ।

प्राङ्मुखीं कल्पयेद्वेनुमुदक्पादां सप्तसयाम् ॥

प्राङ्मुखीं प्राङ्मुखिरसम् । सक्तसां उत्तरभागस्थितवत्ससहिताम् ।

। खत्तमा गुहधेनुः स्याद्यदा भारचतुष्टयम् ।

वत्सं भारेण पूर्वां च भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ॥

अर्धभारेण वत्सः स्यात्कनिष्ठा भारपेण तु ।

चतुर्थांशेन वत्सः स्याद्बृहद्विज्ञानुसारतः ॥

भारः पलसहस्रद्वयमिति परिभाषायामुक्तम् ।

धेनुवत्सो घृतस्येतौ सितसूक्ष्माम्बरावृवौ ॥

शुक्लकणांविद्युत्पादौ शुक्लसुक्ताफलेक्षणी ।

सितसूत्रशिरालौ सौ सितकम्बलकम्बलौ ॥

ताम्रगण्डकृष्टौ सौ सितचामररोमकौ ।

गण्डुकं फण्डप्रदेशे ।

विद्रुमभूयुगोपेतौ नवनीलस्तनान्वितौ ।

क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहौ इन्द्रनीलकृतारका ॥

सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतश्चुरसंयुतौ ।
नानाफलमयैर्दन्तैर्घ्राणगन्धकरण्डपौ ॥

गन्धमरण्डकः कर्पूरादियुतः पात्रविशेषः ।
इत्येवं रचयित्वा तौ धूपदीपैरयार्चयेत् ॥

वस्त्रमुत्तादीनां सारतो मानवश्चाधिक्ये फलाधिक्यम् ।

अथ प्रयोगः । अद्येत्यादि 'सर्वपापक्षयपूर्वकाक्षेपयज्ञफलप्राप्तिसहित-
भुक्तिमुक्तिकामो गुह्यधेन्वादिदानं करिष्ये' इतिसङ्कल्प्य विप्रं वृत्वा
संपूज्य सवत्सगुह्यधेनवे नमः इत्यावाहनप्रतिष्ठापनपूजनानि कृत्वा
ता प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रैरामन्त्र्याद्येत्यादि 'सर्वपापक्षयपूर्वका-
क्षेपयज्ञफलप्राप्तिसहितभुक्तिकाम इमां धेनुममुकप्रवरायासुकगोत्राया-
सुकशर्मणे विप्राय तुभ्यमहं संप्रददे न मम' इति दद्यात् । विप्रस्तु
पुच्छे प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युत्तरा कामस्तुतिं पठेत् । दाता तु सुवर्णदक्षि-
णादानविप्रभोजनभूयसीदानादिकर्मक्षेपं समापयेत् ॥

अयामन्त्रणमन्त्राः—

या लक्ष्मी, सर्वभूतानां या च देवे व्यवस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

देहस्था या च कल्याणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥

विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।

चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ॥

अतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनस्य च ।

लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥

स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजा तथा ।

सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे । इति ॥

एवमामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामिह पठ्यते ॥

सर्वासा प्रत्यक्षधेनुव्यतिरिक्तानामित्यर्थः । उत्तरचनस्य तत्रा-
नुपयोगात् ।

एतदेव विधानं स्यात्त एवोपस्कराः स्मृताः ।

मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि ॥

यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।
अशेषयज्ञफलदाः सर्वपापहराः शुभाः ॥
अयने विपुले पुण्ये व्यतीपाते तथा पुनः ।
गुहधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु ॥

अत्र 'पापविनाशिन्य इत्युपक्रमात्सर्वपापहरा इत्युपसंहाराच्च पाप-
नाश एव फलं न भुक्तिमुक्त्यादि' इति दानसौरये । तत्र पुत्रेष्टाविवार्य-
वादोक्तानां भुक्तिमुक्त्यादीनां त्यागे मानाभावात् । उपक्रमोपसंहारी
त्वप्रयोजकौ । यत्तु 'पञ्चपुराणादावेकेनैव घटेन घृतादिधेनुः द्रोणमात्रेण
च तिलेन धेनुत्तया तत्प्रकारान्तरम्' इति बह्वतरौ । दानविवेके तु
'पलसहस्रप्रमाणः कुम्भः' इति । 'द्वादशपलाधिकानि पञ्चपलशतानि
कुम्भः' इत्यन्ये । ततश्च यथाधिकारं व्यवस्था श्रेया । यद्यपि गुहधेन्व-
नन्तरं घृतधेनुरर्दिष्टा तथाऽपि तिलामाये तथा दद्यात्घृतधेनुमित्युक्त्वा
तिलानां प्राधान्यात्तद्वेनुरादायुच्यते ।

अथ तिलधेनुः ।

सत्र किञ्चित्प्रकारान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे—

अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनकुशावृते ।
धेनुं तिलमयीं कृत्वा सर्वरत्नैरलंकृताम् ॥
धेनुं द्रोणेन कुर्वीत आढकेन तु वरसकम् ।
स्वर्णभृङ्गीं रौप्यलुरां गन्धघ्राणवतीं तथा ॥
सुर्यां च शर्कराजिह्वां गुह्यास्यामविकम्बलाम् ।
शुभ्रपादां वाम्रपृष्ठां शुचिसुक्ताफलैश्चणाम् ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणां फलदन्तवतीं शुभासू ।
श्लाघामपुच्छां कुर्वीत नवनीतस्तनान्विताम् ॥
सितसूत्रशिरालां च सितसर्परोमिकासू ।
फलेर्मनोहरैर्मह्यैर्मणिमुक्ताफलान्विताम् ॥
सितवज्रयुगच्छन्नां घण्टाभरणभूषणाम् ।
ईदृक्संस्थानसंपन्नां कृत्वा अद्वासमन्वितः ॥
कांस्योपदोहनां दद्यात्केशवः प्रीयतामिति ।

फलतेकर्तव्यतामन्त्रा गुहधेनूक्ता एव ।

बहिपुराणे तु—

तिलाश्च पितृदैवत्या निर्मिताश्चेह गोसवे ।
प्रह्वणा सन्मयी धेनुर्दत्ता प्रीणातु केशवम् ॥

इति मन्त्रान्तरमुक्तम् ।

अथ घृतधेनुः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

तिलाभावे तथा दद्याद्घृतधेनुं प्रयत्नतः ।
वासुदेवं जगन्नाथं घृतश्रीराभिषेचनात् ॥
संपूज्य पूर्वेष्वपुण्यैर्गेन्द्रधृपादिभिर्नरैः ।
अक्षोरात्रोपितो नाम्ना अभिपूय घृताऽर्चिषम् ॥

अभिपूय प्रञ्जाल्य, घृताऽर्चिषमग्निम् ।

गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमालादिभूषितम् ।
कांस्यापिधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च ॥
हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः ।

अत्र पलसहस्रपरिमाणः कुम्भः । द्वादशपलाधिकानि पञ्चदशशतानीति वा ।

श्लुयष्टिमयान्पादान्स्त्रुरान्त्रौव्यमशस्तथा ।
सौवर्णे चाक्षिणी कुर्याच्छृङ्गे चागदकाष्ठये ॥
सप्तधान्यमये पार्श्वे पत्रोर्णेन च कम्बलम् ।
कुर्यात्तुरुङ्गवर्षुरौर्गोणं फलमयान्स्वनान् ॥
तदूर्ध्वर्ध्वरथा जिह्वां शुद्धक्षीरमयं मुखम् ।

पत्रोर्णं धौतकौशेयम् । तुरुङ्गः सिंहकम् । सिंहाररस इति यावत् ।
पुच्छं क्षौममयं कार्यं रोमाणि सितसर्पयैः ।
साम्रशृङ्गं विचित्रं तु ईदृश्यां मनोरमाम् ॥
विधिना कृतवत्सां च कुर्याद्वक्ष्णलक्षिताम् ।
एतैः कृत्वा तथा नत्वा पूजयित्वा विधानतः ॥
तद्वत्ताय प्रदातव्या मङ्गला शास्त्रपारगे ।
एतां ममोपकाराय गृहीष्व एवं द्विजोत्तम ॥
प्रीयता मम देवेशो घृताऽर्चिः पुरुषोत्तमः ।
इत्युदाहृत्य विप्राय दद्यादेतुं नराधिप ॥

स्कान्दे त्वयं मन्त्रः—

घृतं गावः प्रसूयन्ते घृतं भूम्यां प्रतिष्ठितम् ।
घृतमग्निश्च देवाश्च घृतं मे संप्रदीयताम् । इति ॥

फलं च—

घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ।
तेषु लोकेषु सर्वेषु सुपुण्येषूपजायते ॥
सकामानामियं व्युष्टिः कथिता नृपसत्तम ।

व्युष्टिः फलम् ।

विष्णुलोकं नरा यान्ति निष्पापा घेनुदानतः ।

इत्यादि । 'दक्षिणा त्रैकुसुवर्णप्रभृति यथाशक्ति' इति मदनरत्ने ।

'यथाशक्ति क्षिरप्यम्' इति हेमाद्रौ ॥

अथ जलधेनुः ।

तत्रैव जलधेनुं प्राप्स्य—

जलकुम्भं नरव्याघ्र सुवर्णरजतान्वितम् ।

'सुवर्णरजतशृङ्गानुराजितम्' इति सांप्रदायिकाः ।

रत्नगर्भमशेषैस्तु प्राप्स्यैर्धान्यैः समन्वितम् ।

सितवस्त्रयुगच्छर्भं दूर्वापल्लवशोभितम् ॥

कुष्ठमांसीमुरोशीरवालकामलकैर्गृतम् ।

प्रियङ्गुपत्रसहितं सितवस्त्रोपवीतितम् ॥

सच्छत्रं सज्जपानस्कं दर्भविष्टरस्तस्थितम् ।

चतुर्भिः संभृतं भूप तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ॥

स्थगितं दधिपात्रेण घृतक्षौद्रवता मुखे ।

'तिलपात्राणि ताम्रस्य दधिपात्रं कांस्यस्य' इति दानविवेके ।

* सवोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलेशयम् ।

पुष्पधूपोपहारैश्च यथाविभवमादृतः ॥

सङ्कल्प्य जलधेनुं च कुम्भं तमभिपूज्य च ।

पूजयेद्भक्तकं सद्भक्तं जलमयं युवः ॥

एवंसंपूज्य गोविन्दं जलधेनुं सत्सकामम् ।

सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥

दथाहिजाय राजेन्द्र प्रीत्यर्थं जलशायिनः ।

जलशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥ -

इति चोचार्य मूनाथ विप्राय प्रतिपाद्यताम् ।

अपक्वाज्जाशिना स्वेयमहोरात्रमतः परम् ।

तथा—धान्यानि पार्श्वद्वये, कुप्रादीनि घ्राणदेशे, प्रियङ्गुपत्रं अवणे,
यज्ञोपवीतं मूर्ध्नि स्थापयेत् । वरसश्चतुर्याशेनैव, दक्षिणा शक्तिः सुवर्णम् ।

अनेन विविधा दत्त्वा जलधेतुं नराधिप ।

सर्वान्कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः । इति ॥

अथ क्षीरधेतुः ।

स्कान्दे—

क्षीरधेतुं प्रवक्ष्यामि ता निषोच नराधिप ।

अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नराधिप ॥

गोचर्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य सर्वतः ।

तत्रोपरि महाराज न्यसेत्कृष्णाजिनं ततः ॥

तत्रोपरि छुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।

क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्धाश्विनं वत्सकम् ॥

सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।

प्रशस्तपक्षग्रवर्णं तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥

मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।

मूलप्रशस्तदन्ता च मुक्तामवफलेक्षणा ॥

श्लुपादा कर्मरोमा सितकम्बलकम्बला ।

ताम्रशृङ्गा कांस्यदोहा पट्टसूत्रमयं तथा ॥

पुच्छं च नृपशार्दूलं नवनीतमयस्तनी ।

खर्जूरशृङ्गी रौप्यसुरा पञ्चरत्नमयी भुवि ॥

चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिश्वपि स्थापयेत् ।

सप्तत्रीदिसमायुक्तो दिक्षु सर्वासु प्रक्षिपेत् ॥

एवंलक्षणसंयुक्तां क्षीरधेतुं प्रकल्पयेत् ।

आच्छाद्य वज्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥

धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

अनेनैव ॥ मन्त्रेण क्षीरधेतुं प्रकल्पयेत् ॥

अनेन गुह्येनूतेन प्रकलयेदनुमन्त्रयेत् ।
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
 गृह्णामि त्वां देवि भक्त्या ग्राहको मन्त्रमुचरेत् ।
 एवं धेनुं प्रदत्त्वा च क्षीराहारो दिनं चरेत् ॥
 त्रिरात्रं ॥ पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम ।

मन्त्रस्तु—

गृह्णामि त्वां देवि भक्त्या छुटुन्वार्थं विशेषतः ।
 भरस्व कामैर्मा सर्वैः क्षीरधेनो नमोऽस्तु ते ॥ इति ।
 यतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तिः ।
 शतार्द्धमथवाऽयर्द्धं तत्रैवार्द्धं स्वशक्तिः ॥
 दद्याद्वेनुं महाराज शृणु तस्यापि यत्फलम् ।
 दिव्यं धन्यैः सहस्रं तु रुद्रलोके महीयते ॥

विष्वक्वर्षसहस्रावधि रुद्रलोककामः इति फलोद्देराः सङ्कल्पवाक्ये,
 अन्यद्वदधेनुवत् ।

अथ दधिपेनुः ।

तस्यैव भूलेपनकुशठुणाजिनान्युक्त्वा—

दधिकुम्भं च संस्थाप्य सप्तभान्यस्य चोपरि ।
 चतुर्याक्षेन वत्सं तु सौवर्णमुखसंयुतम् ॥
 प्रशस्तपत्रश्रवणा मुक्ताफलमयेक्षणा ।
 पद्मनागरुष्टङ्गा च मुखं वै गन्धमालिका ॥

गन्धमालिका गन्धद्रव्यविशेष इति केचित् । 'सुगन्धपुष्पस्तम्भ'
 इत्यन्ये । 'कर्पूरादिसुगन्धद्रव्यसमूहः' इति बहवः ।

जिह्वां शर्करया राजन्म्राणं त्रीखण्डकं तथा ।

* फलमूलमया दन्ताः सितसूत्रस्य कम्बलः ॥

ताम्रपृष्ठा वर्गेरोगा पुच्छं सूत्रमयं तथा ।

सुवर्णशृङ्गी रौप्यसुरां नवनीतमयस्तनीम् ॥

इक्षुपादां सुसंस्कृत्य सर्वाभरणभूयिताम् ।

आच्छाद्य वज्रयुग्मेन पुष्पगन्धैः सुपूजिताम् ॥

ब्राह्मणाय वुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ।

पुच्छदेशोपविष्टाय मुद्रिकाकर्णमात्रकैः ॥

पादुफीपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुचरेत् ।

मन्त्रो गुडधेनूक्तः ।

दधिमाघ्णेति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ।

एवंदधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ॥

एकाहारो दिनं तिष्ठेद्भ्रा च नृपनन्दन ।

यजमानो वसेद्राजन्त्रिदिनं च द्विजोत्तमः ॥

यत्र मधुशहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ।

मुनयो ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥

दातारो दायकाश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।

मधुनदीरुध्रुपायसकपिसिद्धलोककामः, इति शेषफलोद्देशः ॥

अथ मधुधेनुः ।

स्कान्दे—

मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाग्निनकुशोत्तरे ॥

धेनुं मधुमयीं कृत्वा संपूर्णघटपूरिताम् ।

तद्वत्तुर्धभागेन घटसकं परिकल्पयेत् ॥

सौवर्णं तु मुखं कृत्वा शृङ्गाण्यगुरुधनदम् ।

पृष्ठं ताम्रमयं तस्याः पुच्छं सूत्रमयं तथा ॥

पादास्तिवक्षुमयाः कार्याः सितकम्बलकम्बलम् ।

मुखं गुडमयं कृत्वा मिह्रा शर्करयाऽन्विता ॥

मौक्तिकं नयने तस्या दन्ताः फलमयाः स्मृताः ।

दर्भरोमधरा देवी रौप्यसुरविभूषिता ॥

प्रशस्तिपत्रप्रणया नरनीतमयसनी ।

सर्वलक्षणसंयुक्ता सप्त धान्यानि दापयेत् ॥

चत्वारि विलपात्राणि चतुर्दिक्षु च विन्यसेत् ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन घण्टाभरणभूषिताम् ॥

कांस्योपदोदनीं कृत्वा गन्धपुणैस्तु पूजिताम् ।

पुच्छदेशोपविष्टाय ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् ॥

उदपूर्वं तु कर्तव्यं पश्चादान्नं समाचरेत् ।

रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वसन्तुष्टिहे, गृह्य. ॥.

प्रीयन्ता पितरो देवा मधुधेनो नमोऽस्तु ते ।

एवमुक्त्यां तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 जहं गृह्णामि त्वां देवि कुटुम्भार्थे विशेषतः ।
 कायान्कामदुष्टे शुद्धे च मधुधेनो नमोऽस्तु ते ॥
 मधुवातेति मन्त्रेण प्रदाप्यायतचेतसा ।
 धेनुं वत्त्वा च मधुपायसाभ्यां च दिनं नयेत् ॥
 ब्राह्मणोऽपि तथैव त्रिरात्रं नयेत् ।

फलश्रुतिरपि—

यत्र मधुवद्वा नद्यो यत्र पायसकर्मदाः ।
 जपयो मुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुराः ॥
 तत्र भोगान्ब्रह्मन्मुक्ते ब्रह्मलोके स तिष्ठति ।
 मधुनदीकषणुपायसकर्मममुनिसिद्धलोकोत्तमभोगोत्तरब्रह्मलोककामः,
 इति विशेषफलोद्देशः ॥

अथ रसधेनुः ।

शकान्दे—

रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
 भगुलिसे महीपृष्ठे कृष्णाजितकुशोत्तरे ॥
 रसस्य तु घटं राजन्संपूर्णमैश्वर्यस्य तु ।
 तद्वत्सकृत्स्नपैरप्राक्ष्यतुर्पाशेन वत्सकम् ॥
 इक्षुदण्डभयाः पादा राजतखुरसंपुताः ।
 सुवर्णशृङ्गाभरणा वस्त्रपुच्छा घृतस्तनी ॥
 पुष्पकम्बलसंयुक्ता शर्करामुग्धमिद्विधा ।
 दन्ताः फलमयान्तराः पृष्ठं ताम्रमयं शुभम् ॥
 पुष्परोमा तु राजेन्द्र मुक्ताफलकृतेश्मणा ।
 शसत्रोदिसमायुक्ता चतुर्विधु सदीपिका ॥
 सर्वोपस्करसंयुक्ता सर्वगन्धविभूषिता ।
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्विधु निवेशयेत् ॥
 धेनुं तु पूजयित्वाऽग्रे पुष्पगन्धस्नानादिभिः ।
 पूर्वोक्ता ये च मन्त्राश्च तानेन प्रयत्नः स्मरेत् ॥
 मन्त्रा शुद्धधेनूताः ।

एवमुक्त्यारयित्वा तु दीयते वै द्विजोत्तमे ।

दश पूर्वान्परांश्चैव आत्मानं चैकविंशकम् ॥
 नयेत्तु परमं स्थानं यस्माच्च निर्वर्तते पुनः ।
 दाता वा मादको वाऽपि एकाहं दसमोजको ॥
 सोमपानं भवेत्तस्य सर्वत्रतुक्कलं लभेत् । इत्यादि ॥

स्वाधिकृदशपूर्वदशपस्पुरपाणां निवृत्तिरहितपरपदमाप्तये आत्मनश्च
 सोमपानसर्वत्रतुक्कलप्राप्तिकामः, इति विशेषफलोद्देशः ॥

अथ शर्कराधेनुः ।

स्कान्दे—

तद्वच्च शर्कराधेनुं गृणु राजन्ययाऽर्पितः ।
 अनुलिप्ते महीष्ट्रे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
 धेनुं शर्करया राजन्सदा भारचतुष्टयम् ।
 चत्तमा कथ्यते सज्जिश्चतुर्थांशेन वत्सकः ॥
 तद्वर्द्धं मय्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कनीयसी ।
 तद्वर्द्धत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः ॥
 अथवाऽष्टांशतः कुर्याच्चतुर्थांशेन वत्सकम् ।

अष्टांशत इति भारचतुष्टयस्याष्टमांशेन अर्द्धभारेणेत्यर्थः ।

स्वशक्त्या कारयेद्देनुमात्मपीडा न कारयेत् ।
 सर्वग्रीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ॥
 सौवर्णमुखशृङ्गाणि मौक्तिकैर्नयनानि च ।
 गुडेन च मुखं कार्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा ॥
 कम्बलं पट्टसूत्रेण कण्ठाभरणमूपिता ।
 श्लुषादा रौप्यसुरा नवनीतमयस्तनी ॥
 प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरमूपिता ।
 पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता ॥
 कास्योपदोहना सम्यगगन्धपुष्पैः समन्विता ।
 ईदृग्विधानसंयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि ॥
 गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य प्राक्षणाय निवेदयेत् ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ॥
 वेदवेदाङ्गविदुषे विशेषेणामिहोत्रिणे ।
 अनमूयवे प्रदातव्या न मत्सरयुवाय वै ॥

अयने विपुवे पुण्ये ज्येतीपातेषु पण्मुखा ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु इच्छया वाऽपि दापयेत् ॥
 सत्पात्रं तु द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं श्रोत्रियं गृहे ।
 तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे निवेदयेत् ॥
 पूर्वोमुखः सदा दाता अथवा स्यादुदङ्मुखः ।
 धेनुं पूर्वमुखीं कृत्वा वत्समुत्तरतो न्यसेत् ॥
 दानकाले तु ये मन्त्रास्तान्पठित्वा समर्चयेत् ।

मन्त्राः गुडधेनूक्ताः ।

आच्छाद्य चैव तं विप्रं मुद्रिकाकर्णवेष्टनैः ।
 स्वशक्त्या दक्षिणां दद्याद्गन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥
 धेनुं समर्चयेत्तस्य मुखं च न विलोकयेत् ।
 एकाहं शर्कराहारो माहाणस्त्रिदिनं वसेत् ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ।
 सर्वकामसमृद्धश्च जायते नाम संशयः । इति ॥

अथ कार्पासधेनुः ।

वाराहे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकीं शुभाम् ।
 एवं विश्वस्य गुप्त्यर्थं प्रवक्ष्यामि चांशुकं कृतम् ॥
 कार्पासमूलं तच्चापि तेनासातुत्तमः स्मृतः ।
 सा च कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा प्रकीर्तिता ॥
 मध्यमा च तदुर्ध्वेन तदुर्ध्वेन फनीयसी ।
 पूर्ववद्वस्त्रधान्ये च हिरण्यं च तथैव च ॥
 वत्सकं तु चतुर्थांशादानमन्त्रो विधीयते ।
 कुर्वीत पूर्ववद्वत्सं वस्त्रधान्याशुपक्वतम् ॥

पूर्ववद्वराहोक्ततिलधेनुदानवत् ।

हेमकुन्देन्दुसदृशे क्षीराणरसमुद्भवे ॥
 सोमप्रिये सुधेन्वाख्ये सौरभेयि नमोऽस्तु ते ।
 दत्तेयमिन्दुनाथाय दाशाङ्गायामृताय च ॥
 अग्निनेत्रप्रजाताय सोमराजाय वै नमः ।

यस्त्वेवं परया भक्त्या प्रादक्षिणाय प्रयच्छति ॥
 स याति चन्द्रलोके तु सोमेन सह मोदते ।
 इति चन्द्रलोकगमनानन्तरचन्द्रसहवासमुपकामः, इति विशेषफलीहेतुः।

अथ लवणघेनुः ।

विष्णुपुराणे बुधिसिरं प्रति कृष्णः—

शृणु राजन्मवक्ष्यामि लवणस्येह कस्मिन्तम् ।
 गोमयेनानुलिते तु वर्भसंस्तरसंस्थितम् ॥
 आविकं चर्मे विन्यस्य पूर्वोक्षाभिमुखं स्थितम् ।
 वक्ष्येण छादितं कृत्वा घेनुं कुर्वीत बुद्धिमान् ॥
 द्वादशैव कुर्वीत बहुविधोऽस्त्वश्वतः ।
 स्वर्णशृङ्गी रोप्यसुरामिश्रुपादां फलस्तनीम् ॥
 फार्या शर्करया जिह्वा गन्धद्राणवती तथा ।
 समुद्रोदरजां शुक्तिं कर्णौ च परिकलयेत् ॥
 शृङ्गे चन्दनकाष्ठाभ्यां मौक्तिके चाक्षिणी उभे ।
 फणिलौ सप्तपिण्डाभ्यां यशनास्ये प्रदापयेत् ॥
 कम्बलं पट्टसूत्रेण प्रीवाया छत्रिका तथा ।
 पृष्ठे वै साग्नपात्रं तु अपाने गुहपिण्डिकाम् ॥
 लाङ्गूले कम्बलं दद्यात्सान्क्षीरप्रदेशतः ।
 योनिप्रदेशे तु मधु सर्वतस्तु फलान्श्रिताम् ॥
 एवं सम्यक् परिस्थाप्य लवणस्य कृतां तु गाम् ।
 स्थापयेद्भक्तं चापि चतुर्भागेन मानवः ॥
 एवं घेनुं समभ्यर्च्य माल्यवस्त्रविभूषणैः ।
 स्नात्वा देवार्चनं कुर्याद्वाङ्मनःसमिधैः च ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गौ तु पुत्रभार्यासमन्वितः ।

दानमन्त्रः—

लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ।
 सर्वदेवमये देनि लवणाख्ये नमोऽस्तु ते ॥
 प्रदक्षिणा मदी तेन कृता भवति भारत ।
 सर्वदानानि दत्तानि सर्वर्तुकफलानि तु ॥

सर्वे रक्षाः सर्वमन्त्राः सर्वमेतवराचरम् ।
सौभाग्यं च परा वृद्धिः शरीरारोग्यसंपदः ॥

नृणां भवन्ति दत्ता तु रसधेनुं न संशयः ।

सौभाग्यपरमवृद्धपारोग्यकामः । इति विशेषणलोहेसः ॥

पुराणान्तरे गां लवणमयीं कृत्वा षोडशप्रस्थसंयुताम् । चतुर्भिर्वत्स
राजेन्द्रइत्यादिना लवणपरिमाणान्तरमुक्तम् ।

अथ सुवर्णधेनुः

विष्णुनामं भगवानुवाच—

यद्दक्षणोऽपि राजेन्द्र ऊहितं विष्णुना पुनः ।

सत्ते विस्तरतो राज्ञन्कथयाम्यनुपूर्वशः ॥

सुवर्णस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य परिकल्पितम् ।

एकं सुवर्णपदं शोभनं रूपमाह अपरं मानम् ।

रौप्यवत्सकसंयुतं मुक्ताफलविभूषिताम् ।

प्रवालशृङ्गोपयुतां पद्मरागादिशालिनीम् ॥

धृतपात्रस्तनवतीं कर्पूरागवनासिकाम् ।

शर्करारसनोपेतां मिष्टाभरसवासिताम् ॥

शङ्खशृङ्गान्तरां शुक्ति ललाटस्वानकलिताम् ।

कलदन्तां मलयुगमपार्थां क्षौमसुकन्तराम् ॥

इक्षुपादां नालिकेरयवणां शुद्धजानुकाम् ।

पञ्चगव्यापानवतीं कांस्यपृष्ठसमन्विताम् ॥

सुपट्मूत्रलाङ्गूलां क्षप्तवान्यसमन्विताम् ।

कलपुष्पसमोपेतां छत्रोपानतसमन्विताम् ॥

सुवर्णधेनुं विप्राय प्रतिपाद्येदृशी मरुः ।

हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः कृष्णपिह्वलः ॥

तप्तदेमच्छविः स्रष्टा विधाता प्रीयतामिति ।

अनेनैव ॥ मन्त्रेण धेनोर्दानं प्रकीर्तितम् ।

अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥

कुलानां तु सहस्रं च स्वर्गं नयति तद्वधः । इति ॥

‘अश्वमेधसहस्रतुल्यफलप्राप्तिकुलसहस्रस्वर्गनयनवज्रमः’, इति काम-
लोहेसः ।

बहिपुराणे तु— । ।

सुवर्णधेनुश्चाप्यत्र सुवर्णाश्च चतुर्दश ।

सुनिर्णिक्तसुवर्णैश्च सप्तभिर्मध्यमा मता ॥

चतुर्भिः कन्यसी प्रोक्ता चतुर्थांशेन वत्सकः ।

गुडधेनुविधानेन वृत्ता सर्वफलप्रदा ॥

इत्यादिना सर्वं गुडधेनुवदुक्तम् ॥

अथ बन्ध्यात्वहरं सुवर्णधेनुदानम् ।

वायुपुराणे—

चतुर्विधा तु या बन्ध्या भेदेद्वारसवियोजनात् ।

चतुर्विधा—

बन्ध्या च काकबन्ध्या च स्त्रीप्रसूक्षं मृतप्रज्ञा । इति ॥

बन्ध्या अपत्यसामान्याभाववती । काकबन्ध्या काकवदेकापत्या ।

बद्धये तस्याः प्रतीकारं तत्स्वरूपं निबोध मे ।

हिरण्येन, यथाशक्त्या सक्तां कारयेद्दृढाम् ॥

धेनुं पलेन वत्सं च पादेन गुरुरब्रवीत् ।

धेनुं रौप्यसुरां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ॥

पण्डां, गले च बाध्नीयान्तिलकं चोभयोरपि ।

अर्चयेद्विधिना ता तु नैवेद्यं पायसं भवेत् ॥

मोदकांश्च तथाऽपूपान्गुहं लवणमेव च ।

जीरकं च सुविस्तीर्णं शूरे क्षेणुमये दृढम् ॥

धेनोरेकं प्रदातव्यं ब्राह्मणस्त्रीषु चैव हि ॥

पण्डौ दश वा दद्यात्तदनन्तरमेव च ।

ब्राह्मणं सर्वसाधार्यकुशलं धर्मवेदिनम् ॥

विद्याविनयसंपन्नं शान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।

अलोलुपं सर्वजनप्रियं कल्मषवर्जितम् ॥

आहूय भक्त्या संपूज्य वस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पकैः ।

तैर्नैव कारयेत्पूजामाहतो धेनुवत्सयोः ॥

होमं च कारयेत्तत्र समिदाज्यचस्तुतम् ।

सोमो धेनुमिमं मन्त्रं संमुषार्य ततः पुनः ॥

प्राह्मुत्पायोपीवद्याय प्रदद्यात्तामुदह्मुलः ।

मन्त्रेणानेन विधिवत्पुच्छे हस्तं निवाय ॥
 धेनुर्याऽङ्घ्रिरसः सत्रे वसिष्ठे सुरभी च या ।
 दुहिता च तया भानोरभेष्व वरुणस्य च ॥
 याश्च गावः प्रवर्तन्ते वनेपूषवनेषु च ।
 प्रीणन्तु ता मम सदा पुत्रपौत्रप्रसर्द्धनाः ॥
 प्रयच्छन्तु दिवारात्रमविच्छेदं च सन्ततेः ।
 दन्त्यात्वं कायवन्त्यात्वं कन्याप्रसन्न एव च ॥
 तथैव मृतवत्सात्वं दोषं मम चतुर्विधम् ।
 दानेनानेन हरतु या सा कामदुघाऽनघा । इति ॥

अथ स्वरूपतो गोदानम् ।

त याश्चलक्ष्यैः—

यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा ।
 अरोगामपरिछिष्टां दाता स्वर्गं महीयते ॥

जायालः—

होमार्थममिहोत्रस्य यो गा दद्यादयान्वितः ।
 त्रिविक्तपूर्णां पृथिवीं तेन दत्ता न संशयः ॥

अङ्घ्रिराः—

गौरेकस्यैव दातव्या ओश्रियस्य विशेषतः ।
 सा हि तारयते पूर्णान्सप्त सप्त च सप्त च ॥

आत्रेयः—

सीदते बहुमृत्याय ओश्रियायाऽऽहितामये ।
 अतिथिप्रियाय दान्ताय देवा धेनुर्गुणान्विता ॥

देवलः—

सुशीलां लक्ष्मणवतीं युवतीं वत्ससंयुक्ताम् ।
 बहुदुग्धवतीं क्षिप्त्वा धेनुं दद्याद्विचक्षणः ॥

व्यासः—

सद्दामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ।
 यादृशीः त्वर्शयेद्गावः स तावत्फलमश्नुते ॥

षाषत्तद्गौरोममिततत्सरं स्वर्गफलम् ।

इतियमोक्षां गोमतीं विद्यां जपेत्

महामारतेऽपि गोमती—

गावो मासुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गयः पयोमुचः ।

सुरभ्यः सौरमेयश्च सरितः सागरं यथा ॥

गा वै पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ।

गावोऽरमाकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् । इति ॥

गावो ममामृतः सन्तु गावो मे सन्तु शृष्टवः ।

गावो मे हृदये सन्तु गावां मध्ये वसाम्यहम् ॥

इति पठित्वा घेनुं द्विजं च प्रदक्षिणीकृत्य दद्यादित्यपि वदन्ति
दक्षिणामाह वसिष्ठो गोदानप्रकरणं—

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणां परा ।

सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परं तथा ॥

यजमानस्ततो दद्याद्यथाशक्त्या तु दक्षिणाम् । इति ॥

‘तदशक्तपरम्’ इति मदनः ।

इति सामान्यप्रत्यक्षगोप्रदानविधिः ।

अथ प्रकारान्तरेण सामान्यगोः पूजनं दानं च ।

अथेत्यादि ‘गृहसमुद्रशैलवनोपेतपृथ्वीदानसमफदैतद्येनुवत्सरोमस-
क्षपयुगदेवलोकमहितवपितृपितामहप्रपितामहनरकोद्वरणधृतक्षीरवहबहु-
कुल्याकश्चिपायसकर्तृमदेशाधिकरणेष्वित्यक्तकामगत्यात्मलोऽसुलभत्वब्रह्म-
लोकसुलभत्वाजस्रचन्द्रसमानवक्त्रसुतसज्जाम्भूनदसमानवर्णमहाऽनिरम्बस्त-
नवृत्तमभ्यनलिनाभनेजानेकस्त्रीसेयमानत्वकामो मम समस्तपापक्षयद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं देशकालाधनुसारतो गोदानमहं करिष्ये’ इति सङ्कल्प्य
तदङ्गप्राक्षणवरणं प्राक्षणपूजनं गोः पूजनं च करिष्ये ।

प्राक्षणपूजनम्—

तव पादोदकं तीर्थं मुखे घेदाः प्रतिष्ठिताः ।

पादं गृहाण विप्राग्र्य भूमिदेव नमोऽस्तु ते ॥ पाद्यम् ।

भूमिदेवाग्रजन्माऽसि त्वं विष्णुः पुरुषोत्तमः ।

प्रत्यक्षो ह्यभिपुरुष अर्घ्योऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ अर्घ्यम् ।

आचमनगन्धपुष्पवस्त्रादिना पूजयेत् । ततो घेनोरङ्गुष्ठं देवता न्यसेत् ।

गोभ्यो यक्षाः प्रवर्तन्ते गोभ्यो यक्षाः समुत्थिताः ।
 गोभ्यो वेदाः समुत्तीर्णाः सपहङ्गपद्ममाः ॥
 गृह्णमूले गवां नित्यं ब्रह्मविष्णू समाश्रिताः ।
 कर्णधोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः दक्षिभारकरी ॥
 दन्तेषु वायवः सर्वे जिह्वाया वरुणः स्थितः ।
 सरस्वती च हृद्गारे यमयश्रौ च गण्डयोः ॥
 सन्ध्याद्वयं चोष्ठदेशे मीनायामिन्द्र आश्रितः ।
 रक्षांसि धृक्षिदेशे ॥ साध्याश्चोदरसंस्थिताः ॥
 चतुष्पादेषु वै धर्मः सार्यं जङ्घासु संस्थिताः ।
 सुरमध्ये तु गन्धर्वाः सुराग्रेषु च यमगाः ॥
 पुगणानि च आन्त्रेषु गात्रे चाप्सरसः स्थिताः ।
 पृष्ठैकादशरुद्राश्च वसनः सर्वसन्निभे ॥
 श्योणितटस्थाः पितरः सोमो लाङ्गूलमास्थितः ।
 आवित्याश्चाप्यघो घालाः पिण्डीभूता व्यवस्थिताः ॥
 साक्षाद्ब्रह्मा च गोमूत्रे गोमये यमुना तथा ।
 क्षीरे सरस्वती देवी नर्मदा दधिरे स्थिता ॥
 हुताशनः स्वयं सर्पिर्ग्राहणानां गुरुः परः ।
 अष्टात्रिंशतिदेवानां कोट्यो रोमसु संस्थिताः ॥
 उदरे पृथिवी क्षीया सशैलवनकानता ।
 चत्वारः सागराः पूर्णा गवां ये ॥ पयोधराः ॥

इति नन्दस्य ध्यायेन् ।

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सर्वदेवेष्ववस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
 विष्णुः शक्तिं या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
 चन्द्रार्कशतशक्तिर्या धेनुरूपा समाश्रये ॥
 चतुर्भुजस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 या लक्ष्मीर्लोकपालानां सा धेनुर्वरदा भव ॥
 सौरभेयि सर्वहिते पवित्रे पापनाशिनि ।
 प्रगृहीष्व मया दत्तं पादं त्रैलोक्यवन्दिता ॥ पापम् ।
 सर्वदेवमये देवि सर्वतीर्थमये शुभे ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तु ते ॥ अर्घ्यम् ।
 देहस्थिता च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पार्पं व्यपोहनु ॥ आचमनीयम् ।
 सर्वतीर्थमये देवि सर्वदेवमये शुभे ।
 गृहाणेदं मया दत्तं स्नानं ते देविरूपिणि ॥ स्नानम् ।
 आच्छादनं गवे दद्याच्छुभं शुचि सुनिर्मलम् ।
 सुरभे वस्त्रदानेन प्रीयतां परमेश्वरि ॥ वस्त्रम् ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सर्वभूतेष्वस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पार्पं व्यपोहनु ॥ चंदनम्, अक्षताः ।

अर्धाङ्गपूजा । ललाटे देव्यै नमः । नासावशे षण्मुखाय नमः । नासा-
 पुटे कम्बलाश्रतराभ्यां नमः । कर्णयोरश्विभ्यां देवाभ्यां नमः । चक्षुषोः
 क्षशिभास्कराभ्यां नमः । दन्तेषु सर्वबायुभ्यो नमः । जिह्वायां वरुणाय
 नमः । हुङ्कारे सरस्वत्यै नमः । गण्डयोर्यमयक्ष्मभ्यां नमः । कुक्षिदेशे
 रक्षोभ्यो नमः । उरसि साध्येभ्यो नमः । चतुष्पादेषु धर्माय नमः ।
 जङ्घयोः सायंकालाय नमः । ओष्ठयोः सन्ध्याद्वयाय नमः । प्रीत्याया-
 मिन्द्राय नमः । कण्ठे सामवेशाय नमः । शृङ्गमूले ब्रह्मविष्णुभ्यां नमः ।
 शृङ्गामे स्थावरजङ्गमेभ्यस्तीर्थेभ्यो नमः । शिरोमध्ये महादेवाय नमः ।
 क्षुरमण्ये गन्धर्वेभ्यो नमः । सुतामे पद्मगेभ्यो नमः । सर्वगात्रेषु प्रजापतये
 नमः । पृष्ठे द्वादशरुद्रेभ्यो नमः । सर्वसन्धिषु वसुभ्यो नमः । ओणि-
 तटे पितृभ्यो नमः । लाङ्गुले सोमाय नमः । बालेष्वादित्येभ्यो नमः ।
 गोमूत्रे गङ्गायै नमः । गोमये यमुनायै नमः । क्षीरे सरस्वत्यै नमः ।
 दक्षि नर्मदायै नमः । सर्पिणि हुताशनाय नमः । रोमसु त्रयस्त्रिंशत्को-
 टिदेवताभ्यो नमः । तद्रे पृथिव्यै सकाननायै सशैलायै नमः । पयो-
 धरेषु चतुःसागरंभ्यो नमः । इत्यङ्गपूजा । ततो गवेऽलङ्कारान्दद्यात् ।
 यथा-स्वर्णं शृङ्गे । सुरे रौप्यम् । पृष्ठे ताम्रम् । भाले आदर्शम् । नेत्रयो
 ररत्नद्वयम् । कण्ठे घण्टां चामरं यक्षोपवीतं वस्त्रं च । पुच्छे मुक्ता
 प्रचालानि च ।

देवदुमरसोद्भूतं गोघृतेन समन्वितम् ।

प्रवच्छामि महाभागे गौर्धूपं प्रतिगृह्णताम् ॥ धूपम् ।

आनन्दकृतसर्वलोके देवानां च सदा प्रिये ।
गौस्त्वं पाहि जगन्नाथे दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ दीपम् ।
सुरभे त्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ।
सर्वदेवमये प्राप्तमिमं दत्तं मयाऽग्रतः ॥ गोमासम् ।

गोरक्षेष्वावाहितदेवताभ्यश्च धूपदीपनैवेद्यफलताम्बूलदक्षिणां दद्यात् ।
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥
अन्नमेव परं गावो देवानां हविदत्तमम् ।
पावनं सर्वभूतेभ्यो रसन्ति च वहन्ति च ॥
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि ।
मत्पीणामग्निहोत्राणां गावो मे सप्रतिष्ठिताः ॥

इति प्रार्थ्य, अष्टोत्थादिकामं सङ्कल्प्य गोपुच्छे तर्पणं कुर्यात् ।
तद्यथा-प्रज्ञा तृप्यतु । रुद्रस्तृप्यतु । विष्णुस्तृप्यतु । राकाद्या देवता-
स्तृप्यन्तु । मनवस्तृप्यन्तु । क्रययस्तृप्यन्तु । रुद्रास्तृप्यन्तु । दितिपुत्रा-
स्तृप्यन्तु । साध्यास्तृप्यन्तु । मरुद्गणास्तृप्यन्तु । ब्रह्मास्तृप्यन्तु । नक्षत्राणि
तृप्यन्तु । योगास्तृप्यन्तु । राशयस्तृप्यन्तु । वसुधा तृप्यतु । अश्विनौ
तृप्यताम् । यक्षास्तृप्यन्तु । रक्षांसि तृप्यन्तु । मातरस्तृप्यन्तु । देवमात-
रास्तृप्यन्तु । श्रीस्तृप्यतु । रुद्राणी तृप्यतु । पिशाचास्तृप्यन्तु । सुपर्णा-
स्तृप्यन्तु । पशवस्तृप्यन्तु । दानवास्तृप्यन्तु । दैत्यास्तृप्यन्तु । योगिन-
स्तृप्यन्तु । विद्याधरास्तृप्यन्तु । औषधयस्तृप्यन्तु । दिग्गजास्तृप्यन्तु । देव-
सागणास्तृप्यन्तु । यक्षास्तृप्यन्तु । देवपत्न्यस्तृप्यन्तु । लोकपालास्तृ-
प्यन्तु । अनिरुद्धस्तृप्यतु । बलदेवस्तृप्यतु । नारदस्तृप्यतु । जन्तवस्तृप्यन्तु ।
स्थावराणि तृप्यन्तु । अङ्गमानि तृप्यन्तु । नीवीवं कृत्वा । सनकस्तृप्यतु ।
सनन्दनस्तृप्यतु । सनातनस्तृप्यतु । कपिलस्तृप्यतु । आमुनिस्तृप्यतु ।
बोह्रस्तृप्यतु । पथशिरास्तृप्यतु । अप्सरस्यं कृत्वा । कन्यवाहनस्तृप्यतु ।
अनलस्तृप्यतु । सोमस्तृप्यतु । यमस्तृप्यतु । अर्यमा तृप्यतु । आग्निष्वा-
चास्तृप्यन्तु । अर्धिपदास्तृप्यन्तु । सोमपास्तृप्यन्तु । पितरस्तृप्यन्तु ।
यमतर्पणं-यमं तर्पयामि । धर्मराजं त० । मृत्युं त० । अन्तर्कं त० । वैव-
स्वतं त० । कालं त० । सर्वभूतक्षयकरं त० । औदुम्बरं त० । दध्नं त० ।
नीलं त० । परमेष्ठिनं त० । वृष्णोदरं त० । धित्रं त० । धित्रगुप्तं तर्प-
यामि । पशुद्वयजातान्तिस्तृप्ययामि ।

मानृपक्षाश्च ये केचिये केचित्पितृपक्षका ।
 गुरुभ्रशुरघन्धूना ये कुलेषु समुद्भवा ॥
 ये चान्ये ह्युग्रपिण्डा वै पुत्रदारविवर्जिता ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदकतर्पणै ॥
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्वा पद्मवस्त्रया ।
 विरूपा आमर्गार्माश्च ज्ञाताज्ञाता कुले मम ॥
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदकतर्पणै ।

तत सवित्रा सवत्सा गां त्रि प्रदक्षिणीकृत्य 'आ गावो अगमन्'
 इतिसूक्त पठेत् 'वरुणस्योत्तम्भनमसि' इति जलं पिबेत्तम् ।

अथ दानम् ।

कांस्यपात्रे घृत निभाय तिलदर्भेषुष्पफलतुलसीसहितपात्रे विप्रहस्त
 निभाय तदुपरि गोपुच्छ दक्ष्वा जलधारा पुच्छोपरि विप्रहस्ते दद्यात् ।
 प्राङ्मुखी गामवस्थाप्य स्वयं प्राङ्मुख उदङ्मुखाय विप्राय दद्यात् ।
 अमुकप्रबरोपेतोऽमुषगोत्रोऽमुकशामाऽह रुद्रदेवत्या सवत्सा ताम्रपृष्ठीं
 सुवर्णशृङ्गीं रौप्यसुरा दोहनपात्रसहिता सवसामिमा गाममुकप्रबरोपे-
 तायामुकगोत्रायामुकशामणे तुभ्यमह सप्रददे । प्रतिप्रहीता 'देवस्य त्वा'
 इत्यादि 'प्रतिगृह्णामि' इत्य तमुक्त्वा गृहीत्वा 'क इदं कस्मा अदात्'
 पृथिवीं प्रतिगृह्णातु' यजमानः 'प्रतिगृह्णातु भवान्' द्विजः । 'गृह्णामि
 सुरभीं देवीं सर्वदेवमयी शुभाम् । (?) हि वरदे उमयोत्तारका भव'
 इति । ततो यजमानः—

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघौघनाशिनी ।
 विश्वरूपधरो देव प्रीयतामनया गवा ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा—

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवा ।
 घृतनद्यो घृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥
 घृत मे हृदये नित्यं घृत नाम्ना प्रतिष्ठितम् ।
 घृत मे सर्वतश्चैव गवा मध्ये वसाम्यहम् ॥

इतिपौराणमन्त्रान्पठित्वा जलमुत्सृजेत् । ततो गोदानप्रतिष्ठापि
 रूप्य सुवर्णे दक्षिणां दत्त्वा प्राज्ञपथेन अनुग्रय 'गावः सुरभय'

इत्यादि पठेत् । प्रतिप्रहीता 'सुवर्ण दक्षिणात्वेन प्रतिगृह्णामि' 'राजा
स्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणेऽप्रये हिरण्यं तेनामृतत्वमश्नां वयो दात्रे
मयो मह्यमस्तु प्रतिप्रहीत्रे फ इयं फस्मा अदात्' ।

सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
गावः पवित्रे परमं गोष्ठे मद्बलमुत्तमम् ॥
गावः सर्वस्य लोकस्य गावो धन्याः सवाहनाः ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरमेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुखाभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
प्राक्षणाश्चैव गावश्च पुष्टमेकं द्विधा कृतम् ॥
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरैकत्र तिष्ठति ।

इति यमोक्तां गोमतीं विधां जपेत् । यज्ञमानः—
गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गयः पयोमुखः ।
सुरभ्यः सौरमेयाश्च सरितः सागरं यथा ॥
गा यै पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ।
गावोऽस्माकं वयं सासां यतो गावस्ततो वयम् ॥
गावो ममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पुष्टतः ।
गावो मे हृदये सन्तु गावां मध्ये वसाम्यहम् । इति ॥
गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सुवनानि चतुर्दश ।
यस्मान्तस्माच्छिष्यं मे स्याद्विहृलोके परत्र च ॥

इतिमार्थे 'यस्य स्मृत्या' इति कर्मेश्वरार्पणं श्रुत्वात् । इति प्रकारा-
न्तरेण स्वरूपतः सामान्यगोदानविधिः ।

अथ हेमशृङ्गीदानम् ।

अथ मातये हेमशृङ्गी—

• दश सौवर्णिके शृङ्गे सुराः पञ्चषष्ठान्विताः ।
पञ्चाशत्पठिकं फांस्यं ताम्रं चापि तथैव च ॥
दाताऽस्याः सर्वमामोति यावदामृतसंप्लवम् ।

सुवर्णमत्र दक्षिणा ।

इति हेमशृङ्गीदानम् ।

शिवाय विष्णवे चाऽपि यस्तु पञ्चाशत्पठिनीम् ।
घेतुं स्नानोपहारार्थं स परं प्रदत्तं गच्छति । इति ॥

स्कान्दे देवताभ्यो गोदानम्—

सवृषं गोशतं दद्याच्छिवायातीव शोभनम् ।

त्रि.सप्तशुलजैः सार्द्धं शृणु तत्पदमाप्नुयात् ॥

इत्यादिना शिवधर्मोक्तं शिवाय वृषाधिकगोशतदानम् । देवताभ्यो दाने देवतैश्च संप्रदानं न ब्राह्मणः । दत्तं च तत्तदेवतायतने दक्षिणभागे स्थाप्ये, इति दानसौख्ये ।

अयोभयतोमुखी ।

सहानकालः स्कान्दे—

अर्द्धप्रसूता गा दद्यात्कालादि न विचारयेत् ।

कालः स एव ग्रहणे यदा सा द्विमुत्ती तु गैः ॥

मातये—

द्वन्मशृङ्गी रौप्यसुरा मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् ।

कास्योपदोहना राजन्सवत्सा द्विजपुङ्गवे ॥

प्रसूयमानां यो दद्याद्धेतुं द्रविणसंयुताम् ।

यावद्भूत्सो योनिगतो यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥

तावद्रीः पृथिवी क्षेया ससैलवेनकानना ।

देवलः—

अलङ्कृत्योक्तविधिना सुवर्णत्रिपलान्विता ।

दातव्या द्विपला मध्येकपला च कनीयसी ॥

पारादे—

यश्चोभयमुखी दद्यात्प्रभृतकनकान्विताम् ।

तद्दिनं पायसाहारः पयसा वाऽतिवाहयेत् ॥

सुवर्णस्य सहस्रेण तद्दत्तेनापि वा पुनः ।

तस्याप्यर्द्धशतं वाऽथ पञ्चाशच्च तथाऽर्द्धकम् ॥

यथाशक्त्याऽपि दातव्यं त्रिताराद्यविवर्जितम् ।

योगी—

सवत्सा रोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी ।

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥

मास्त्ये— •

गोलोकः सुलभस्त्वस्य ब्रह्मलोकश्च पार्थिव ।

स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवक्त्राः प्रतप्तजाम्बूनदतुल्यवर्णाः ।

महानितम्बस्तनमध्यवृत्ता भजन्त्यजस्रं नलिनाभनेत्राः । इति ॥

अथ प्रयोगः । अद्येत्यादि 'गृहसमुद्रशैलवनोपेतपृथिवीदानसमकलै-
सद्देनुवत्सरोमसद्वययुगदेवलोकमहितत्वंपितृपितामहप्रपितामहनरकोद्ध-
रणघृतक्षीरबहुबहुकुल्याकदधिपायसकर्दमकदेशाधिकरणकेप्सितकामग-
त्यात्मलोकसुलभस्त्वब्रह्मलोकसुलभत्वाजस्रचन्द्रसमानवक्त्रसुतप्तजाम्बूनद-
तुल्यवर्णमहानितम्बस्तनमध्यवृत्तमप्यनलिनाभनेत्रानेकस्त्रीसेव्यमानत्वकामः,
अभयतोमुखी दास्ये' इतिसङ्कल्प्य, 'ॐ त्वं महीमवनि विश्वधेनां
तुर्धातये वध्याय क्षरन्तीम् । अरमयो नमसैवदर्णस्तुतरणोजकृणोहि-
न्द्रसिन्धून्' इति गामनुमन्त्र्य विप्रं वस्त्रादिभिर्गां च सुवर्णशृङ्गारूप्यस्तु-
रादिभिरलङ्कृत्य गन्धादिनाऽभ्यर्च्य गृहसं इत्यादिकामः इत्यन्तं
प्रयोगान्ते 'इमां सोपफराभुभयतोमुखीं गां रुद्रदेवतां । अनुफ-
गोप्रायामुफशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे न मम' इति ब्राह्मणकरे
दद्यात् । विप्रस्तु विधिवत्प्रतिगृह्य 'ॐ स्वस्ति' इत्युक्त्वा गोपुच्छं
स्पृष्ट्वा वक्तां दक्षिणां च प्रतिगृह्य गां स्पृष्ट्वा 'इरावती धेनुमती' 'स्योना
पृथिवि भव' इति मन्त्रद्वयं जप्त्वा—

प्रतिगृह्णामि त्वां धेनुं कुटुम्बार्थं विशेषतः ।

स्वस्तिभवतु मे नित्यं रुद्रमातर्नमो नमः ॥

इतिमन्त्रेण गृहीतायां दक्षिणेन पाणिना 'गर्भेऽनुसन्नन्वेपामवेदमहं
देवानां जनिमानि विश्वा । शतं मायुरआयसीररक्षं नधारयेनो जवसा-
निरदीयम्' इतिमन्त्रेणानेन गर्भमाकुष्येत् । अनन्तरकृत्यमाह वयवः-
निष्क्रान्तेऽग्निमुपसमाधाय देवान्पितृन्नीः पर्वतान्वनस्पतीनुदधीप्रागा-
नोपधीव्रतर्पयेत् । तत्र क्रमेण मन्त्राः— 'ये देवासः' 'उशन्तस्त्वा'
'इमं मे गङ्गे' 'अद्रिभिः सुतो मतिभिश्चनो हितः' 'वनस्पते'
'समुद्रज्येष्ठाः' 'अहिरिव भोगैः' 'मधुवाताः' इति । त्वनु
पृथिवीं तर्पयेत् । मन्त्रास्तु 'इच्छेद्यावा' 'मही ध्यौः' 'उर्वी पृथिवी'
'गौरीर्मिमाय' । ततः समस्तव्याहृतिभिश्चतुरशीत्याज्याहुतीर्हुत्वा ब्राह्म-
णान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वा गामनुमन्त्र्य प्रांगुक्तां गोमतीं
विद्यां जप्त्वा पायसमात्रं मुञ्जीत । इत्युभयतोमुखीगोदानविधिः ॥

भारत—

इति त्रिष्टमनङ्गाद् सर्वैरनैरलङ्कितम् ।
 दृष्ट्वा प्रमापते लोकांश्चोक्तं प्रतिपद्यते ॥
 इत्यादिसुवर्णशृङ्गरोष्णलङ्कालादिकमपि भारलोके बोध्यम् ।
 इति त्रिष्टमं प्रबलशक्तकम्पलम् ।

अथ वैतरणी ग्रहवैवर्ते ।

या सा वैतरणी नाम यमद्वारे महानदी ।
 क्षान्धोजनविस्तीर्णा पृथुत्वे सा महासरित् ॥
 जगाधोऽनन्तरूपा च दृष्टमात्रा भयावहा ।

तथा—

पतन्ति तत्र वै मर्त्या जन्दमाना सुदारणम् ।
 सख्यगुणैर्नरक्याश्च बध्यमाना युधिष्ठिर ॥
 भयमे विपुले पुण्ये ज्योतीषाते दिनस्रवे ।
 पाटलाग्रथा कृष्णा वृषाद्वैतरणी शुभाम् ॥
 स्वर्णशृङ्गी रौप्यशृङ्गा कारयपात्रसद्गोहताम् ।
 कृष्णवस्त्रयुगच्छत्रा समधान्यसमन्विताम् ॥
 कार्पासद्रोणशिशिर आसीन ताम्रभाजने ।
 यम ईम प्रकुर्वीद्वै लोहदण्डसमन्वितम् ॥
 महामहिषमारुढमूढपाश करे परे ।
 शत्रुदण्डमय बद्धा बहुप पट्टवन्धनैः ॥
 बहुषोपरि ता धेनु सूर्यदेहसमुद्भवा ।
 कृवा प्रकाशयेद्दिवाच्छत्रोपानहसयुताम् ॥
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं सगृहोदकमण्डलम् ।

अथ प्रयोगः । पूर्वोक्तायनादिकाले वा पाटला कृष्णा वा हेमशृङ्गाशु-
 पेता कृष्णवस्त्रयुगच्छत्रा समधान्यसयुक्ता छत्रोपानहसयुक्ता गा
 सनिधान्य द्रोणमितकार्पासशिशिरे ताम्रपात्रे तत्र च महिषारुढ दक्षिण-
 धामहस्तपृथलोहदण्डपाश ईम यम रथापयित्वा सद्गमे पदधस्तेषु दण्ड-
 निर्मितबहुषोपरि ता धेनु रथापयित्वा सद्गमुत्स प्रतिमहीतारमुपवेश्य
 स्वयं प्राङ्मुख —

यमद्वारे महाघोरा या सा वैतरणी नदी ।
तर्तुकामो ददाम्येनां तुभ्यं वैतरणी च गाम् ॥

इतिमन्त्रेण गामधियासयेत् । ततः सिध्वादि सङ्कीर्त्य 'वैतरणी
तर्तु गां दास्ये' इतिसंकल्प्य प्रतिमायामक्षतपुञ्जे वा विष्णुं 'गां विषं
च संपूज्य, ऋषेत्यादिभ्युक्तगोत्रायामुक्तशर्मणे ब्राह्मणायाहं यमद्वारे
स्थिताया नद्याः सुखेनोत्तरणार्थमिमां वैतरणीं गां सवत्सां सोपरकरां
हैमयममूर्तिसहितां विष्णुरैयतां संप्रददे ।

दानमन्त्रः—

विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ गूढेन पङ्क्तिपावन ।

सत्रक्षिणा मया तुभ्यं दत्ता वैतरणी च गौः । इति ॥

ततः सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा सठेनोः पुच्छं प्रगृह्णानुप्रजेत् । तत्र मन्त्रः—

धेतुके त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महाभये ।

उत्तिवीर्षुरहं देवि वैतरण्यै नमो नमः ॥

इति वैतरणीदानम् ।

अथ महिषीदानम् ।

भविष्योत्तरे—

महिषीदानमाहात्म्यं कथयामि बुधिसिर ।

पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वकामप्रदं सुखम् ॥

चन्द्रसूर्यप्रभे पुण्ये फातिक्कयामयने तथा ।

शुक्लपक्षे चतुर्दशीं सूर्यसंक्रान्तिवासरे ॥

यदा वा जायते विश्वं चित्तं च कुरुनन्दन ।

तदैव देया महिषी संतारभयभीरुणा ॥

प्रथमप्रसूता तरुणी सुशीला दोषवर्जिता ।

सुवर्णशृङ्गतिलका घण्टाभरणभूषिता ॥

रक्तवस्त्रावृता रम्या ताग्रदोहनिकान्विता ।

विण्याकपिटकौपेता सहिरण्या च शक्तिः ॥

विण्याकपिटकं बलिपूर्णवंशादिपात्रम् ।

सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारगे ।

द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ॥

दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र पुराणपठनेन तु ।
 दद्यात्प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणे तां पयसिनीम् ॥
 प्रतिग्रहः स्मृतस्तास्याः पृष्टदेशे स्वयम्भुवा ।

दानवाक्यं तु, ॐ अघेत्यादि ।

इन्द्रादिलोकपालानां या राज्यमहिषी शुभा ।
 महिषीदानमाहात्म्यात्साऽस्तु मे कामदा सदा ॥
 भर्मेराजस्य माहात्म्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः ।
 महिषासुरस्य जननी या साऽस्तु वरदा मम ॥

इतिमन्त्रमुक्त्वा 'अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय इमां महिषीं
 सुवर्णशृङ्गतिलकाभरणां घण्टाताम्रदोहनिष्ठां पिण्याकपिटकसप्तधान्य-
 पादुकोपेतां यमदैवतामायुष्यसुरसमहाराज्यकामस्तुभ्यमहं संप्रददे' इति ।
 स्त्री तु 'राजमहिषीत्वकामा' इति, 'जयशामः' इति क्षत्रियां,
 'धनधान्यकामः' इति वैश्यः । एवं शूत्रेणापि स्वाभिलषितं फलमुल्ले-
 खयम् । 'ईश्वरप्रीतिकामः' इति वा सर्वैः । ततो दक्षिणां दद्यादिति ।

जनैर्न विधिना दत्त्वा महिषी द्विजपुङ्गवे ।
 सर्वान्कामानवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥
 या स्त्री ददाति महिषीं सा राजमहिषी भवेत् ।
 महाराजः पुमान्राजन्यासस्य वचनं यथा ॥
 यज्ञयाजी भवेद्विप्रः क्षत्रियो विप्रयो भवेत् ।
 वैश्यस्तु धान्यधनवाङ्मूत्रः सर्वार्थसंयुतः ॥
 इत्यादिपलश्रुतिरिति तत्रैवोक्ता ।

इति महिषीदानम् ।

अथ मेघीदानम् ।

भविष्योत्तरे—

शृणु पार्थ परं दानं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
 यदत्तं विविधं पापे सद्यो विलयमृच्छति ॥
 सुवर्णरौमां सौवर्णीं प्रत्यक्षां वा सुशोभनाम् ।
 सुवर्णतिलकोपेतां सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
 कौशेयपरिधानां च दिव्यचन्दनभूषिताम् ।

विज्यपुष्पोपहारां च सर्वधातुसैर्युताम् ॥
 सप्तधातुसमायुक्तां फलपुष्पवतीं तथा ।
 शक्तेन कारयेत्तां तु सुवर्णस्य प्रयत्नतः ॥
 यथाशक्त्याऽथवा सूर्याद्विचक्षाढ्यं न कारयेत् ।
 अयने विपुले पुण्ये ग्रहणे शशिसूर्ययोः ॥
 दुःस्वप्नदर्शने चैव जन्मर्क्षे तिथिसङ्ख्ये ।
 यदा वा जायते वित्तं धित्तं श्रद्धासमन्वितम् ॥
 तत्रैव दानकालः स्याद्यतोऽनित्यं हि जीवितम् ।
 नद्यां तीर्थे गृहे चाऽपि यत्र वा रमते मनः ॥
 तत्र संस्थाप्य देवेशमुमया सह शङ्करम् ।
 प्रक्षाल्य सह गायत्र्या सधीकं श्रीधरं तथा ॥
 रत्ना सह तथाऽनङ्गं लोफपालान्महानपि ।
 तांस्तु पूज्य विधानेन गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥

उमाशङ्कररूपम्—

चर्माम्बरश्चतुर्बाहुः शूलशङ्खपाशभृत् ।
 वृषाङ्कः शङ्करो गौरी वामोत्सङ्गे स्थिता भवेत् । इति ॥

प्रक्षालयन्त्यादिरूपाणि तु प्रागुक्तानि । तानि च यथाशक्ति सौवर्णानि कार्याणि ।

तदग्रे कारयेद्धोमं तिलाज्येन महीतले ।
 अलङ्कृत्य द्विजं शान्तं वासोभिः परिपूज्य च ॥
 तल्लिङ्गमन्त्रैर्होमश्च कर्तव्यो वलितेऽनले ।
 तत्पश्चात् तिलकुम्भस्थां लवणाभिमुखां स्थिताम् ॥
 पूजयित्वा विधानेन मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।

मन्त्रः प्रयोगे ज्ञेयः ।

एवमुक्त्यर्थां दद्याद्वाक्ष्णाय क्षुद्रम्बने ।
 नाभिमापेक्षतो दत्त्वा न सुखं वाऽवलोकयेत् ॥
 दुष्टप्रतिग्रहणतो विप्रो भवति पातकी ।
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥
 दत्त्वा दानं शुभां कान्तिं कीर्तिं च विपुलां तथा । इति ॥

अथ प्रयोगः । उक्तायनादिकाले गृहे तीर्थे वा दाताऽद्येत्यादि 'सर्व-

पापक्षयपूर्वकपुत्रधनकान्तिकीर्तिप्राप्तिकामो मेधीदानं करिष्ये' इति सङ्कल्पयेत् । दुःस्वप्ने तु 'वत्सूचितानिष्टनिवृत्तिकामः' इतिविशेषः । प्रतिमासु तण्डुलपुञ्जेषु वा उमासहितं शङ्करं गायत्रीसहितं ब्रह्माणं श्रीसहितं श्रीधरं रतिसहितमनङ्गं लोकपालान्महांश्च संपूज्यैतत्प्रकाशकैर्मन्त्रैराज्याक्ततिलैराष्टाष्टाविंशत्यादिसंख्यया ह्रुत्वा सुवर्णतिलकाद्यलङ्कारकौशेयचन्दनपुष्पसुगन्धैरुष्यादिसप्तधातुसप्तरससकलपुष्पयुतां मध्यस्थापिततिलकुम्भां समुत्तस्थापिनलवणां मेपी च संपूज्य—

रोमस्वङ्मांसमज्जाधैः सर्वोपकरणैः सदा ।

जगतः संप्रवृत्ताऽसि त्वामतः प्रार्थयेत्सितम् ॥

वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्टवृत्तम् ।

तत्सर्वं विलयं यातु त्वदानानुपसेवितम् ॥

इतिमन्त्रमुक्त्वा तिथ्यादि सङ्कीर्त्य 'सर्वपापक्षयपूर्वकपुत्रधनकान्तिकीर्तिप्राप्तिकामो दुःस्वप्नसूचितानिष्टनिवृत्तिकामो वेमां मेपी सर्वोपस्करयुताममुक्कगोत्रायामुक्कशर्मणे विप्रायाहं संप्रददे ॥ मम' इति दत्त्वा विप्रेण यथाविधि प्रतिग्रहे कृते दक्षिणां दद्यात् । एवमेव सुवर्णमेपी देया । प्रतिग्रहीतृविप्रसंभाषणमुक्तावलोकने वर्जयेत् ।

इति मेधीदानम् ।

अथाजादानम् ।

सुमन्तु—

अजापालो महीपालो क्षमादानैर्दिवं गतः ।

अयने विपुवे चैव युगादौ ग्रहणेषु च ॥

अमावास्यामजादानं पौर्णमास्यां च दास्यते ।

विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि विश्वामित्रेण निर्मितम् ॥

सर्वरत्नोपसंपन्नां सप्तधान्योपरिस्थिताम् ।

वज्रमाल्योपमालां तु भूषितां पशुजानकीम् ॥

वज्रनेलां हेमशृङ्गां ताम्रशृङ्गां सदीहनाम् ।

समुतां रौप्यपादां च कुक्षौ दद्यात्तिलोदकम् ॥

गोदानपत्रयुक्तीन् मन्त्रेणानेन संयुतः ।

मन्त्रवासो अजे शृङ्गणे यज्ञसंपत्करे शुभे ॥

सृष्टा तं दद मे पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् । इति ॥

एवं समुच्चरेद्भक्त्या विप्रहस्ते जलं क्षिपेत् ।
 प्रीयतां यक्षनाथाय वासुदेवाय ये नमः ॥
 एवंप्रदक्षिणीकृत्य सूर्यं समवलोकयेत् ।
 ततश्च गच्छेत्तपगृहं हरिं संस्मृत्य मानवः ॥
 ये बालत्वे कृताः पापाः कामतो वाऽप्यकामतः ।
 यौवने वार्ष्णेकोन्मादे प्रसङ्गेनापि पातकम् ॥
 अजादानस्य बाह्यात्पात्रिण्यापो जायते नरः ।
 पुत्रपौत्रसमायुक्तः सदाचारमतिशिरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

उष्ट्रं वा गर्धभं वाऽपि यः प्रयच्छति सुद्विजे ।
 अजामुरभं सुरगं ययासक्त्या सदक्षिणम् ॥
 शलशं सै समासाद्य यक्षेत्रैः सद्य मोदते ।
 सर्वकामसमृद्धात्मा सर्वयशस्कलं लभेत् ॥
 तरणादजा प्रयच्छत्य ततः सर्वमवाप्स्यसि ।
 मन्त्रेणानेन विभिन्नद्वलद्वयं स्वशक्तिनः ॥
 एवं पूर्वं प्रदद्यात्पुष्टां परिश्रं भवती परम् ।
 त्वत्प्रसूतौ सिधता यक्षारस्तमाच्छान्तिकरी भव ॥
 प्रतिगृहीत तां येन पृष्टदेशे द्विजोत्तमः ।

दानवाक्यं तु महिषीदानवक्ष्येयम् ।

अजाविकं च महिषं दत्त्वा विप्राय शक्तिः ।
 घृतक्षीरवद्वा नद्यो यत्र तत्र समेषते ॥

इत्यजादानम् ।

अथ मेषदानम् ।

दौधायनः—

अग्नेमर्न्वा भवेत्तस्य यक्षेत्राग्निविनाशनः ।
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं यथोक्तं प्रदद्यात्पुनः ॥
 पलाशेन तदूर्ध्वेन तदूर्ध्वेनाथवा पुनः ।
 राजतं कारयेत्सौम्यमग्नेर्वाहनमुत्तमम् ॥
 सौवर्गाश्च सुराः कार्याः श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।

श्रेष्ठमान्यैः श्रेष्ठान्धैर्धूर्तं दद्यान्मधुवटे ।।
 तन्दुल्योपनि मंग्याप्य पुनस्तं पूजयेत्पुत्रीः ।
 तन्दुलानां वरीमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतम् ॥
 आमिषा त्रिंशद्दोमश्च समिदान्यतिथेरपि ।
 जाधार्थेण विनीतं सर्वशस्त्रार्थेभ्यो दिना ॥
 दहयेत्तत्र च दत्तस्यस्तत्र मन्त्रानिमाञ्जुगु ।
 अग्निर्मुदंतिमन्त्रेण समिदोमः प्रदास्यते ॥
 अग्रे नयेत्पात्रदोमोऽप्यग्निनाग्निमित्ताक्षरैः ।
 मन्त्राभ्यायोक्तमार्गेण चाग्निर्मस्थापनं भवेत् ॥
 अग्नेः प्रागुक्तं देवे तुभं कुम्भं च स्निष्यते ।
 प्रणीतामोक्षयन्ते कृते दानं विधीयते ॥
 आपोहिष्ठेत्यपि नृपं द्दिष्टयेति चतुर्ध्वजम् ।
 यक्षमानानुवाकेन मार्जयेद्द्रोणिं ततः ॥
 शक्नोवातानुवाकेन दाग्निं चापि प्रवक्ष्येत् ।
 तस्मै हुतवते रोगी प्राङ्मुखाय सुदह्मुतः ॥
 पूजिताय यथाशक्त्या दद्यात्तं तु सशक्तिम् ।
 देवानां यो मुग्धं दृश्यवाहनः सर्वपूजितः ॥
 तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्बर्हिभिः ।
 अग्निमान्धं पूर्वजर्मविप्राकोत्थं तु यन्मम ॥
 तत्सर्वं नाशय शिर्यं जाठराग्निं प्रवर्द्धय ।

इति दानमन्त्रः ।

एवं विप्राय यो दद्याद्भवेवाहनमुत्तमम् ।
 यत्तवानग्निमान्मत्स्यो जीवेद्भूषणं पुनः ॥
 ततः स्वधन्धुभिर्विप्रैः क्वात्वा मुञ्जीत मानवः ।
 इति मेघदानम् ।

अथ पर्यतदानानि ।

भास्ये—

प्रथमो धान्यशैलः स्याद्वितीयो लवणाचलः ।
 गुडाचलस्तृतीयः स्याच्चतुर्थो ह्येकपर्वतः ॥

पञ्चमस्तिशैलः स्यात्पट्टः कार्पासपर्वतः ।
 सप्तमो घृतशैलः स्याद्रत्नशैलस्तथाऽष्टमः ॥
 राजतो नवमस्तद्दशमः शर्कराचलः ।
 यक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
 भयने विपुषे चैव घ्यतीपाते दिनक्षये ।
 शुष्ठपक्षे तृतीयायामुपरान्ते शशिक्षये ॥
 विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः ।
 शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः ॥
 धान्यशैलादयो देवा यथाश्रद्धं विधानतः ।
 वीथे वायतने वापि गोष्ठे वाऽथ नवाङ्गणे ॥
 मण्डपं कारयेज्जतया चतुरस्रमुदङ्मुत्तम् ।
 प्रागुदकप्रवर्णं तद्वत्प्राङ्मुखं वा विधानतः ॥

प्राच्यामुदीच्यां वैक्रमेव द्वारम्, न चत्वारि द्वाराणीत्यर्थः । द्वारै-
 फयाश्च चोरणमप्येकमेव द्वारपरिष्कारणत्वात्तस्य । मण्डपोऽष्टादशह-
 स्तोऽन्यथा श्रोणसहस्रादिमितपर्वतनिवेशायोगात् ।

गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् ।
 तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भैः पर्वतैर्युतम् ॥
 धान्यश्रोणसहस्रेण भवेद्विरिरिहोत्तमः ।
 मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥
 मेरुर्महान्त्रीहिमयस्तु मध्ये सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।

वृक्षत्रयं मन्दारपारिजातकल्पवृक्षरूपम् । मध्ये कल्पतरुर्दक्षिणोत्तर-
 धोमेन्दारपारिजातौ । शकौ हरिचन्दनसन्तानावपि पूर्वपश्चिमयोः
 स्थाप्यौ । निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराऽघले, इतिवक्ष्यमाणवाक्या-
 च्छर्कराचलवानं त्वावश्यकम् ।

पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो याम्येन गोमेदकपुष्परानैः ।
 पश्चाच्च गारुत्मवनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्यसरोजरगैः ॥

सरोजरगः पद्मरागः । मुक्ताफलवदीनि पूरादिदिगवस्थितराजतमृ-
 तेषु निवेश्यानि ।

मन्दरः—

श्रीवृण्डहस्तपदैरभितः प्रवाललतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ।

प्रज्ञा च विष्णुर्भगवान्पुरारिर्दिवाकरो यत्र हिरण्मयः स्यात् ॥

मूर्द्धव्यवस्यागतमत्सरेण कार्यास्त्वेनेके च तथा द्विजौघा ।

‘प्रज्ञादिप्रतिमा प्रज्ञाण्डदाने, द्विजा पक्षिणो मुनयश्च हैमा
अनेकपदस्वरसात्’ इति मदन ।

च वारि शृङ्गाणि च राजतानि नितम्बभागेपि च राजत स्यात् ।

आर्द्रश्लुवशाघृतकन्दरस्तु घृतोदकप्रस्रवणश्च दिक्षु ॥

शुक्लाम्बराण्यभ्युधरावली स्यात्पूर्वेण पीतानि च दक्षिणे स्यात् ।

वासासि पश्चादथ कर्बुराणि रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥

आर्द्रश्लव एव वशा । घृतमेवोदकम् । शुक्लाम्बराण्येव मेघावली ।

रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ सस्थाप्य लोकाधिपतीन्द्रमेण ।

महेन्द्रादिलक्षण तुलादाने—

नानाफलाली च समन्तत स्यान्मनोरम मास्यविलेपनं च ।

वितानक चोपरि पञ्चवर्णमम्लानपुष्पाभरण सितं च ॥

इत्थ निवेश्यामरदौलमय्य मेरोस्तु विष्णुभगिरीन्द्रमेण ।

तुरीयभागेन चतुर्दिश तु सस्थापयेत्पुष्पविलेपनाढ्याम् ॥

‘प्रतिविष्णुभगवन्तु तुरीयांशेन चतुर्थांशेन विष्णुभगवन्तान्कारयेत्पृथ
गिति लक्षणबले वक्ष्यमाणत्वात्’ इति मदन । वास्तव तु एकैव
चतुर्थांशेन चत्वारोऽपि विष्णुभगवन्ता कार्या इति तत्रैव वक्ष्यते ।

पूर्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्त

युक्त गणैः फलकमद्रक्षदम्बचिह्नम् ।

फामेन काञ्चनमयेन विराजमान

माकारयेत्कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥

क्षीरारुणोदसरसा च वनेन चैव

रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।

फामरूपमाह विष्णुकार्या—

चापबाणवर फामो रतिप्रेयान्नुमथ्यम् ।

आलापी नन्दने रागी रूपशान्निवधमोहक । इति ॥

‘वैदमेरुसमिधानाढ्यान्तरानुपदेशाच्च मन्दरोऽपि श्रीहिमय एव,
इति मदन । तत्र ‘विष्णुभगवन्तं चैव यवैः कुर्यात्तु पर्वत’ इति
प्रज्ञाण्डोक्ते । गणैरिति नराकृतिमिक्षिभिर्गणैर्युक्तम् । कपिशालवत् ।

कनकेति कनकनिर्मितो भद्रकन्दरः । तद्रूपं प्रयोगे क्षेमम् । क्षीरेति ।
क्षीरपूर्णेन रौप्येणारुणोदाख्येन सरसा रौप्येण वनेन च विराजमानम् ।

यामेन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसन्ध्यमयः कलधौतजम्बवा ।

हेमेन यश्रपतिना धृतमानसेन

मन्त्रैश्च राजतयनेन च संयुतः स्यात् ॥

कलधौतजम्बवा हेमजम्बवृक्षेण । यश्रपतिरूपं हेमाद्रौ श्रीप्रभे—

ह्रस्वमापिङ्गनेत्रं च गदिनं पीतत्रिप्रहम् ।

। पुष्पकस्थं धनाढ्यश्वं ध्यायेच्छिष्यसत्तं सदा । इति ॥

सवृतेन रामतेन मानससरसा ।

पश्चात्तिलाचलमनेकमुचर्णपुष्पसौवर्णपिप्पलहिरण्यवहंसयुक्तम् ।

आकारयेद्भक्तपुष्पमयेन तद्भद्रस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथामे ॥

आकारयेत्कुर्यात् । दधीति सदभिराजतं पात्रं सितोदाख्यं सरः ।

संस्थाप्य तं विपुलशैलमधोत्तरेण

शैलं सुपार्श्वमपि मापमयं सवक्षम् ।

पुष्पैश्च हेमयरपादपशरं त-

माकारयेत्कनकधेनुविराजमानम् ।

माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्-

द्रीप्येण मास्फरवता च युतं विधाय ।

संस्थाप्येति शैलान्तं पूर्वोक्ततिलाचलानुवादकम् । अयेत्यादिः पुनः

पार्श्वविधिः । माक्षीकेति समधुरूपभद्राख्यसरसेत्यर्थः ।

। होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्रि-

दानैरनिन्यापरितः कृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ।

पूर्वेण हस्तमितमन विधाय कुण्डं

कार्यं तिलैर्यवधृतेन समित्कुशैश्च ॥

प्रक्षाल्ये—

इन्द्राद्या लोकरूपाश्च तेषां होमो विधीयते ।

तल्लिङ्गैश्चैव मन्त्रैश्च समिद्धिरयवा तिलैः ॥

पौरुषेण तु सूकेन ब्रह्मादीनां विधीयते ।

तथा व्याहृतिभिर्होमस्तिलैराज्येन चैव हि ॥

अष्टशतं तु होतव्यं सर्वकामसमृद्धये । इति ॥

वसुरुद्रादित्यसमुद्योयको लोकपालाश्चेति चकारः । ग्रहादिकामधे-
 न्वन्तानामेकाशीतिदेवतानां तिलयवघृतौदुग्धरसमित्कुशैः पञ्चभिर्द्रव्यैः
 पृथक्त्रयोदशसंख्यया होम इति त्रिपञ्चाशदधिकं सहस्रं सर्वा आहुतयः
 इति दानविवेके । सत्र । तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैरिति पृथक्सम-
 स्तया च सृतीयया साधनवैयम्यात् । समित्कुशैरिति द्वन्द्वापेक्षया कर्म-
 धारयस्य लघुत्वात् । ग्रह्याण्डवचोविरोधात्त्रिपञ्चाशदधिकसहस्रसं-
 स्थायाः प्रथयशिष्टायाः कथमप्यसङ्गतेश्च । समिधश्च कुशा इति कर्म-
 धारयः । तेन तिलानां पृथक्सामनवा यवघृतयोर्म्यासक्ता, समस्तयो-
 स्तृतीययाप्लुतेः । कुशानां तु पृथगिति त्रीण्येव होमसाधनानि । तैः
 प्रत्येकमष्टसंख्यया ग्रहादिद्वात्रिंशदेवता हुत्वेन्द्रादिदशलोकपालेभ्योऽष्टव-
 सुभ्य एकादशरुद्रेभ्यो द्वादशादित्येभ्यश्च तिलैः समिद्रिवां प्रत्येकमष्टसं-
 ख्यया हुत्वा सूर्यकामदेवधनइंसकामधेनुभ्यः समस्तग्याहृतिभिस्ति-
 लैराग्रेण च जुहुयात् । अष्टोत्तरसत्वं सत्र चतुःपञ्चाशच्चिलैश्चतुः-
 पञ्चाशदाज्येन ।

रात्रौ च जागरमनुद्धतगीतनूर्यैरावाहनं च कथयामि शिलोषयानाम् ।
 मन्त्रा वक्ष्यन्ते ।

एवमभ्यर्च्य तं मेहं मन्दरं चाभिपूजयेत् ।
 एवमामन्त्र्य तान्सर्वान्प्रभाते विमले पुनः ॥
 स्नात्वाऽथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ।
 वित्कम्भपर्वतान्दद्याद्वित्किम्भः क्रमशो युधे ॥
 गाश्च दद्याच्चतुर्विंशदशवा दश पार्थिवः ।
 शक्तिः सप्त बाऽष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
 एकां वा गुरवे दद्यात्कपिलां च पयस्विनीम् ।
 ऋत्किम्भो दक्षिणा देया यथासंभवकाश्वनम् ॥
 पर्वतानामशोषाणामेव एव विधिः स्मृतः ।
 त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः ॥
 ग्रहाणां लोकपालानां ग्रह्यादीनां च सर्वशः ।
 स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः शैलेषु पश्यते ॥
 उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
 विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु पार्थिव ॥
 दानकालेषु ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम् ।

मन्त्राः प्रयोगे श्रेयाः ।

अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
 धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
 मन्वन्तरशतं सायं ब्रह्मलोके महीयते ॥
 अक्षरोगणगन्धर्वैर्गङ्गाकीर्णेन विराजितः ।
 विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ॥
 कर्मश्रयाश्चाजरायं प्राप्नोतीह न संशयः ।
 इति धान्यादिशैलदानम् ।

अथ साधारणः प्रयोगः । यजमानः पूर्वोक्तदेशेऽष्टादशहस्तं मण्डपं पूर्ववत्कुर्वीत । तस्य च प्राच्यामुषीच्यां वैक्रमेव द्वारं तोरणं च, न चत्वारि । कुण्डं चैक्रमेव प्राच्यामेरुहस्तम् । प्राच्यां हस्तमात्रा मह्येद्री ॥
 अथ शैलनिर्माणम् । मध्ये कुशानास्तीर्य सहस्रद्रोणमितराजशालिनामकमहाप्रीहिभिरुत्तमं तदूर्ध्वेन मध्यमं द्रोणशतत्रयेणाधनमिति मेरुं शक्त्या कल्पयेत् । द्रोणं परिभाषायामुक्तम् । मेरोरुपरि मध्ये कल्पवृक्षम् । प्रागादिविष्णु हरिचन्दनमन्दारसन्तानपारिजातान् । अशक्तौ मन्दारकल्पवृक्षपारिजाततरवः स्थाप्याः । शर्कराचले तु सन्तानहरिचन्दनावावश्यकौ । पूर्वादिदिक्षु ब्रह्मविष्णुकुसूर्यप्रतिमाः पक्षिसंघान्मुनिसंघांश्च । तथा प्रागादिविक्चतुष्टये क्रमेण मुक्ताफलहीरकैर्गोमेदपुष्करागैर्मारकतनीलरत्नैर्वह्निर्वपचरागैः समसंख्याकैर्भूषितं शृङ्गचतुष्कम् । तद्बहिर्दिगष्टके रौप्यमिन्द्रादिलोकपालप्रतिमाष्टकम् । समन्तात्स्थीर-
 ण्डैर्लतानां स्थाने प्रबालानि । शिलानां शुक्तीः प्रागाविषु मेघानां श्वेतपीतकर्तुररक्तवस्त्राणि, वंशानामिक्षुः । जलाय धृतम् । गन्धपुष्प-
 नानाफलानि च परितः संस्थाप्य पञ्चवर्णवितानकं तथैव याम्ये ओपरि वधीयात् । ततो यवैर्मेरोश्च षोडशांशेन प्राच्यां मन्दरम् । तदुपरि नररूपं गणत्रयं कदम्बं च सौवर्णं कदम्बमूले ह्रैमः कामदेवः । अरुणोदसरःस्थाने दुरधपूर्णरौप्यपात्रम् । रौप्यं चैत्ररथाख्यं धनं गन्धपुष्पफलवस्त्राणि च स्थापयेत् । याम्ये मेरुषोडशांशगोधूममयं गन्धमादनं तदुपरि सौवर्णजम्बूवृक्षं तन्मूले सौवर्णमुदङ्गमुत्तं धनं मानससरःस्थाने सप्तं रौप्यपात्रं रूप्यं गन्धर्वाख्यं धनं नानाफलवस्त्रमाल्यानि च स्थाप-

येत् । पश्चिमे मेरुं षोडशांशतिलमयं विपुलपर्वतं तदुपरि सौवर्णं विष्पलं तन्मूले प्राङ्मुखसौवर्णहंसप्रतिमां सितोदसरःस्थाने पयोदधिपूर्णरौप्यपात्रं गौप्यं वैभ्राजवतं वल्लफलमास्यानि च स्थापयेत् । उत्तरे मेरुं षोडशांशमितमायैः सुपार्श्वपर्वतं तदुपरि सौवर्णवटं तन्मूले दक्षिणाभिमुखीं सवत्सां सुवर्णधेनुं भद्रसरःस्थाने मधुपूर्णरौप्यपात्रं रूप्यं साविस्त्रजनं वल्लफलादि च स्थापयेत् । एवं वक्ष्यमाणपर्वतेष्वपि मेरुद्रव्यचतुर्थीशेनं लवणादिद्रव्येण प्रागादिषु विष्कम्भादिपर्वतां शोया ॥

अथ यजमानोऽप्येस्याशुचवा, अप्सरोगन्धर्वयुतविमानकरणकरबलो-
कगमनसाममन्वन्तरशतावधिकालदेवलोकवासोत्तरभूर्लोक राजस्यकामः,
ईश्वरप्रीतिकामो वा श्वो धान्यपर्वतदानमहं करिष्ये इतिसङ्कल्प्य गणै-
शपूजास्वस्तिवाचनमातृपूजानान्दी आह्वाचार्यस्त्विग्वरणतन्मधुपर्कपूजनम-
ण्डपपूजनाचार्यविनियोगान्तं सामान्यप्रयोगोक्तं कुर्यात् । आचार्योऽपि
महादिस्थापनादिषुण्डसमीपस्थितक्लृप्तस्थापनान्तं कुर्यात् । अत्रस्त्विजः
प्राक्कुण्डे महादिद्वार्त्रिशोदेवताभ्यस्तन्मन्त्रैस्तिलैः पृथग्यवधृताभ्यां मिलि-
ताभ्यां कुशैश्चेति त्रिभिः साधनैः प्रत्येकमष्टवारं हुत्वा दशलोकपाले-
भ्योऽष्टवसुभ्य एकादशरुद्रेभ्यो द्वादशादित्येभ्यश्च प्रत्येकमष्टसंख्यया
समिन्निस्तिलैर्वा जुहुयुः । मन्त्रास्तु सामान्यप्रयोगे उक्ताः । ततः पुरुष-
सूक्तेन ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यः समिन्निस्तिलैर्वा सूर्यकामदेवयन्तदहंसकामधेनु-
भ्यस्तिलैर्घृतेन चाष्टोत्तरशतं जुहुयुः । तत्र चतुःपञ्चाशत्तिलैश्चतुःपञ्चाश-
द्घृतेनेति । ततो यजमानो मेरुमावाह्यं पूजयेत् । तत्र मन्त्राः—

त्वं सर्वदेवगणधामनिधिर्विरुद्धमस्मद्दृष्ट्वाऽप्यभरणपर्वतं नाशयाशु ।

क्षेमविधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां न. संपूजितः परमभक्तिमता मयाय ॥

त्वमेव भगवानीशो प्रह्ला विष्णुर्दिवाकरः ।

मूर्तामूर्तं परं बीजमतः पाहि सनातन ॥

यस्मात्त्वं लोकपालानां पाहि त्वं विश्वमन्दिरम् ।

रुद्रादित्यवसूनां च ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च क्षिरस्तव ।

तत्तान्मा मुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

अथ मन्दरस्य—

यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राद्यप्रमुखेन च ।

शोमसे मन्दर क्षिप्रमलं तुष्टिकरो भव ॥

अथ गन्धमादनस्य—

यस्माच्चूडामणिर्जम्बूद्वीपे त्वं गन्धमादन ।

गन्धर्ववनशोभावोस्ततः कीर्तिर्दंडाऽस्तु मे ॥

अथ विपुलस्य—

यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।

हिरण्यश्वत्थशिरास्तस्मात्पुष्टिर्दंडाऽस्तु मे ॥

अथ सुपार्श्वस्य—

उत्तरैः ध्रुवमिर्यस्मात्सावित्रेण वनेन च ।

सुपार्श्व शोभसे नित्यमतः श्रीरक्षयाऽस्तु मे ॥

ततः सर्वैर्जागरणे कृते स्नानादि कृत्वा कुण्डसमीपस्थकलशजलैर्यज्ञ-
ग्नानमभिषिञ्चेयुः । ततः कर्ता शुद्धीतकुसुमो मेरुं प्रवक्षिणीकृत्य उप-
तेष्टेत् । मन्त्रास्तु—

अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्ने प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन धर्तते ॥

अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव अन्तर्दनः ।

धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्माज्जमो नमः ॥

इत्युपस्थाप्य पुष्पाञ्जलिं प्रक्षिप्य नमस्कृत्य प्राङ्मुख उपविश्योद्-
हृत्यैभ्यो गुर्वादिभ्यः क्रमेण गिरीन्दद्यात् । प्रयोगस्तु, 'अद्येत्यादि
देशकालकीर्तनान्तेऽमुगोत्राया मुकवेदायामुकशाराध्यायिनेऽमुकशर्मणे
गुरवेऽसंरोगगन्धर्वगणयुतविमानकरणकस्त्रलोकगमनानन्तरसाम्रमन्वन्त-
रशतावधिसमयदेवलोकनिवासोत्तरभूलोकराजत्वप्राप्तिकामः इमं धान्य-
मेरुं सौवर्णमन्दराद्रिं दृक्ष्वपश्चकसौवर्णब्रह्मविष्णुरुद्रार्कप्रतिमायुक्तमुत्ता-
हीरकादिभूपितरौप्यमयशृङ्गचतुष्पशोभितं रूप्यमयेन्द्रादिलोकपालप्र-
तिमं रौप्यनयनितम्बान्वितमिधुवंशावृतकन्दरं दिक्चतुष्टयस्थापितरौ-
प्यपात्रस्थितधृतोदकप्रसवणं दिक्चतुष्टयस्थापितशुक्लपीतकर्बुरत्नचक्र-
शुद्धधरं नानाफलमाल्यवितानानुपकरणसहितं तुभ्यं संप्रददे न मम' इति
तद्वस्त्रे दद्यात् । ए च 'ॐ स्वस्ति' इति प्रतिगृह्य स्वशास्त्रीयां
कामस्तुतिं पठेत् । ततः 'कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं इमा गास्तुभ्यं दक्षिणा-
त्वेन संप्रददे न मम' इति दद्यात् । तत्र 'चतुर्विंशतिपक्षे जष्टौ गा
गुरवे, षतस्रश्चतस्रश्च ऋतिवग्भ्यः' दशपक्षे षड् गुरवे, एकैका

ऋत्विग्भ्यः, अष्टसप्तपक्षयोश्चतस्रस्तिस्रो वा गुरवे, (एकैकां ऋत्विग्भ्यः,
पञ्चपक्षे सर्वेभ्य एवैकाम्, षष्पक्षे गुरव एव ता कपिलाप्, ऋत्विग्भ्यः
सुवर्ण, इति मदनादयः । एवं पूर्वस्थितं मन्दराख्यविष्कम्भगिरिं यवमयं
सौवर्णं नानाफलभद्रकदम्बतन्मूलस्थसौवर्णकामदेवप्रतिममरुणोदसरः-
स्थानीयक्षीरपूरितरौप्यपात्रं रौप्यघटितचैत्रयवनवस्त्रनानाफलादियुतं
तुभ्यमृत्विजे संप्रददे न मम इति दद्यात् । इमं दक्षिणस्थितगोधूममयं
गन्धमादमं विष्कम्भपर्वतं सौवर्णजम्बूवृक्षमूलस्थितसौवर्णकुबेरप्रतिमा-
न्वितं मानससरःस्थानीयघृतपूरितरौप्यपात्रं रूप्यघटितगन्धर्ववनवस्त्र-
नानाफलमाख्यविशानादियुतं तुभ्यम्, इति दद्यात् । इमं पश्चिमस्थितं
तिलमयं विपुलाख्यं विष्कम्भपर्वतं सौवर्णपिप्पलतन्मूलस्थितसौवर्णहं-
सप्रतिमान्वितं सितोदसरःस्थानीयदधिपूरितरजतपात्रं रजतघटितवै-
भ्राजवनवस्त्रफलादियुतं तुभ्यम्, इति दद्यात् । इममुत्तरस्थितं मापमयं
सुपाध्माख्यं विष्कम्भपर्वतं हैमघटतन्मूलस्थितहैमधेनुप्रतिमामुतं भद्रसरः-
स्थानीयमधुपूरितरौप्यपात्रं रौप्यघटितसावित्रवनवस्त्रफलादियुतं तुभ्यम्,
इति दद्यात् । लवणादिदानपक्षे प्रयोगे धान्यपदस्थाने लवणादिपदं
प्रक्षेप्यम् । तत्तत्फलानि तत्र तत्र वक्ष्यामः । आचार्याद्यनुज्ञयाऽन्ये-
भ्योऽपि दानपक्षे शुष्मभ्यमन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः संप्रददे, इति दद्यात् ।
ततो ग्रहवेद्या यजमानो देवता संपूज्य नमस्कुर्यात् । गुरुस्तान्नि-
सर्जयेत् । यजमानस्तु मण्डपादिग्रहप्रतिमादि गुरवे प्रतिपाद्य ब्राह्म-
णान्सभोज्य भूयसी दक्षिणा दद्यात् 'यस्य स्मृत्या इति प्रमाशत्कुर्वताम्'
इति षोडशा विष्णु स्मृत्या कर्मेश्वरे समर्प्य विप्राशिपो गृहीत्वा
सुहृन्मित्रादियुतो मुञ्जीत ।

इति धान्यादिमेतसाधारणप्रयोगः ।

अथ लवणाचलः ।

पादे—

उत्तम. षोडशद्रोण, कर्तव्यो लवणाचलः ।

मध्यम. स्यात्तद्वर्द्धेन चतुर्भिरधम. स्मृत. ॥

वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्ध्वं तु कारयेत् ।

चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वतान्कारयेत्पृथक् ॥

अत्र पृथगित्युक्ते प्रत्येकं मेरुद्वयचतुर्थांशपरिमितेन लवणेन विष्कम्भपर्वतचतुष्कम् । अयं च न्यायः सर्वविष्कम्भगिरिषु इति मदनः । युक्तं तु चतुर्थांशेनेति , विधेयचतुर्थांशगतैकत्वविवक्षयैकस्यैव चतुर्थांशेन चत्वारोऽपि विष्कम्भाचलाः कार्याः । पृथक्ता तु गिरिगताऽनूद्यते न चतुर्थांशगता विधीयते इति ।

विधानं पूर्ववत्तुर्थाद्विष्कम्भादीनां च सर्वदा ।

तद्वद्धेमतरुन्सर्वाँल्लोकपालान्नियेशयेत् ॥

सरांसि कामदेवादीँस्तद्वशात्त्र नियेशयेत् ।

पूर्ववद्धान्याचलवत् ।

सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं लवणो रसः ।

तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नमो नमः ॥

परमादन्न रसाः सर्वे नोत्कटा लवणं विना ।

प्रियं च शिष्योर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

विष्णुदेहसमुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्द्धनम् ।

तस्मात्पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्दृष्टव्यपर्वतम् ।

उमालोके वसेत्कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥

कल्पपर्यन्तमुमालोकप्राप्तिसमनन्तरपरमगतिप्राप्तिकामः ईश्वरप्रीति-
कामो वा लवणाचलदानं करिष्ये इति संकल्पवाक्यम् । सकलपापक्षयसु-
रपूजितलोकप्राप्तिपूर्वककल्पावध्युमालोकनिवाससमनन्तरपरमगतिकामः
इति मदनः । तन्मूलं ॥ चिन्त्यम् ।

अथ गुह्यपर्वतः ।

पाद्ये—

अंयातः संप्रवक्ष्यामि गुह्यपर्वतगुह्यम् ।

‘यत्प्रदत्ताश्रयः स्वर्गः प्राप्तेति’ ‘सुरपूज्यम्’ ॥

उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।

त्रिभिर्भारैः वनिष्ठः स्यात्तद्वर्द्धेनाल्पचित्तवान् ॥

भारः पलसदसद्वयम् । तुल्य स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशति-
स्तुलाः इत्यमरः ।

तद्गुदामन्त्रणं पूजां हेमवृक्षसुरार्चनम् ।
 विष्णुश्चपर्वतोस्तद्वत्सरासि वनदेवताः ॥
 होमं जागरणं तद्गुह्योक्तपाठाभिवासनम् ।
 धान्यपर्वतवत्कुर्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 यथा देवेषु विद्यात्मा प्रवरश्च जनार्दनः ।
 सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
 प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
 तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः ॥
 मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुह्यपर्वत ।
 यस्मात्सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुह्यपर्वत ॥
 निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ।
 अनेन विभिना यस्तु दद्याद्गुह्यमयं गिरिम् ॥
 पूज्यमानः स गन्धर्वगौरीलोके महीयते ।
 पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपारधिपो भवेत् ॥
 आयुरारोग्यसंपन्नः क्षत्रभिश्चापराजितः ।

अत्र सकलपापक्षयोत्तरं गन्धर्वपूज्यमानत्वपूर्वककल्पशतावधिगौरी-
 लोकप्राप्त्यनन्तरं संपन्नापराजितायुरारोग्यपूर्वकसप्तद्वीपाधिपतित्वकामः
 ईश्वरप्रीतिक्वामो वा इति सङ्कल्पे विशेषोऽन्यत्सर्वं पूर्ववत् ।

अथ सुवर्णाचलः ।

पाप्मे—

अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
 यस्य प्रसादाद्भवनं वैरिभ्यं याति मानवः ॥
 उत्तमं पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
 सदृष्टेनाधमस्तद्गुह्यवित्तोऽपि शक्तितः ॥
 दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथाशक्त्या विमत्सरः ।
 धान्यपर्वतवत्सर्वं विदध्याद्भ्राजसत्तम ॥
 विष्णुश्चशैलौस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
 नमस्ते ब्रह्मगर्भाय ब्रह्मनीजाय नै नमः ॥
 यस्मादनन्तपल्लवस्तस्मात्पाहि शिलोचय ।
 यस्मादमेरुपत्यं त्वं यस्मात्तेजो जगत्पते ॥

हेतुपर्वस्वरूपेण तस्मात्पाहि नगोत्तम ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्कनकपर्वतम् ॥
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पशतं तिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥

अत्र 'गुर्वादिभ्यो मेर्वादिदानमल्पद्रव्यविषयम्, बहुद्रव्ये तु तुला-
पुरुषवदर्थं चतुर्थं चांशं गुरवेऽन्यत्तु सदाज्ञयाऽन्येभ्योऽपि विशिष्टेभ्यो
देयम्' इति हेमाद्रिः । अत्र 'सकलपापक्षयोत्तरशतकल्पावध्यान्न्दका-
रकप्रहलोकभोगानन्तरपरमगतिकामः' इति दानवाक्यम् ।

अथ तिलाचलः ।

पात्रे—

उत्तमो दशभिर्द्रोणैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो राजेन्द्र तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥
पूर्ववशापरं सर्वं वृक्षविष्कम्भकादिकम् ।
दानमन्त्रान्प्रवक्ष्यामि यथा च मुनिपुङ्गव ॥
यस्मान्मधुवने विष्णोर्देहस्वेवसमुद्भवाः ।
तिलाः कुशाश्च मापाश्च तस्मात्कुं नो भवस्विह ॥
हव्यकव्येषु यस्माच्च तिलैरेवाभिरक्षणम् ।
भवादुद्धर शैलेन्द्र तिलाचल नमोऽस्तु ते ॥
इत्यामन्व्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुष्यमवाप्नोति पुत्रं पौत्रं च गानव ।
पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं गजेत् ॥

'सकलपापक्षयदीर्घायुष्यपुत्रपौत्रसमन्वितानन्तरपितृदेवगन्धर्वपूर्वकपू-
ज्यमानत्वपूर्वकशुलोकगमनसमनन्तराक्षयवैष्णवपदप्राप्तिकामः' इति दान-
वाक्यम् ।

अथार्द्धोदयव्रतं तिलपर्वतदानम् ।

स्कान्दे—

पूर्वाह्ने सङ्गमे स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
सर्वपापविशुद्धपर्यं नियमस्थो भवेन्नरः ॥

नियममन्त्रस्तु— ।

त्रिदैवत्यत्रतं देवाः करिष्ये मुक्तिमुक्तिदाः ।
भवन्तु सन्निधौ मेऽयं त्रयो देवास्योऽग्रयः । इति ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानां सौवर्णपलसंख्यया ।
प्रतिमास्तु प्रकृत्यस्यास्तद्वर्गेन द्विजोत्तमाः ॥
सामं क्षतत्रयं शम्भोर्द्रोणानां तिलपर्वतः ।
ब्रह्मविष्णुशिवप्रीत्यै दातव्यं तु गवां त्रयम् ॥
हिरण्यभूमिधान्यादिदानं विभ्रवसारतः ।
मथ्याहे तु नरः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
तिलपर्वतमध्यस्थं पूजयेद्देवतात्रयम् ।

आदौ ब्रह्मपूजा ।

नमो विश्वस्तृजे तुभ्यं सत्याय परमात्मने ।

देवाय देवपतये यज्ञानां पतये नमः ॥ अनेन मन्त्रेण सर्वा पूजा ।

अथाङ्गपूजा—ॐ ब्रह्मणे नमः पादौ पूजयामि । हिरण्यगर्भाय० ऊरु-
भ्याम्० । परमात्मने० जह्वाभ्याम् । वैशसे० गुह्ये । पद्मोद्भाय०
अस्तौ । हंसवाहनाय० कटिदेशे । क्षतानन्दाय० वक्षसि । सावित्रीपतये०
बाहुषु । अग्नेदाय० पूर्वे वक्षे । यजुर्वेदाय० दक्षिणे । सामवेदाय०
पश्चिमे । अथर्ववेदाय० उत्तरे । चतुर्वेदाय० शिरसि । हंसाय नमः ।
कपालाय नमः । ततो लोकपालादिपूजनं स्वप्नश्रीः ।

हिरण्यगर्भं पुरुषं प्रधानव्यक्तरूपं यः ।

प्रसादमुमुखो भूत्वा पूजां गृह्णन्मोऽस्तु ते ॥ इति प्रार्थना ।

अथ विष्णोः । अनन्ताय नमः पादौ । विश्वरूपाय० ऊरुभ्याम् ।
मुकुन्दाय० जानुभ्याम् । गोविन्दाय० जह्वाभ्याम् । प्रद्युम्नदेवाय० गुह्ये ।
पद्मनाभाय० नाभौ । लम्बोदराय० उदरे । कौस्तुभवक्षसे० वक्षसि ।
चतुर्भुजाय० बाहुषु । विश्वतोमुखाय० वदने । क्षतसहस्रशिरसे० मौलो ।

आदित्यचन्द्रनयन दिव्याहो देव्यसूदन ।

पूजां दत्ता मया भक्त्या गृहाण करुणापर ॥

इति विष्णुप्रार्थनम् ।

अथ शिवस्य ।

महेश्वर महेशान नमस्ते त्रिपुरान्तक ।

जीमूतकेशाय नमो नमस्ते वृषभध्वज ॥
 ईशानाय नमः पादौ जङ्घाभ्यां चन्द्रशेखरम् ।
 जानुभ्यां पशुपतिर्देवश्रोतुभ्यां शङ्करः स्मृतः ॥
 उमाकान्ताय गुह्ये तु नामौ वै नीललोहितः ।
 उदरे कृत्तिवासाश्च धस्त्रे नागोपवीतिने ॥
 अन्धकारे प्रसन्नात्मा नमो लोकान्तकाय च ।
 पूजां वृत्तां मया भक्त्या गृहाण वृषभध्वज ॥

इतिमहेशप्रार्थना ।

इति पूजाक्रमः प्रोक्तो मन्त्रैरेतैः प्रयत्नतः ।
 आचार्य पूजयेद्भक्त्या पूजालङ्कारभूषणैः ॥
 हस्तमात्रं कर्णमात्रं पीठं छत्रं कमण्डलुम् ।
 श्वेतवस्त्रयुगं देयं ब्रह्मणे सर्वमूर्तये ॥
 पीतवस्त्रयुगं विष्णोर्लोहितं शङ्करस्य तु ।
 पञ्चामृतेन क्षपणं पूजनं कुसुमैः स्वकैः ॥
 कमलैस्तुलसीपत्रैर्वित्स्वपत्रैरखण्डितैः ।
 तत्कालसंभवैर्दिव्यैः पूज्या देवा यथाक्रमम् ॥
 यथाशक्त्या प्रकृतैर्न्यग्रतमेतत्सुदुर्लभम् ।
 जीवितं प्राणिनामेतदनित्यं निश्चितं यतः ॥
 अथ व्रतस्य करणविधानं शृणु तत्स्वतः ।
 देवतात्रयमुद्दिश्य शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥
 प्रजापतये विश्वकर्मणे रुद्राय नमो नमः ।
 इत्यनेनैव मन्त्रेण बहिः संस्थाप्य भक्तितः ॥

सप्तौ ब्रह्मविष्णुशिवानां नाममन्त्रेणाष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा
 तिलहोमः ।

• अथ होमावसाने तु गां च दद्यात्पयस्विनीम् ।
 देमशृङ्गीं रूप्यसुरां घण्टाभरणभूषिताम् ॥
 ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां सर्वोपस्करसंयुताम् ।
 सदक्षिणां शुभां पुण्यां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 तेन दत्तं हुतं जप्तमिष्टं यज्ञे सहस्रधा ।
 कृतकृत्यो भवेद्दिप्रो व्रतस्यास्य प्रभावतः ॥
 इत्यर्द्धोदये तिलाचलदानम् ।

अथ कार्पासाचलः ।

पादौ—

कार्पासपर्वतस्तद्विंशद्भारैरिहोदित ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पनिष्ठः पञ्चभिः स्मृतः ॥
 भारेणात्पथनो दद्याद्विंशच्छाट्यविवर्जितः ।
 धान्यपर्वतवत्सर्वमाद्याद्य मुनिसत्तम ॥
 प्रभाताया तु शर्वर्या दद्यादिदमुदीरयन् ।
 त्वमेवावरणं यस्माल्लोकानामिह सर्वदा ॥
 कार्पासाचल तस्मात्त्वमयौपथ्यंसनो भव ।
 एवकार्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात्पर्वसन्निधौ ॥
 रुद्रलोके वसेत्कल्पं सतो राजा भवेदिह ।

सर्वलपापक्षयपूर्वककल्पावधिरुद्रलोकनिवासानन्तरभूलोकराजत्व-
 काम । इति दानवाक्यम् ।

अथ घृताचलः ।

पादौ—

अथातः संप्रवक्ष्यामि घृताचलमुत्तमम् ।
 तेजोमयमिदं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥
 विश्रुत्या घृतकुम्भानामुत्तमः श्याद्घृताचलः ।
 मय्यमरतु तद्वर्द्धनं तद्वर्द्धनाधमः स्मृतः ॥
 अल्पवित्तः प्रकुर्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।

कुम्भः पलसहस्रात्मकः परिमाणविशेषः ।

विष्कम्भपर्वतास्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत् ।

शालितन्दुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ॥

अत्र ॥ कुम्भः पात्ररूप एव, स च प्रायो घृतस्य द्रवत्वेन तद्वारण-
 योग्यपरिमाणः, तदुपरि च तन्दुलपात्रम् । एव विष्कम्भाचलेष्वपि
 एतदभिप्रायेणैव पात्राणीति बहुवचनम् ।

कारयेत्संहतान्सर्वान्यथाशोभं विधानतः ।

वेष्टयेच्छुक्लवासोभिरिक्षुदण्डफलादिकैः ॥

धान्यपर्वतवच्छेषं विधानमिह पठ्यते ।

अधिवासं च कुर्वीत तद्वस्त्रोमं सुरार्चनम् ॥
प्रभातायां तु शर्वर्या गुरवे विनिवेदयेत् ।
घृताचलमिति शेषः ।

विष्कम्भपर्वतास्तद्गुह्यविश्रम्भ्यः शान्तमानसः ।
प्रयोगाद्घृतमुत्पन्नं यस्मादसृजतेजसः ॥
तस्माद्घृतार्चिर्विद्यात्मा प्रीयतामश्च शङ्करः ।
यच्च तेजोमयं ब्रह्मा घृते सद्य व्यवस्थितम् ॥
घृतपर्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधर ।
अनेन विधिना दद्याद्घृताचलमनुत्तमम् ॥
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शाङ्करम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥
विमानेनाकैवर्णेन सिद्धविद्याधरार्चितः ।
विचरेत्पितृभिः सार्द्धं यावदाभूतसंश्रयम् ॥

अत्र सकलपातकनाशनपूर्वकहंससारसयुक्तकिङ्किणीजालमाह्वयकैवर्ण-
विमानकरणकशङ्करलोकागमनपूर्वकसिद्धविद्याधरार्चितः अविशिष्टपितृस-
दितभूतसंहाराऽवधिकविचरणकामः, इति दानवाक्यम् ।

अथ रत्नाचलः ।

पाथे—

अथातः संप्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
मुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादिहोत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिंशता पाथमः स्पृतः ।
चतुर्धाक्षेन विष्कम्भपर्वताः स्युः समन्ततः ॥
• पूर्वेण यज्जगोमेदैर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
यज्जगोमेदैरित्यनन्तरं मन्दर इति शेषः ।
पद्मरागयुतैः कायैः विद्वद्भिर्गन्धमादनः ।
वैदूर्यविद्रुमैः पद्मात्संमिश्रौ विपुलाचलः ॥
पद्मरागैः ससौपर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ।

सुपार्थमिति शेषः । यज्जगोमेदैः समसंख्यः । समं स्यादश्रुतित्वात्
इति न्यायात्, पञ्चमुत्तरत्रापि शेषम् ।

धान्यपर्वतवच्छेषमत्रापि परिकल्पते ।
 तदुदावाहनं कुर्याद्देवांश्च ध्यायमान् ॥
 पूजयेत्पुष्पानीयैः प्रभाते च विसर्जनम् ।
 दानानन्तरमिति शेषः ।
 पूर्ववद्गुरुस्तिग्म्य इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ।
 गुरुस्तिग्म्यो दानायेति शेषः ।

यथा देवगणाः सर्वे रत्नेष्वेव व्यवस्थिताः ।
 एवं च रत्नमयो नित्यमव. पाहि महाचलः ॥
 यस्माद्रत्नप्रसादेन वृष्टिं प्रचुरते हरिः ।
 महारत्नप्रसादेन वस्मान्न. पाहि सर्वतः ॥

अत्राप्युपक्रमद्वाराभ्य विसर्जनादीना व्युत्क्रमोच्चावधि चान्यपर्याय-
 पातिदेशिकः समो ज्ञेयः ।

अनेन विधिना यन्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम् ।
 स याति वैष्णवं लोऽममरेश्वरपूजितम् ॥
 यावत्पत्न्यशतं सामं वसेदिह नराधिप ।
 रूपारोम्बगुणोपेतः सप्रद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 महाहत्यादिकं यत्स्यादिह वाऽमुत्र वा कृतम् ।
 तत्सर्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥

अत्रानेकजन्मदृष्टप्रसङ्गाहत्यादिपापक्षयोत्तरममरेश्वरपूजितत्वपूर्वकसा-
 मकल्पशतावच्छिन्नविष्णुलोकनिवासानन्तररूपारोग्यगुणोपेतसप्तद्वीपा-
 धिपत्तकामः, इति दानवाक्यम् ।

अथ सौम्याचलः ।

पाठो—

दशभिः पलसाहसैरुत्तमो राजताचलः ।
 पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तद्वर्धनाचमः स्मृतः ॥
 अष्टाक्षौ विंशतेरुर्ध्वं कारयेच्छतित. सदा ।
 विष्णुमर्षतास्तद्वत्तरीयाश्वेन कल्पयेत् ॥
 पूर्ववद्दानान्पूर्वजन्मदृष्टप्रसङ्गाहत्यादिपापक्षयोत्तरममरेश्वरपूजितत्वपूर्वकसा-
 मकल्पशतावच्छिन्नविष्णुलोकनिवासानन्तररूपारोग्यगुणोपेतसप्तद्वीपा-
 धिपत्तकामः, इति दानवाक्यम् ।

कलघोतं काश्चनम् ।

प्रह्लाविष्णुशिवान्कुर्यान्नितम्बोऽत्र हिरण्मयः ।
 राजतं स्याद्यदन्येषां काश्चनं स्यात्तदत्र वै ॥
 शेषं च पूर्ववत्कुर्याद्धोमजागरणादिकम् ।
 दद्यात्तद्वत्प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
 विष्कम्भशैलानृत्विग्भ्यः पूज्य वस्त्रविभूषणैः ।
 इमं मन्त्रं पठन्दद्यादर्भपाणिर्विमत्सरः ॥
 पितृणां वस्त्रभं यस्माद्धर्मेन्दोः शङ्करस्य च ।
 रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ॥
 इत्थं निवेद्य यो दद्याद्भजताचलमुत्तमम् ।
 गवां दशसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 सोमलोके स गन्धर्वैः किन्नराप्सरसां गणैः ।
 पूज्यमानो वसेद्धीमान्यायदाभूतसंज्ञवम् ॥

अत्र सफलपापक्षयदशसहस्रगोदानफलावाप्तिपूर्वकगन्धर्वकिन्नराप्सर-
 रोगणपूज्यमानत्वविशिष्टयावदाभूतसंज्ञवसोमलोकनिवासकामः, इति
 . दानवाक्यम् ।

अथ शर्कराचलः ।

पाद्ये—

अघातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।
 यस्य प्रसादाद्विष्णुवर्ककृद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥
 भद्रभिः शर्कराभरैरुत्तमः स्यान्महाचलः ।
 चतुर्भिर्मध्यमस्तद्वज्राराभ्यामघमः स्मृतः ॥
 भारेण वाऽर्द्धभारेण कुर्याद्यः स्वल्पवित्तवान् ।
 • विष्कम्भपर्वतान्कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
 धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्यामरसंयुतम् ।
 मरोरेपारि वद्रुषा स्याप्यं ह्येतदुत्तमम् ॥
 मन्दारः पारिजातश्च मृतीयः फल्गुपादपः ।
 एतद्दृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
 हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः ।
 निवेशयौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥

मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्याग्रजः सदा भवेत् ।
 गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥
 प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
 हैमी सुपार्श्वे सुरभिर्दक्षिणामिमुषी भवेत् ॥
 धान्यपर्वतवत्सर्वमावाहनमखादिकम् ।
 कृत्वाऽथ गुरवे दद्यान्मध्यस्थं पर्वतोत्तमम् ॥
 प्रत्विग्ध्यधुरः शैलानिषान्मन्त्रानुदीरयेत् ।
 सौभाग्यामृतसारोऽयं परमः शर्कराचलः ॥
 तन्ममानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र सर्वदा ।
 अमृतं पिबेतां ये तु निपेतुर्मुवि शीकराः ॥
 देवानां तत्समुदयं पाहि नः शर्कराचल ।
 मनोभवधनुर्मध्यादुद्धृता शर्करा यतः ॥
 तन्मयोऽसि महाशैल पाहि संसारसागरात् ।
 यो दद्याच्छर्कराशैलमनेन विधिना नरः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ।
 चन्द्रादित्यप्रवीकाशमधिरुद्धाऽनुजीविभिः ॥
 स हेमवानमाविष्टेत्ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 व्याधुरारोग्यसंपन्नो यावज्जन्मायुतत्रयम् ।
 भोजनं शक्तितः कुर्यात्सर्वशैलेष्वमत्सरः ॥
 सर्वप्राक्षीरलवणमश्नीयात्तदनुहया ।

भोजनं ब्राह्मणानाम् । सर्वत्र सर्वशैलेषु । दानात्पूर्वेणुः कृतोपवासी
 दानानन्तरं गुर्वाद्यनुहयाऽक्षीरलवणमश्नीयादित्यर्थः ।

सर्वत्रोपस्करान्सर्वान्प्रापयेद्ब्राह्मणालयम् ।

पश्येदिमानल्पधनोऽपि भक्त्या

समरेन्मनुष्यैरपि दीयमानम् ।

शृणोति मत्तयाऽयं मतिं करोति

निःस्वयः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥

दुःस्वप्नं शमनमुपैति पठ्यमाने

शैलेन्द्रे भवभयभेदने मनुष्यः ।

यः कुर्यात्किञ्च मुनिपुङ्गवेह सम्यक्-
सन्नात्मा सकलगिरीन्द्रसंप्रदानम् ॥

सन्नात्मा प्रसन्नचित्तः । अत्र सकलदुरितक्षयानन्तरं कल्पशतावधि-
कविष्णुलोकनिवासानन्तरसप्तद्वीपाधिपत्योत्तररत्नमायुतत्रयोवच्छिन्नामु-
रारोग्यकामः, इति दानवाक्यम् ।

अथ शिखरदानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि शिखराणां यथाक्रमम् ।
दानं देयं यथा येन सकलैर्गुण्य सन्नातनम् ॥
माण्डुकतृतीयायां मार्गशीर्षे वा पुनः ।
तृतीया वाऽथ वैशाखे शुक्ला या रोहिणीयुता ॥
श्रीष्टपद्यां तृतीयायां विशेषेण तु मार्गवे ।
शुद्धेक्षुवज्रलवणधान्यकाजाभिर्शर्कराः ॥
रज्जूरत्नतुलत्राक्षाक्षौद्रैर्मलयजेन च ।
फलैर्मनोहरे रम्यैः शिखराणि प्रदापयेत् ॥
तेषामन्यतमं दद्याद्यथाश्रद्धं विधानतः ।
आत्मप्रमाणं कुर्वीत प्रादेशान्यधिकं शुभम् ॥
शुचि गौमयलिप्तायाम्बुपत्राणि संस्तरेत् ।
ततः कुर्वीत शिखरे गौरीस्थानमनुत्तमम् ॥
द्विहरतमूलं पर्वतं हरतमात्रं शिरस्वया ।
गित्तिरिधुदलैः कार्या घेष्टयेद्रक्ष्णाससा ॥
दानद्रव्येण सन्मध्यं पूरयेद्गुणन्दन ।
क्षुयन्त्रफटे गौरीं तस्योपरि निवेशयेत् ॥
चतुर्भुजां देवमयीं पूजयेत्तुङ्गमेन तु ।

गौरीलक्षणमुक्तं देवीपुराणे—

गौरी शङ्खेन्दुवर्णाभां शर्वरीशनिषेविताम् ।
पृष्ठपद्मासनो रम्यां साश्वसूत्रकमण्डलुम् ॥
परदोयनरूपाद्यां सर्वमात्यक्तप्रियाम् ।

वरदोयतेति वरदामयकरामित्यर्थः ।

वेष्टयेत्सूक्ष्मवस्त्रेण देवीं शिखरमेव ॥
 अष्टाङ्गं पूजयेद्गौरीं मन्त्रैरेतैस्तु भक्तितः ॥
 नमो भवान्यै पादौ तु कामिन्यै जानुनी नमः ।
 श्रामदेव्यै तथा चोरु नाभिं चैव जगत्प्रिये ॥
 आनन्दायै तु हृदयं नन्दायै पूजयेत्तनौ ।
 सुभद्रायै मुखं पूज्यं ललितायै नमः शिरः ॥
 एवं पूज्य महादेवीं शिखरानभिमन्त्रयेत् ।
 यस्मान्निवास्तः पार्वत्याः शिखरं त्वं सुरैर्वृतः ॥
 तथा निवास्तः सर्वेषां तस्मान्मां प्राहि भक्तितः ।
 तस्मान्मां प्राहि भगवैस्त्वं गौरीशिखरः सदा ॥
 एवमामन्त्र्य शिखरं तृतीयायां तदमतः ।
 ततः स्नात्वा प्रभाते तु दद्यान्मन्त्रेण भक्तितः ॥
 यस्मात्त्वं सर्वभूतानामुपरिष्ठादवस्थितः ।
 तस्मान्मां प्राहि भगवैस्त्वं गौरीशिखरः सदा ॥
 एवमामन्त्र्य शिखरं तृतीयायां तदमतः ।
 यस्मात्त्वं सर्वभूतानामुपरिष्ठादवस्थितः ॥
 तस्माच्छिवः प्रीयतां मे तव दानेन सर्वदा ।
 अर्द्धभागं चतुर्थं वा पञ्चमं चापि वै गुरोः ॥
 दद्याच्छेषं तु बन्धूनां शिष्टानां स्वजनस्य च ।
 अनुजीविनां च भूतानां दुर्गतानां च धर्मतः ॥
 एवं दत्त्वा तु शिखरं गौर्यां भुञ्जीत वाग्यतः ।
 संयुक्तकेशः संप्राश्य क्षीरं घृतमथापि वा ॥
 विभिनाऽग्नेन यो दद्याद्गौर्याः शिखरमुत्तमम् ।
 ॥ वसेद्भवने देव्याः कल्पकोटिशतत्रयम् ॥
 पुण्यक्षयादिहायातो जायते पृथिवीपतिः ।
 अग्नेन विभिना देयं विधिहीनं न कारयेत् ॥
 विधिहीनं कृतं सर्वं तत्र दातुः फलं भवेत् ।
 इति शिखरदानविधिः ।

अथ प्रयोगः । यजमानो माघशुद्धतृतीयाशुक्लकाले पूर्वाह्ने गणेशपूजा-
 स्वस्तिवाचनमातृकावसोर्द्धारपूजानान्दीयाध्वानि करिष्यमाणशिखर-

दानाद्भूतया करिष्ये, इतिसङ्कल्प्य तानि कृत्वा मासपञ्चाशुक्त्वा दौर्भाग्यदौर्गत्याभावपूर्वककल्पकोटिशतत्रयाविच्छिन्नगौरीभवननिवासानन्तर-
पृथिवीपतित्वकामः श्वो गुडशिरसरदानमहं करिष्ये, इतिसङ्कल्प्य तत्र
पूर्वोक्तप्रकारेण सक्रत्विवजमाचार्यं कृत्वा संपूज्य लिप्तायां भूमाविष्णुपत्राणि
संस्तौर्यं मूले द्विहस्तविस्तारमुपरिहस्तमात्रनिस्तारं चतुरस्रं त्वशरी-
रार्द्धप्रमाणतः प्रादेशाभिकमुचमिष्टुदलमयं कुसूलं कृत्वा सवभ्यन्तरे
रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य गुडादिदेयद्रव्येणापूर्योपरीष्णुपत्रकदमास्तीर्य तत्र
क्षौमादिवस्त्रोपरि खण्डेन्दुवर्णाभां चन्द्रमौलिं पद्मासनामक्षसूत्रकमण्डलु-
भरवरामयकरां गौरीं हैमीं सशिरसां सूक्ष्मवस्त्रेणावेष्ट्य कुङ्कुमादिना
संपूज्य, भवान्यै नमः पादौ पूजयामि । कामिन्धै० जानुनी ।
कामदेव्यै० ऊरू । जगच्छ्रियै० नाभिम् । आनन्दायै० हृदयम् ।
नन्दायै० स्तनौ । सुभद्रायै० मुखम् । ललितायै० शिरः संपूज्य
पुष्पाञ्जलिमादाय शिखरं त्रिःप्रदक्षिणं कृत्वा—

यस्मान्निवासः पार्वत्याः शिखरं त्वं सुरैर्वृतः ।

तस्मान्मां पाहि भगवंतस्य गौरीशिखरः सदा ॥

इत्यनुमन्त्र्य पुष्पाञ्जलिं प्रक्षिप्य नमस्कृत्य जागरणं कुर्यात् । ततः
प्रभाते कृतनित्यक्रियः शिखरपश्चिमभागमुपविश्य मासपञ्चाशुक्त्वा-
सुप्तगोप्रायामुक्वेदायामुक्कशास्त्राध्यायिनेऽमुकशर्मणे ब्राह्मणाय दौर्भा-
ग्यदौर्गत्याभावपूर्वककल्पकोटिशतत्रयाविच्छिन्नगौरीभवननिवासानन्तर-
पृथिवीपतित्वकामोऽहं तुभ्यमन्येभ्यश्च विप्रेभ्य इदं शिखरं गौरीप्रति-
मायुतं संप्रददे न ममेति दत्त्वा सुवर्णं च दत्त्वा विप्रान्संभोज्य सद्दिने
स्वयं शीरं घृतं वा वाग्यतः संमुक्तकेशः प्राप्नीयात् । इमुवस्त्रादिशिखर-
रदाने तु तत्तद्रव्येण कुसूलपूरणसङ्कल्पवाक्यादौ च तत्तत्प्रयोग इति
विशेषः, अन्यत्रुल्यम् । इति गुडादिशिखरदानप्रयोगः ।

अथ भद्रनिधिदानम् ।

बहिपुराणे—

पुण्यां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमासीं तथोपरामे शशितूर्ययोर्वा ।

चतुर्युगादिध्वनद्भ्ये वा प्रनोधने प्रत्यपनेऽथ विष्णोः ॥

कुर्यादथोदुम्बरमेककुम्भं हिरण्यमानेन ययास्वशक्त्या ।

औदुम्बरं ताम्रमयम् । हिरण्यमानेनान्तःप्रक्षेप्तव्यभारादिमितसुवर्ण-
रत्नादिना यथा कुम्भः पूर्णः स्यादित्यर्थः ।

तथाऽपिधानं च सुराजतं स्याद्विरण्यभारेण तु पूरयेत्तत् ।

तद्वर्द्धतोऽर्द्धेन तद्वर्द्धतो वा स्वशक्तितः स्वर्णपटैः शतेन ॥

तद्वर्द्धमर्द्धेन तु वित्तशक्त्या पलत्रयादूर्ध्वमपि प्रकुर्यात् ।

तत्ताम्रभाण्डे कनकं निधाय सवस्त्रनीलोत्पलपद्मरागम् ॥

समुत्तवैद्वर्यसविद्रुमं च तद्राजतं पात्रमधोमुखं स्यात् ।

तद्राजतं पूर्वोक्तं पिबानपात्रम् । एवं तु तं भद्रनिधिं स विद्वान्कृत्वा-
सने प्रावरणोपयुक्ते । प्रावरणमुत्तरच्छदस्तेनोपयुक्ते सहिते ।

हुशोत्तरे दर्पणचामराढ्यं सपादुकोपानहच्छत्रयुतम् ।

सत्क्षौमवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं संपूजयेन्मन्त्रवरैरथैतैः ॥

आदौ तु पञ्चामृतमाप्य विष्णुं संस्थाप्य संसारहरं समर्च्य ।

तथैश्वरं पाककमेव हुत्वा आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तत् ॥

श्रीलण्डकपूरसकुह्युमेन पञ्चाक्षरं नाम श्रियः प्रलिय ।

नमस्तथोद्धारयुतं च पात्रे तद्राजतेऽप्येवमथार्चयेत्तम् ॥

मन्त्रः प्रयोगे वक्ष्यते ।

एवंपूज्य निषानेन ततो विप्रमथाऽर्चयेत् ।

किरीटाङ्गदनिष्काम्यकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥

अलङ्कृत्य हरिं यद्वा पीताम्बरधरं ततः ।

पूजयेद्भुक्तं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् ॥

मन्त्रः प्रयोगे वक्ष्यते ।

एवंपूज्य हरिं ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरुपिणम् ।

ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥

स्वगोत्रोद्धारणेनादौ विष्णोर्नाम महात्मनः ।

यवदर्भतिष्ठैः सार्द्धमुदकं संपरित्यजेत् ॥

पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविवृद्धये ।

सर्वापौषविनाशाय विष्णोर्दानं मया कृतम् ॥

तद्वज्रेण सरत्नेन धातुत्रययुतेन च ।

सक्षौमाव्ययं च सादर्शपादुकेन च ॥

सासनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च ।

सदानन्दविधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥

एवमुच्चार्य तं दद्याद्दिजाय हरिरूपिणे ।

गोदानविधिना दद्याद्धेमसंख्यां न कीर्तयेत् ॥

प्रकीर्तितं कोटियुगायुतं फलं प्रगोपितं कल्पगणैर्न संशयः ॥

इतीदमाख्याय ॥ कीर्तयेत्सुधीर्निधानमध्ये निहितं य यद्भवेत् ॥

एवंश्रुते स्यान्मनुजः कृतात्मा भवेन्न च स्यान्मरणं कदाचित् ।

प्रयाति विष्णोः पदमव्ययं तच्छिवात्मकानन्दमयं स साक्षात् ॥

इति भद्रनिधिदानम् ।

अथ प्रयोगः । पूर्वोक्ते काले यजमानस्तिथ्याशुल्लिख्य सकलपापक्षय-
सर्वपितृत्वारणानन्दविष्टिश्चिवात्मकानन्दमयाव्ययविष्णुपदप्राप्तिकामो
भद्रनिधिदानमहं करिष्ये, इतिसङ्कल्प्य भद्रनिधिं क्षौमवस्त्रद्वयान्वितं
स्थापयित्वा परितो दर्पणचामरपादुकोषानच्छत्राणि चासाद्य पुरतो
हरिहरौ स्थापयित्वा संपूज्य प्रागुत्तरे देशे स्वगृहानुसारेणामिस्थापनादि
कर्म कृत्वा घृताक्तलिहिरष्टोत्तरशतादिसंख्यया हुत्वा श्रीगण्डकुङ्कुमक-
पूरैः प्रणवादि 'ॐ त्रिभुवनैः नमः' इति पञ्चाक्षरमन्त्रं निधिक्षुम्भे पिधाने
च लिखित्वा तेनैव भद्रनिधिमुपचारैः संपूज्य गृहीतकुसुमाञ्जलिर्भद्रनिधिं
प्रदक्षिणीकृत्य—

त्वया समस्तामरसिद्धयक्षविद्याधरेन्द्रोरगकिन्नरैश्च ।

गन्धर्वविद्याधरदानवेन्द्रैर्युतं वृतं विश्वमिदं नमस्ते ॥

समप्रसंसारकरी त्वमेव विभोः सदानन्दमयी च माया ।

समस्तपस्याणवयःसमाभिहरिप्रिये भद्रनिधे नमस्ते ॥

इत्युपस्थाय पुष्पाञ्जलिं प्रक्षिप्य नमस्कृत्योदङ्मुखमाचार्यं किरीटा-
ङ्गदन्तिपञ्चाङ्गकुण्डलाङ्गुलिभूषणपीतवासश्चन्दनादिभिः संपूज्य तं विष्णु-
रूपिणं ध्यात्वा कुसुमपाणिः—

भूदेवोऽसि विभो नित्यं नित्यानन्दमयो हरे ।

हर मे दुष्कृतं कर्म कृपाकर नमोऽस्तु ते ॥

भूदेव भगवद्रम्य भवभङ्गकरेश्वर ।

भवभूतिकरो जिष्णोः प्रभविष्णो नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिनाऽभ्यर्च्य शुश्रूषयवतिलज्जलान्वादाय अमुकश-
र्माहं सकलपापशून्यसकलपितृसन्तारणनित्यानन्दविष्टिश्चिवात्मकान-

न्दमथाव्ययविष्णुपदप्राप्तिकामोऽमुषगोत्रायासुषसर्पिणेऽमुकशाखाभ्या-
यिने इमं भद्रनिधिं सरत्नपात्रत्रयात्मकं सश्रीमान्धरयुगमादर्शपादुको-
पानच्छत्रासनोपकरणसहितं विष्णुरूपिणे तुभ्यमहं संप्रदे न मम, इति
व्यात् । ततः सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा विप्रान्संभोज्य भूयसीं दक्षिणां दत्त्वा
यस्य स्मृत्या, प्रमादात्कुर्वता कर्म इत्युक्त्वा कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात्, इति
भद्रनिधिदानप्रयोगः ।

अथानन्दनिधिदानम् ।

बहिपुराणे भगवद्ब्रह्मो गुरुं प्रति—

तरमाश्लिषानं शृणु सर्वदानतः प्रभावदं नित्यफलप्रदं च ।

ऐश्वर्यदं मोक्षदमक्षयं यद्वातुजयोद्भूतमनेकरत्नम् ॥

कारयेत्कार्तिकान्ते वा माघ्या वा माघवेऽपि वा ।

अथने विषुवे वाऽपि मन्वादिषु युगादिषु ॥

चन्द्रसूर्योपरान्ते च स्वशस्त्यौदुम्बरं घटम् ।

औदुम्बरं ताम्रमयम् ।

विधानं रात्रतं तद्वन्मध्ये सौवर्णमुत्सृजेत् ।

सुवर्णमेव सौवर्णम् ।

नानारत्नवरैः पूर्णं नामावस्त्रैर्मिरावृतम् ।

हैमराजतताम्रोत्थैः सरित्तरपि पूरितम् ॥

रिक्तं रीतिः ।

नानानानाशतादूर्ध्वमयुतादपि शक्तिः ।

एकं नानापदं बहु प्रकारवाचि, परं महाराष्ट्रप्रसिद्धनाणकवाचि ।

शक्त्या पलसहस्रेण क्षतेनाऽर्द्धशतेन वा ।

तदर्द्धार्द्धेन वा राजन्पलाद्धीनं न कारयेत् ॥

कार्यं तद्धि युतं हेम्ना वित्तशाठ्यमकुर्वता ।

वृत्तनाणकातिरिक्तं पलादूर्ध्वं पलसहस्राऽवधि शक्त्या हे-
क्षिपेत्, इति मदनः ।

राजतेनाऽर्थं चाग्नेन रत्नैर्वा वस्त्रसंवृतम् ।

राजतेन विधानेन चाग्नेनापि घटेन च ॥

नानाधान्योपरि स्थाप्य कल्पोत्तरैर्वर्चयेत्पदैः ।

नानाधान्यान्यष्टादश धान्यानि । पदानि मन्त्राः ।

पौराणिकं पुरस्कृत्य स्वयं वा तदनुज्ञया ।

पौराणिको गुरुः ।

कृतक्रियोऽग्निसान्निध्ये विष्णोरीशस्य चाण्डज ।

इमं समुद्धरेन्मन्त्रं कुशपाणिः प्रसन्नधीः ॥

मन्त्रः प्रयोगे श्रेयः ।

एवंपूज्यं विधानेन नित्यानन्दनिधिं सुधीः ।

ससिद्धार्थकदूर्वाभिः सकुशाक्षतचन्दनैः ॥

सिद्धार्थकादिभिरानन्दमेवं संपूज्येति योजना ।

तिललाजासुसंपूर्णं भूमायुदकमुत्सृजेत् ॥

मन्त्रेणानेन विधिर्वत्कल्पोऽपि चमोत्तम ।

मन्त्रः प्रयोगे श्रेयः ।

यशःश्रेयोऽभिवृद्धयर्थं मातापित्रोस्नयात्मनः ।

पुराणन्यायमीमांसावेदवादिभ्य एव च ॥

एवमुत्सृज्य उदकं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

संविभज्य यथाशक्त्वं न कश्चिदपमानयेत् ॥

महादानमिदं यस्मात्तस्मादेकोऽपि नाहंति ।

अथान्ये केचिदिच्छन्ति समस्तविधिपारगाः ॥

यज्ञदानप्रदानां च सोऽप्येकोऽहंति तद्वदे ।

एवं चः कुरुते दानं नित्यानन्दनिधेः परम् ॥

परं यदमवाप्नोति संसारेऽस्मिन्निरन्तरम् ।

दानानामप्यशेषाणामनन्तं फलमश्नते ॥

नित्यानन्दविधानस्य प्रदानादप्यगोभारु ।

इत्यानन्दनिधिदानम् ।

अथ प्रयोगः । तत्र यजमानः पूर्वोक्ते काले कुशविलयवज्रललाजा-
नादाय सकृद्वानपथे देशकालकीर्तनान्ते निरन्तरपरमपदावाप्तिसफल-
दानजन्यानन्तरल्लयोगानन्तरापवर्गप्राप्तिकामः येषःपदाधिकरणासदृश-
व्यकरणोत्तरस्वकर्मशेषसन्धितत्रेतायुगदालीननिजानुजोविस्तहितादि-
महीराज्यावाप्तिपूर्वकनित्येशानपदप्राप्त्यनन्तरफलवधिदानस्याधीकृत्यै-
वाभरपदराज्यलाभोत्तराव्ययवैजयपदप्राप्तिदीर्घायुद्राविन्दुश्रमन्तान-

काम आनन्दनिधिमहादानमहं करिष्ये, इतिवृत्तसङ्कल्पः स्वस्तिवाचनमा-
तृपूजनवृद्धिप्राद्याचार्यवरणानि कुर्यात् । अत्रानन्दनिध्यासादनपूजादि
गुरुः कुर्याद्यजमानो वा । तद्यथा राजतविधानं ताम्रघटरूपमानन्दनिधि
नानारत्नहैमरूप्यताम्रमुद्रापलाधिकहेमयुतं सूक्ष्मवस्त्रवेष्टितमष्टादशधा-
न्योपरि विष्ण्वादिदेवतासंज्ञिभौ स्थापयित्वा प्रतिष्ठापूर्वकम् ‘ॐ नित्या-
नन्दनिधये नमः’ इतिमन्त्रेणाभ्यर्च्य सिद्धार्थदूर्वाञ्जकुशचन्दनाक्षताना-
दायानन्दनिधिं प्रदक्षिणीकृत्य—

ॐ नमः सर्वदानन्द सर्वसंपद्विबर्द्धन ।

वर्द्धयात्मान्समृद्धयेह आयुषा यशसा श्रिया ॥

नमस्तेऽनन्तसन्तान सदानन्द सद्बोधय ।

त्वं सुखं वै कुरुष्वेह सन्तत्या मा भनायुषा ॥

नमो नमः पद्मनिधे धनेश शतत्रतो शङ्कर नैर्ऋतेश ।

शमं नयाऽस्मद्विरिंहं हर प्रभो नमो नमस्ते हर शङ्करेश ॥

नमो नमः पाशधराप्रमेय नमोऽस्तु रामाय सुनामधेय ।

नमः समीराय हुताशनाय नमोऽस्त्वनन्ताय कलाशनाय ॥

नमः सुरश्रेष्ठहरीश्वराय नमोऽस्तु सावित्रि शिष्ये श्रियेति ।

सरस्वतीप्रीतिरति. क्रियेति पुष्टिश्च तुष्टिस्मृतिशान्तिकीर्ति ॥

सर्वाभराणां निधिरप्रमेयस्त्वमेव मन्त्रर्षिमुनीश्वराणाम् ।

आधारभूतोऽसि चराचरस्य विश्वस्य यस्मात्प्रणतोऽस्म्यतत्त्वास् ॥

नमोऽस्तु सौन्दर्यनिधे सुरेश नमोऽस्तु गाम्भीर्यनिधे समुद्र ।

नमो नमः कान्तिनिधान इन्दो तेजोनिधे त्वां प्रणतोऽस्मि भानो ॥

नमः पद्माय भद्राय नमस्ते स्वस्तिकाय च ।

नमः शङ्काय मणये मणिभद्राय ते नमः ॥

नमो नन्दविवर्ताय नन्दावर्ताय ते नमः ।

नमः कण्टककर्णाय कण्ठावर्ताय ते नमः ॥

नमो मन्दप्रतिष्ठाय नमो हेमप्रियाय च ।

नमो हिरण्यगर्भाय नित्यानन्दाय ते नमः ॥

इत्युपस्थाय पूजयित्वा कुशतिललाजयवाक्षतजलान्यादाय अथे-
त्याशुक्त्वा—

अथेह पुण्यकालेऽस्मिन्द्विजदेवाग्निसंज्ञिभौ ।

यशःश्रेयोऽभिरुद्धपर्यं मातापित्रोस्तथात्मनः ॥

पुराणन्यायमीमांसावेदवादिभ्य एव च ।
 तमो विद्याविधायिभ्यो नानागोत्रेभ्य एव च ॥
 विप्रेभ्योऽनेकशर्मभ्यो नित्यानन्दनिधिं परम् ।
 अहं संप्रददे तेभ्यो ज्ञानानानावृतेन च ॥
 सत्स्वर्णरौप्यताम्रेण सरत्नेन सवाससा ।
 सोपस्करेण पुरुषो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥
 प्रीयतां निधिदानेन श्रीयज्ञपुरुषोऽष्टयुतः ।

इतिमन्त्रैरुक्तं भूमौ स्थित्वा विप्रेभ्योऽमुकामुक्तागोत्रेभ्योऽमुकामु-
 कनामभ्योऽमुमौदुम्यरं रौप्यपिधानमुवर्णवत्त्वाद्यादशधान्यादियुतमानन्द-
 निधिं निरन्तरेत्यादिप्राप्तिकामः इतिसकृदानपक्षे फलमुह्निख्यास-
 कृद्दानपक्षे ॥ येषःपदेत्यादिसन्तानकामः श्रुत्वा शुद्धमभ्यमहं संप्रददे
 इति दद्यात् । यस्मै वा दद्यात् । ततः सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा विप्रान्सं-
 भोज्य भूयसीं दक्षिणां दत्त्वा, यय स्मृता इति प्रमादादिति शोकत्वा
 विष्णुं स्मरेत् । इत्याजन्वनिधिदानप्रयोगः ।

अथ देवतादानानि ।

तत्र सावदशावतारदानम् ।

विश्वामित्रः—

दानानामुत्तमं दानं हेमं विष्णोः स्वरूपकम् ।
 तस्मात्पुण्यायिना देवा हेमा विष्णोः स्वरूपकाः ॥

ते च—

मत्स्यः कूर्मोऽथ वाराहो नारसिंहोऽथ वामनः ।
 रामो रामश्च कृष्णश्च बौद्धः कल्की च ते दश । इति ॥
 मत्स्यादिस्वरूपाणि विश्वचक्रदाने दर्शितानि ।
 यदाशक्त्या प्रकुर्वीत मुवर्णेन विज्ञानता ॥
 समेन षोडशेनैव समान्येतानि कारयेत् ।

षोडशेनैव मगानीतिमहाभूतपटारये षोडशदाने, प्रादेशादङ्गुलशतं
 यापयित्वात्पमाणकः इति यत्प्रमाणमुक्तं तत्प्रमाणकानि मत्स्यादिरूप-
 काणि भवन्तीत्यर्थः ।

वित्तानुरूपतो रामन्तुल्यादगद्विद्रियोः ।

संपूज्य नामभित्तैस्तु पुष्पधूपनिवेदनैः ॥
 भक्तिनम्रः प्रणामान्ते निवेद्य श्रद्धया ततः ।
 आहूय ब्राह्मणान् राजन्यादौ प्रशाल्य यत्नतः ॥
 उपवेश्यासने सर्वाश्चन्दनेनानुलेपयेत् ।
 सुगन्धैः कुसुमैश्चैव धूपैर्द्विपैस्तथैव च ॥
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अयने विपुले चापि द्वादश्या तु विशेषतः ॥
 उपोष्यैकादशीं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ।
 अन्यथा नरकं यातीत्येवमाह पितामहः ॥
 ग्राहकान्विष्णुरूपांश्च अर्हयेत् विमत्सरः ।
 एकैकं देवरूपं तमेकैकस्य समर्पयेन् ॥
 अथवा विदुषः सर्वान्दद्यात्संपूज्य मानवः ।
 नानृतेन कदाचिन्न दद्यात्पापणिने तथा ॥
 एतदुच्चार्य विप्रस्य हरते तोयं क्षिपेत्स्वयम् ।
 दशावतारतो राजन्विष्णोरैक्यं स गच्छति ॥
 महापातकसंसर्गान्मुच्यते तत्क्षणावपि । इति ॥

अथेत्यादि महापापसंसर्गजदोषनिवृत्त्यर्थं विष्णोर्दशावतारान्दास्ये
 इति सङ्कल्यावतारान्विप्रान्संपूज्य,

देवरूपं मया विप्र कारितं काञ्चनं शुभम् ।

उद्गृह्णाण प्रदानेन प्रीयतां विश्वरूपभृक् ॥

इतिमन्त्रमुक्त्वा देशकालाद्युक्त्वा अमुकगोत्रायामुक्तार्मणेऽमुकरूपं
 महापापसंसर्गजदोषनिवृत्तिकामस्तुभ्यमहं संप्रददे न मम इति एकै-
 कमेकैकस्मै दद्यात् । एकस्मै वा सर्वाणि । दानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दक्षिणां च ।
 इति दशावतारदानप्रयोगः ।

अथ ब्रह्मविष्णुशिवदानम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे शौनकादिभिः पृष्टेन रोमहर्षणेन शृण्वन्तु मुनयः
 सर्वे इत्याद्युपक्रमोक्तम्—

त्रिमूर्तिदानं दानानामुत्तमोत्तममुच्यते ।

विपुले त्वयने वाऽपि चन्द्रसूर्यग्रहेषु च ॥

नित्यं च पञ्चदश्यां च जन्मर्क्षेषु समारसेत् ।
 देवालये नदीतीरे पुण्येष्वायतनेषु च ॥
 गृहे वा कारयेदानं यत्र भूमिः शुचिर्भवेत् ।
 चतुरस्रां सर्गां भूमिं गौमयेनोपलेपयेत् ॥
 तत्राक्षताभिर्विकिरेत्पुष्पाञ्जलिं समन्ततः ।
 एकहस्ता द्विहस्ता वा त्रिगुणा दैर्घ्यतः स्मृता ॥
 त्रिवेदिका भवेत्तिर्यक्श्वेततन्दुलमिश्रिता ।
 ब्रह्मा च विष्णुर्भगवान्पुरारिर्हिरण्यरासत्र निवेशनीयाः ।
 चतुर्भुजाः सायुधभूषणाढ्याः किरीटिनश्चापि यथाक्रमेण ॥

एतद्व्यतिमालक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

ज्ञानार्चपाद्याचमनीयवस्त्रैर्गन्धादिभिरत्तानभिपूज्य भक्त्या ॥
 प्रवक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः प्रणम्य चोद्भास्य सतः प्रदद्यात् ।
 प्रत्येकमेवं बहुमानपूर्वं संपूज्य दातव्यमनुक्रमेण ॥
 तथा जगत्सृष्टिकरस्तमेव त्वमेव सर्वस्य पितामहोऽसि ।
 त्वमेव कर्ता जगतां विहर्ता त्वमेव धाता जगतां विधाता ॥
 त्वत्संप्रदानादनघो यथाऽहं त्वया च सायुज्यमुपैमि देव ।
 तथा कुरु त्वं दारणं प्रपन्ने मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥
 त्वया जगद्व्याप्तमिदं समस्तं त्वां विष्णुमेव प्रवदन्ति सन्तः ।
 त्वत्स्थानि सर्वाणि वदन्ति देव त्वया धृतं विश्वमनन्वमूर्ते ॥
 त्वत्संप्रदानादनघो भवामि यथा जगत्कारणकारणेन ।
 तथा कुरु त्वं दारणं प्रपन्ने मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥
 त्वया सुराणाममृतं विहाय ह्यलाल्भं संहृतमेव यस्मात् ।
 तथाऽसुराणां त्रिपुरस्य दग्धमेकेषुणा लोकहितार्थमीश ॥
 त्वद्रूपदानादहमप्यशेषैर्दोषैर्विमुक्तो हि यथा भवेयम् ।
 तथा कुरु त्वां दारणं प्रपन्ने मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥
 इत्येवमुक्त्वा विधिवद्दाति स याति सायुज्यमथ त्रिमूर्तेः ।
 यः कारयेद्विप्रवराय तस्मै सुवर्णसंख्यागणितं हिरण्यम् ॥
 दद्याच्च वासोयुगमादरेण तथा कृते तद्वभते पलं तत् ।

इति त्रिमूर्तिदानम् ।

अथ द्वादशादित्यदानम् ।

प्रह्लाण्डपुराणे— ।

शृणु नारद भटं ते दानमादित्यसंक्षितम् ।
यद्योक्तं लोकेगुरुणा विष्णुना प्रमविष्णुना ॥
कर्तुः पापहरं पुण्यमायुष्यं श्रीकरं शुभम् ।
भारोग्यं सर्वमद्भुतं दुःस्वप्नाद्भुतनाशनम् ॥
सर्वशान्तिकरं ह्येतत्सर्वसिद्धिफलप्रदम् ।
चमुष्यं सर्वरोगघ्नं मुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
विपुवत्ययने राहुग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
जन्मर्क्षे सौरचारे वा पञ्चदश्याकसंज्ञके ॥

सौरचारे सूर्यसम्बन्धिनि चारे ।

सप्तम्यां वाऽय नक्षत्रे सावित्रेऽद्भुतदर्शने ॥

दुःस्वप्नप्रदशने कुर्याद्दानमादित्यसंक्षितम् ।

देवालये नदीतीरे तडागे वरुणालये ॥

अन्येषु पुण्यदेशेषु देवदानं समाचरेत् ।

आलिय वै द्वादशहस्तदैर्घ्या क्षितिं यथा गोमयसंयुताभिः ।

तस्मिन्सितैस्तन्दुलपुञ्जैश्च विस्तारयेद्द्वादश पङ्क्त्यानि ॥

प्रादेशमात्राणि शुभानि तानि सकर्णिकान्यष्टवलेषु तेषु ।

हिरण्यरूपाणि रवेर्विधाय यथाक्रमोत्तरयोऽपवर्गः ॥

प्रत्यङ्मुखान्प्राङ्मुख एव देवास्तदूर्णगन्धादिभिरादरेण ।

संप्रीयतामित्यथ च क्रमेण प्रत्येकमुच्चार्य तदीयनाम् ॥

धाता च मित्रश्च ततः क्रमेण मार्तण्डनामा च तयार्यमा च ।

शक्रश्च देवो वरुणस्तथाऽसौ भगो विवस्वान्नवमस्तथैषाम् ॥

आदित्यनामा सविता तथाऽन्यस्त्वष्टा तथैकादशमश्च तेषाम्

विष्णुस्तथा द्वादशमः स्वमन्त्रैराराधयेदेववरान्दिवाज्ञांश्च ॥

पुरा देवरूपेर्दानं प्रोक्तं कमलयोनिना ।

तथा मयाऽपि युष्माकं प्रोक्तं मुनिवरोत्तमाः ॥

द्वादशादित्यप्रतिमालक्षणं प्रागुक्तं वेदितव्यम् ।

इति द्वादशादित्यदानम् ।

• अथ चन्द्रादित्यदानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे भगवानुवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानराजं नराधिप ।
 यदत्त्वा तु बली राजा शक्रराज्यमवाप ॥
 शक्रश्च बलिराज्यं तु दत्त्वा पुनरवाप ह ।
 चन्द्रसूर्योपरागेषु अयने विपुले तथा ॥
 चन्द्रक्षये च द्वादश्यां वैशाख्यां पुत्रजन्मनि ।
 कार्तिन्यां च महामाघ्यां सप्तम्यां च तथा तथा ॥
 चन्द्रादित्यौ तु दातव्यौ सूर्यः सौवर्ण उच्यते ।
 शुक्रस्य रजतस्यैव मण्डलं हिमरोचिषः ॥
 द्वादशाङ्गुलवृत्तं तु उभयोरपि मण्डलम् ।
 धृत्तौ पद्मसमाकारौ मध्ये चैव तु कर्णिका ॥
 भानुं ताम्रमये पात्रे घृतपूर्णं तु निक्षिपेत् ।
 सोमं शङ्खे क्षीरपूर्णं उपरि स्थापयेद्बुधः ॥
 सूर्यं तु रक्तकुसुमैः सोमं शुद्धैस्तथैव च ।
 आदित्याय सुगन्धं च धूपं चैव प्रदापयेत् ॥
 सोमस्य गुग्गुलुर्द्वयो गन्धः शुद्धस्तथैव च ।
 कुङ्कुमं तु पतङ्गाय धीपं चैव घृतेन तु ॥
 पद्मसंपूज्य बलेन चन्द्रादित्यौ पृथक्पृथक् ।
 अघृतमूर्तयै सोमं नमोऽन्तेनैव पूजयेत् ॥
 तप्तोल्कायेति वै सूर्यं नमोऽन्तेन पुनः पुनः ।
 आद्रुय प्राधानं भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 कुटुम्बिनं दरिद्रं च आहिताग्निं तथैव च ।
 रक्तेन वाससाच्छाद्य कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ॥
 संपूज्य पुष्पधूपैश्च द्विजं सूर्यमिवापरम् ।
 रविं च चन्द्रविभ्रं च घृतस्थं तु निरीक्ष्य वै ॥
 समर्पयेद्वाङ्मनाय मन्त्रेणानेन भूमिपः ।
 शनमं च पुष्करं चैव वर्णं पुष्करमेव च ॥
 प्रयी विद्या च साक्षात्तु यस्याङ्गं विश्वरूपिणः ।
 स वै दिवाकरो देवः प्रीयतां विप्र मा चिरम् ॥

एवमुच्चार्य भानुं तु प्राद्विषाय निवेदयेत् ।
 क्षीरजं देवदेवं तु द्विजराजं तथैव च ॥
 अमृतमृतिं शीतांशुं ददामि ते द्विजोत्तम ।
 गायत्र्या चैव सूर्यस्य अर्घ्यं जायते विभोः ॥
 सोमं तरत्समन्दीयं शुचिः शुद्धेन तेजसा ।
 एवंचन्द्रं रविं दत्त्वा बली राज्यमवाप ह ॥
 सर्वं तेन तु दत्तं स्याद्यो दद्याच्चन्द्रभास्करौ ।
 सर्वं तेन कृतं राजन्सर्वं तेन च संस्तुतम् ॥
 सर्वं दक्षिणया चेष्टं संसारे तु नरोत्तमैः ।
 पूज्यते सिद्धगन्धर्वैर्ऋषिभिर्देवदानवैः ॥
 इति चन्द्रादित्यदानम् ।

अथ लोकपालाष्टकदानम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

ऋणं नारद भद्रं ते दानं सर्वोपनाशनम् ।
 सर्वमङ्गलमायुष्यमारोग्यं शङ्करं शुभम् ॥
 दानानामुत्तमं दानं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 करोति दानं नारी वा सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥
 विपुवत्ययने राहुमहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु जन्मक्षेपु विशेषतः ॥
 देवालये नदीतीरे गृहे वा दानमाचरेत् ।
 पुण्यदेशेषु सर्वेषु पुराणोक्तेषु नारद ॥
 चतुरक्षां समां भूमिं लिप्ता गोमयशरिणा ।
 षट्करं चाष्टहस्तं वा दश द्वादश वा करान् ॥
 प्राच्योदीच्यश्च वर्तव्या रेखाश्चतस्रकाः स्मृताः ।
 नव कोटानि चतस्रः श्वेततन्दुलपुञ्जकैः ॥
 सितैरष्टदलैर्युक्तान्कमलान्विन्यसेच्छुभान् ।
 राजतरुपमयं देवं जगत्कर्तारमव्ययम् ॥
 तेषां मध्यमकोष्ठेषु कमलस्थं विवेशयेत् ।
 इन्द्रमग्निं यमं चैव निर्धत्ति बरुणं तथा ॥
 वायुं सोमं तथैशानं प्रागादिषु यथाक्रमम् ।

जातरूपमयान्देवानष्टौ स्वायुधसंयुतान् ॥
त्रिपलार्वाक्सुवर्णांस्तु यथाशक्ति विनिर्मिताम् ।
यद्वाणोऽभिमुखान्सर्वान्सर्वेषु विनिवेशयेत् ॥

स्वर्णमयं कमलस्थं ब्रह्माणं ब्रह्मलोकपालप्रतिमालक्षणं ब्रह्माण्डदाने
द्रष्टव्यम् ।

प्रत्येकं वा समावेष्ट्य संप्रोक्ष्य कुशवारिणा ।
योऽसौ कारयिता विप्रस्त्वेवमेतत्समाचरेत् ॥
दानकाले तु संप्राप्ते वाक्ता स्नात्वा कुशोदकैः ।
प्रसन्नचित्तवदनः परमोष्ठिपुरोगमान् ॥
स्वनाममन्त्रैरभितो नमोऽन्तराराध्य गन्धादिभिरादरेण ।
विप्रांस्तथाऽभ्यर्च्य यथाक्रमेण संप्रीयतामत्र भवेति चोक्त्वा ॥
योऽसौ कारयिता विप्रस्तस्मै दद्याच्च दाक्षिणातम् ।
सुवर्णसंख्यागणितं हिरण्यं चैव वाससी ॥
प्रोक्तं देवस्तपे दानं लोकपालाह्वयं मया ।
किमन्यच्छ्रोतुमिच्छा ते तदिदं वद सांप्रतम् ॥
इति लोकपालाष्टकदानम् ।

अथ नवग्रहदानम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ब्रह्मोवाच—

ग्रहदानकर्म यक्ष्ये सर्वसिद्धिकरं परम् ।
सर्वशान्तिकरं नृणां सर्वपापप्रणाशनम् ॥
विपुषत्ययने राहुग्रहणे शशिसूर्ययोः ।
जन्मर्शे सौरवारे वा पञ्चदश्यां तथैव च ॥
पुण्यकालेषु सर्वेषु पुण्यदेशे विशेषतः ।
ग्रहदानं तु कर्तव्यं नित्यं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥
हस्तमात्रं द्विहस्तं वा त्रिहस्तं वाऽयं नारद ।
चतुरस्यां समां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
रेखाः प्राच्य वदीच्यश्च चतस्रस्तास्तथा समाः ।
नवकोष्ठेषु पद्मानि विन्यसेच्छ्रुततण्डुलैः ॥
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ।

राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकसुखावहाः ॥
 एषा हिरण्यरूपाणि कारयित्वा यथाविधि ।
 त्रिनिष्प्रेणयित्वा कुर्याद्यथाशक्त्या पृथक्पृथक् ॥
 हिरण्यरूपाणि हिरण्यप्रतिमाः । तद्वदृणान्यत्रैव वदन्ते ।
 आदित्यं मध्यमे कोष्ठे दक्षिणेऽङ्गारकं न्यसेत् ।
 उत्तरे तु गुरुं विद्याद्बुधमुत्तरपूर्वके ॥
 भार्गवं पूर्वतो न्यस्य सोमं दक्षिणपूर्वके ।
 पश्चिमेऽस्मिन् न्यस्य राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुः सन्निवेश्यो यथाविधि ।
 तदूर्णपुष्पगन्धाद्यैरर्चयेत्स्वस्वमन्त्रकैः ॥
 दानं शूद्रोऽथवा कुर्यात्स्त्री वा तत्र तु नारद ।
 भूलेपनादि यस्कार्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥
 ज्ञानकाले तु संश्रान्ते ज्ञात्वा पुनर्विष्टोदकैः ।
 प्रयतो यजमानस्तु धौतवस्त्रः प्रसन्नेधीः ॥
 जघनयित्वा स्वयं दद्यादहस्करमुखः प्रहान् ।
 प्रत्येकमेकं विप्रोऽसौ स्वस्वमन्त्रमुच्चारयेत् ॥
 पद्मासनः पद्मकरो द्विबाहुः पद्मगुतिः सप्ततुरङ्गवाहः ।
 दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी मयि प्रसादं विद्वात्तु देव ॥
 श्वेताम्बरः श्वेतविभूषणश्च श्वेतगुतिर्दण्डकरो द्विबाहुः ।
 चन्द्रोऽमृतारमा वरदः किरीटी श्रेयामि महेन्द्रात्तु देव ॥
 रत्नाम्बरो रक्तवपुः किरीटी चतुर्भुजः पद्मगन्ते गदामृत ।
 धरासुतः शक्तिधरश्च शूली सदा महेन्द्राद्वरदः प्रशान्तः ॥
 पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजः पण्डितश्च हारी ।
 धर्मासिधृक्सोमसुतः सदा नः सिंहाद्वरदो बुधश्च ॥
 प्रियङ्गुकलिदाश्यामो रूपेणाऽप्रतिमो भुवि ।
 सौम्यः सौम्यगुणोपेतः सदाऽस्तु वरदो मम ॥
 पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तः ।
 दधाति दण्डं च कमण्डलुं च यथाऽश्वसूत्रं वरदोऽस्तु महाम् ॥
 सुराणां च मुनीनां च गुरुः कनकसन्निभः ।
 बुद्धिदाता त्रिलोकेश स मां रक्षतु पाकपतिः ॥

श्वेताम्बरः श्वेतवपुः फिरीटी चतुर्भुजो दैत्यगुरुः प्रशान्तः ।
 तथाक्षसुत्रं च कमण्डलुं च जपं च निघ्नद्वरदोऽस्तु मह्यम् ॥
 हेमकुन्दमृणालाभो दैत्यानां परमो गुरुः ।
 सर्वशास्त्रास्त्रवक्ता च मार्गवो वरदोऽस्तु सः ॥
 नीलगुतिः शूलभरः फिरीटी गृध्रस्थितस्त्रासकरो धनुर्मान् ।
 चतुर्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्तः ॥ चाऽस्तु मह्यं वरमन्दगामी ॥
 नीलाङ्गरो नीलवपुः फिरीटी करालवक्त्रः करवालशूली ।
 चतुर्भुजधर्मधरश्च राहुः सिंहासनस्थो वरदोऽस्तु मह्यम् ॥
 धूम्रो द्विबाहुर्वरदो गदाभृद्गृध्रासनस्थो विरुत्ताननश्च ।
 फिरीटकेयूरविभूषिताङ्गः सदाऽस्तु मे केतुगणः प्रशान्तः ॥
 इत्युक्त्वा दापयेत्सर्वानादित्यादीन्प्रव प्रहाम् ।
 पुरुषो वाऽथ नारी वा यथोक्तं फलमाप्नुयात् ॥
 मध्यमं गुरवे दद्यादन्यस्मै वा प्रदापयेत् ।
 गुरुरत्र पूजाधिकर्ता ।
 अथवा दक्षिणा देया सुवर्णं वाससी शुभे ।
 इत्याह भगवान्प्रज्ञा नारदाय महात्मने ॥
 तथाहमशुर्वं दानं युष्माकं मुनिसत्तमाः ।
 इति प्रहदानम् ।

अथ वारदानानि ।

कान्दे—

आदित्यादिषु वारेषु सद्विष्णुः सदैव तु ।
 यः प्रयच्छति तन्मूर्तीस्तस्य तुष्यन्ति वै प्रहाः ॥
 दद्यादादित्यमादित्ये सोमं सोमे कुजं कुजे ।
 एवं बुधदीग्मन्दे तु राहुकेतुस्तैश्चरान् ॥
 इति वारदानानि ।

अथ शूलदानम् ।

वायुपुराणे—

या निष्कृतिस्तु पापानां कृत्तानां प्रज्ञया विना ।
 यत्पाशुपतमाख्यातमस्त्रं देवस्य शूलिनः ॥
 तस्य प्रदानात्सकलं वत्पापं संप्रणश्यति ।

पृष्णपक्षे चतुर्दश्यामष्टम्यां वा सिते तरे ॥

कुर्याद्वादशनिष्पेण त्रिशलं लक्षणांनितम् ।

नित्यं चतुष्कः सौवर्णिकः, सौवर्णमात्रं पद्मध्वादादधिकृततद्वय-
पणमूल्यो वेति पक्षत्रयं शतया ज्ञेयम् ।

युगान्तरकरणं घोरमघविश्वंसनं परम् ।

नानारजोविरचिते चक्रे पद्मरभूपिते ॥

चक्रं षोडशारं परिभाषायामुक्तम् ।

नाभौ निधाय संपूर्णं तिलानां ताग्रनिर्मितम् ॥

पात्रमाढकसंमानं तत्र शलं न्यसेत्पुनः ।

हुर्यात्तेनैव मन्त्रेण तस्मात्पूजामनुकृमात् ॥

तेनैव शूलाय नमः इति मन्त्रेण ।

विरूपाक्षं च तस्यान्धं कमलोपरि पूजितम् ।

अधोरेभ्योऽपि मन्त्रेण पूजान्ते प्रणिपत्य च ॥

अधोरमन्त्रस्तु लैङ्गे—

अधोरेभ्योऽथ धोरेभ्यो धोरधोरतरेभ्यः ।

सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥

विप्रं च ज्ञानिनं तद्वत्संपूज्य मुनिपुङ्गवाः ।

प्रदक्षिणं ततो गत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

भगवन्मगनेत्रं दक्षयज्ञप्रमर्दन ।

तवायुधप्रदानेन पापं नश्यतु शङ्करः ॥

युगान्ते येन लोकानां त्वमन्तकविनाशनः (?)

विदग्धं तत्त्वपापेन तेन पापं व्यपोह्य ॥

येन दग्धं क्षणाद्धेन त्रिपुरं मुरदुर्जयम् ।

तेन पाशुपतास्त्रेण मम पापं विनाशय ॥

यदबुद्धिरुत पापं मम वाक्स्थं च मानसम् ।

तत्सर्वं क्षयमभ्येतु तव शूलप्रदानतः ॥

इत्यामन्त्र्य ततो दद्याच्छूलं तस्मै द्विजन्मने ।

अवश्यं कुरुते पापमज्ञानान्मानवो यतः ॥

वर्षे वर्षे ततो दद्यात्तस्य तस्यापनुत्तये ।

इति शूलदानम् ।

अथात्मप्रतिकृतिदानम् ।

भविष्योत्तरे—

दानकालः सदा तस्य इत्युक्त्वा—

हैमी प्रतिकृतिं भव्यां कारयित्वात्मनो नृप ।

अभीष्टवाहनगताभिष्टालङ्कारभूषिताम् ॥

अभीष्टलोकसहितां सर्वोपस्करसंयुताम् ।

अभीष्टलोकः प्रियजनः ।

नेत्रपट्टपटीकलैश्छादिवां स्रग्विभूषिताम् ।

कुङ्कुमेनानुलिप्ताङ्गीं कर्पूराशुस्रासिताम् ॥

स्त्री वा दद्यात्तु शयने क्षयितां कारयेत्स्वयम् ।

यद्यदिष्टतमं किञ्चित्तत्सर्वं पार्श्वतो न्यसेत् ॥

उपकारकरं स्त्रीणां पुरुषाणां च यज्ञवेत् ।

तत्सर्वं स्थापयेत्पार्श्वे स्वयं संचिन्त्य चेतसि ॥

पक्षःसर्वं मेलयित्वा स्वे स्वे स्थाने नियोजयेत् ।

अथेत्यादि सामशतवर्षपर्यन्तं सुरसाहित्येन स्वर्गादीष्टभोगोत्तरजन्मनीष्टयन्धुजनाभियोगकाम आत्मप्रतिकृतिदानं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य—

पूजयित्वा लोकपालान्महान्देवीं वित्तयकम् ।

देवी दुर्गा ।

ततः शुक्लाम्बरः काल्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं विप्रस्य पुरतः स्थितः ॥

आत्मनः प्रविमा चैयं सर्वोपकरणैर्युता ।

सर्वैरग्नसमायुक्ता तत्र विप्र निवेदिता ॥

आत्मा शम्भुः शिवः शौरिः शक्रः सुरगणैर्युतः ।

*तस्मादात्मप्रदानेन मम चात्मा प्रसीदतु ॥

इत्युक्त्वा गातपश्चादि चोद्दिश्य पूर्वोक्तं साम इत्यादिप्रकाम इत्यन्तं सङ्कल्पवाक्यमुक्त्वा इमामात्मप्रतिमां सोपस्कराममुक्तदार्पणेऽमुकगोत्राय तुभ्यमहं संप्रददे ।

इत्युच्चार्य ततो दद्याद्वादानाय युनिष्ठिर ।

प्रादानञ्चाथ गृह्णाति फोऽद्वादिति च कीर्तयेत् ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

विभिनाऽनेन राजेन्द्र दानमेतद्वयच्छति ॥
 यः पुमानथ वा नारी गृणु तत्फलप्राप्नुयात् ।
 साधं वर्षशतं भव्यं सर्वलोकैः सुरैर्वृतः ॥
 अभीष्टफलदानेन चामीष्टफलभागभवेत् ।
 यत्रैवोत्पद्यते जन्तुः प्राप्तः कर्मक्षयं क्षणम् ॥
 तत्रैव सर्वकामानां फलभागजायते नृप ।
 इष्टवन्धुजनैः सार्द्धं न वियोगं कदाचन ॥
 प्राप्नोति पुरुषो राजन्स्वर्गमानन्त्यमश्नुते । इति ॥
 इत्यात्मप्रप्तिमादानम् ।

अथ धनदमूर्तिदानम् ।

वायवीये—

वरिष्ठो जायते मर्त्यो दानविभ्रं करोति यः ।

ऐश्वर्यं जायते येन कर्मणा तच्छृणुष्व मे ॥

पलाहेन तदद्धेन तदद्धेनाऽथवा पुनः ।

पलेन वा तदद्धेन तदद्धाद्धेन वा , इति कवित्पाठः । तदद्धेनाऽथवा पुनरिति न कचित् ।

धनस्य प्रतिष्ठति कुर्यात्स्वर्णमयीं शुभाम् ।

द्विभुजां वाहनोपेतां नयनानन्दकारिणीम् ॥ .

धनदरूपं तु—

ह्रस्वमापिङ्गनेत्रं च गदिनं पीतविग्रहम् ।

पुष्पकस्थं धनाध्यक्षं व्याघ्रेष्टिलवसनं सदा ॥

इत्यादिनोक्तम् ।

शङ्खपद्मनिधिभ्यां च युक्तं तत्पार्श्वयोर्द्वयोः ।

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तन्दुलोपरि विन्यसेत् ॥

तन्दुलानां परीमाणं मवेद्दोणचतुष्टयम् ।

तदद्धं वा तदद्धं वा वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥

श्वेतमाल्यैस्तथागन्धैरनुलिप्य प्रपूजयेत् ।

आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्यतिलैर्मयेत् ॥

मन्त्रो राजाभिराजायेत्येव योज्यः स्वलिङ्गकैः ।

व्याहृत्या तिलहोमश्च कर्तव्यो धनकाङ्क्षिभिः ॥

आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो विनीतः सर्वसंमतः ।

महाकुलप्रसूतश्च धर्मज्ञः सत्यवाक्कुलुचिः ॥

* कारयेदर्चनं तेन धनदस्यादिभक्तितः ।

तदेवत्येन मन्त्रेण स च कामश्चरो भवेत् ॥

तस्मै होमं कृतवते प्रदद्यात्प्रतिमां तु ताम् ।

मन्त्रेणानेन विधियत्याद्मुखस्तु उदङ्मुखः ॥

मन्त्रः प्रयोगो क्षेत्रः ।

एवं धुनेरदानं यः करोति विधिपूर्वकम् ।

धनदेन समो मार्यस्तत्क्षणादेव जायते ॥

अथ प्रयोगः । सार्द्धमापद्मयाभिरां पञ्चाक्षन्मापायबिहुयेरमूर्तिं पुष्पकविमानस्थां पार्श्वयोः पद्मशङ्खाकारयुतां कृत्वाऽद्येत्यादि यथेष्टधनकामोऽहं धनदमूर्तिदानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्वेतवस्त्रां मूर्तिं यथाशक्ति एकद्विचतुर्द्वेणतन्दुलराशौ विनाश संपूज्य तदामेप्याममि संस्थाप्य समिदाग्न्यचक्रभिः प्रत्येकमष्टाष्टविंशत्याविसंख्यया राजाधिराजाय इतिमन्त्रेण व्याहृतिभिश्च तिलैर्हुत्वा आचार्येण धनदपूजां कारयित्वा—

उत्तराशापते देव कुबेर नरवाहन ।

पद्मशङ्खनिधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठवल्लभः ॥

दानाद्येन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदम् ।

तत्सर्वमात्मदानेन पापमाहु विनाशय ॥

इतिमन्त्रमुक्त्वाऽद्येत्यादि इमां धनदमूर्तिं दारिद्र्यनाशकामोऽमुकगोत्रायामुकशर्मणे पुण्यमहं संप्रददे न मम इति दृष्ट्वा, देयद्रव्यतृतीयं चतुर्थं बांशं सुवर्णं दक्षिणां दद्यात् । इति धनदमूर्तिदानम् ।

• अथ शालग्रामदानम् ।

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्यादन्मृत्युक्षमम् ।

भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननम् ॥

इतिपादो शालग्रामदानम् । सशैलवनभूचक्रदानफलकाम इति दानवाक्यम् । मन्त्रस्तु—

महाकाशनिवासेन पद्मचैरुपशोभितम् ।

अस्य देवस्य दानेन मम सन्तु मनोरथाः । इति ॥

। अथ कालपुरुषदानम् ।

भविष्योत्तरे—

काम्यो दानविधिः पार्थ क्रियमाणो यथातथम् ।
 फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो मयाय च ॥
 देयं निष्कृतं पार्थ दानेषु विधिरुत्तमः ।
 मध्यमस्तु तदर्थेन तदर्थेनावरः स्मृतः ॥
 एवं वृक्षे रथेऽण्डे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ।
 अशक्तस्याऽपि क्लृप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः ॥
 अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधिप ।
 प्रतिगृहाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत् ॥

पृष्ठो महादानेषु कल्पवृक्षः । रथो हिरण्याम्बरपः । अण्डं ब्रह्माण्डम् ।

धेतुः कामधेतुः ।

पुण्यं दिनमयासाध भूमिमाने समे शुभे ।
 चतुर्दश्या चतुर्थ्या वा विष्टयां वा पाण्डुनन्दन ॥
 पुमान्कृष्णाजिने कार्यो रौप्यद्वन्तः सुवर्णद्वक् ।
 सङ्क्षोद्यतकरो दीर्घो जपाकुसुमकुण्डलः ॥
 रत्नाम्बरधरः स्रग्वी शङ्खमालाविभूषितः ।
 सीङ्गासिपुत्रीग्रन्थेन विस्फारितकटीतटः ॥

असिपुत्री छुरिका ।

उपानद्युगयुक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बलपार्श्वगः ।
 गृहीतमासपिण्डश्च वामे करतले तथा ॥
 सर्वविधं पुमान्कृत्वा गृहीतकुरुमाञ्जलिः ।
 यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 संपूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं दिनिवेद्य च ।
 सर्वं कालयसे यस्मात्काल त्वं तेन चोच्यसे ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमसाध्यो हि सुखतः ।
 पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथा सुखम् ॥
 यदुदधते तव विभो तत्कुरुष्व नमो नमः ।
 एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय नित्येदं ॥
 ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा ।

दक्षिणां शक्तितो दद्यात्प्राणिपत्य विसर्जयेत् ॥

दक्षिणां प्रागुक्तां निष्कशयादिरूपाम् ।

• अनेन विधिना यस्तु दानमेतत्प्रयच्छति ॥

नापमृत्युभयं तस्य न च व्याधिमृतं भवेत् ।

भवत्यव्याहतैश्वर्यः सर्वधाधाविर्जितः ॥

देहान्ते सूर्यभवनं भित्त्वा याति परं पद्म् ॥ इति ॥

पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य राजा भवति धार्मिकः ।

सत्रयात्री भिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥

संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्दिवाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम् ।

रोगातुरे सकलशोभये च देवे देही न मोदमुपगच्छति तत्प्रभायात् ॥

अथ प्रयोगः । चतुर्ध्यां च चतुर्दश्यां भद्राकरणे वा रौप्यदानं
सुवर्णनेत्रं सङ्कोचतदक्षिणकरं मांसपिण्डयुतवामकरं अपाकुसुमकुण्डलं
रक्तस्रविषणं शङ्खमालाभरं छुरिकया युतकटिदेशमतिदीर्घं कृष्णाग्निं
कालपुरुषं निर्मायायेत्यादि 'अपमृत्युभयाधिसर्वधाधानिवारणाव्याहतैश्व-
र्यप्राप्तिमरणोत्तरपरपदतुत्तरधर्मश्रीपुत्रपौत्रादिकर्तृत्वरायकामः काल-
पुरुषदानं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य कालपुरुषं विप्रं च संपूज्य पुष्पा-
ञ्जलिं गृहीत्वा—

सर्वं कालयसे यस्मात्कालस्त्वं तेन चोदयसे ।

प्रह्वविष्णुशिवादीनां त्वमसाध्योऽसि सुप्रव ॥

पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च यथामुखम् ।

यदयुष्यते तव विप्रो तत्कुरुष्व नमो नमः ॥

इति मन्त्रमुत्तथाऽद्येत्यादि 'अपमृत्युभयाधिसर्वधाधानिवारणेत्यादि-
काम, इत्यन्तं पूर्वोक्तं सङ्कल्पवाक्यं चोक्त्वा इमं कालपुरुषं सोपस्करम-
मुक्तोत्राग्रासुकशर्मणे विप्राय तुभ्यमहं संप्रददे न मम इति दत्त्वा पञ्च-
सुवर्णादूर्ध्वमानिष्कशतं दक्षिणां दत्त्वा मूयसीदानविप्रभोजनानि कुर्यात् ।

इति कालपुरुषदानविधिः ।

अथ कालचक्रदानम् ।

मृशुलये—

चक्रं रूप्यमयं कृत्वा मुक्तारविममयात्मकम् ।

एत्वा मूर्ध्नि शरषण्डं रश्मिमप्यान्तरस्थितम् ॥

ततःशतैकल्लमाणि गात्रेषु ॥ समन्ततः । ॥
 एवं ध्यात्तवतस्तस्य ॥ चन्द्रः कृष्णतां व्रजेत् ॥
 ततोऽप्यनन्तरं पञ्चास्तित्वा विप्रप्रदक्षिणाम् ।
 तं गृहीत्वा व्रजेद्दूरमदृष्टत्वमपि व्रजेत् ॥
 स्वयं वाऽमृतसद्भातपूर्णकायस्थितस्थितिः ।
 कालचक्रमिदं नाम्ना दानं मृत्युविनाशनम् ॥
 इमं ते राजतं चन्द्रं रश्मिजालसमाकुलम् ।
 अपमृत्युविनाशाय ददामीति समुच्चरन् ॥
 सुवर्णदक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 एवं कृते विनश्येत् अपमृत्युं विनाशाय ॥
 सत्मादेतत्समादेयमपमृत्युभयान्वितैः ।
 ज्वरादिरोगप्रतैर्या मद्वापत्पतितैरपि ॥
 ततो गृहोक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसम् ।
 जुहुयात्कालनाम्ना तु शतमष्टोत्तरं त्रिलैः ॥
 ततस्तु भोजयेद्भक्षया विप्रान्द्वादशसङ्गयया ।
 स्वयमभारमलवणं भुञ्जीत सऋदेव तु ॥
 एवंकृते नरो नूनं चिरं जीवेन्न संशयः ।

अथ प्रयोगः । अद्येत्यादि 'अपमृत्युनिवारणकामः फालचक्रदानं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य शक्तितो रूप्यकृतं चन्द्राकारमनैकमुक्तामाला-
 र्मपरश्मियुतं कालचक्रं विप्रं च संपूज्य—

इमं ते राजतं चन्द्रं रश्मिजालसमाकुलम् ।

अपमृत्युविनाशाय ददामीति समुच्चरन् ॥

इदं कालचक्रं मुक्ताद्रामयुग्ममपमृत्युनिवारणकामोऽमुकगोत्रायाऽमुक-
 शर्मणे विप्राय तुभ्यमहं संप्रददे न मम, इति दत्त्वा सुवर्णं दक्षिणां
 दत्त्वाऽग्निं संस्थाप्य फालचक्राय स्वाहेत्यष्टोत्तरशतं त्रिलैर्हुत्वा द्वादश
 विप्रान्भोजयित्वा स्वयमभारमलवणं सऋद्भुञ्जीत ।

इति फालचक्रदानविधिः ।

अथ यमदानम् ।

गृह्यख्ये—

लोहपात्रे स्थितं फांस्यं तत्र पशं तु राजसम् ।

यस्मिन्कालेश्वरः स्वर्णं पुण्याकारतां गतः ॥

यमस्य तु—

ईप्स्यतीतो यमः कार्यो दण्डहस्तो विजानता ।

रक्तदण्डपाशमृत्सुदृढः इति ।

वस्त्रालङ्कारसंयुक्तो भयदास्राणि सर्वतः ।

त्रिलोहाकारपुरुषैः कालदूतैश्च पार्श्वतः ॥

भयदास्राणि स्रग्धादीनि । त्रिलोहं कांस्यवाघपित्तलार्यम् । काल-
दूतैर्दण्डहस्तैस्त्रिभिः पुरुषाकारैः ।

कृत्वा च माहिषे पृष्ठे यं दद्याद्यममालम्बन् ।

मालम्बन् यमं दद्यामीत्युधरन् ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां करोति विधिवशु यः ।

स मुच्यते ध्रुवं नाशादत्त्वा घृतघटोत्तरम् ॥

नाशो मृत्युः । घृतघट उत्तरो दक्षिणास्याने यस्य, इति दानविवेके ।
अपरे तु 'दक्षिणा सुवर्णम्' इति ।

अथ प्रयोगः । लोहपात्रे कांस्यपात्रं तस्मिन्नीप्यपद्यं तस्मिन्सौवर्ण-
महिषस्य दण्डपाशकरं यममलङ्कृतं वस्त्रमीपे हेमानि स्रग्धाद्यस्त्राणि
त्रिलोहपटितान्दण्डकरान्काल्युतांश्च संस्थाप्य विध्वादि स्मृत्वा 'अप-
मृत्युनिवारणकामो यमदानं करिष्ये' इति संकल्प्य सवाहनदूताख्यं
यमं विप्रं यः संपूज्याद्येत्याद्यपमृत्युनिवारणकाम इमां पूर्वोपस्करयुताम-
मुकशर्मणेऽमुकगोत्राय विप्रायाहं संप्रददे न मम, इति दत्त्वा दक्षिणां
सुवर्णं दद्यात् ।

इति यमदानम् ।

अथायुष्करदानम् ।

प्रश्नाग्दे—

भूमौ गोमयलिप्तायां दक्षिणोत्तरतः शुभाम् ।

निधाय तत्र पाणिभ्यां पूर्णानि सिक्वन्दुलैः ॥

यत्पारि तेषु हेमानि मण्डलानि निवेशयेत् ।

मण्डलानि स्थलाकाराणि, पुष्मान् इत्यन्वे ।

सौवर्णाश्च ततो देवानर्चयेद्यथाक्रमम् ।

पूर्वमात्ममुखं तत्र विष्टरश्रवसं ततः ॥

कृत्तिवाससमीशानं वज्रपाणिं शतक्रतुम् ।
 गन्धादिभिरवाभ्यर्च्य दक्षिणोत्तरतः क्रमात् ॥
 प्रत्येकमेकं विप्रेभ्यो दद्यादास्तस्य भक्तितः ।
 तं तं देवमिह ध्यात्वा मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥
 संप्रीयता मे भगवानात्मभूरित्युदीरयन् ।
 संप्रीयतां जगद्धापी भगवान्विष्टरश्चवाः ॥
 संप्रीयतां मे भगवान्कृत्तिवासा इति ध्रुवम् ।
 संप्रीयतां मे भगवान्वज्रपाणिः शतक्रतुः ॥
 एवमाह पुरा ब्रह्मा नारदाय सुरपते ।
 प्रोक्तं मयाऽपि तत्सर्वं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ॥

अत्र ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्रा यथाशक्ति सुवर्णमणाः कर्पूराः । आयु-
 द्कामो ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्रप्रतिमादानमहं करिष्ये इति संकल्प्य ।

इति आयुष्करदानम् ।

अथ संपत्करम् ।

ब्रह्माण्डे—

संपत्करं दानमतीव पुण्यं यस्मिन्कृते संपदोऽभ्येति जन्तुः ।

तथा—

आयुष्करं रोगहरं तु पापविनाशनं नाशकरं त्वयानाम् ।
 स्वर्गापकर्णौ कुलपुत्रद्वि द्वि त्रियं तथाच प्रददातोऽसिद्धिम् ॥

तथा—

कालेषु सूर्यग्रहणादिकेषु तारेषु जन्मत्रितयेषु कार्यम् ।
 देसेषु देवायतनादिकेषु गृहेषु वा यत्र मनः प्रसन्नम् ॥
 स्नात्वा प्रातःकालमिष्टैः शुशोदैः शुचिर्भूत्वा धौतवासाः प्रयत्नात् ।
 सङ्कल्प्य विप्रं विदुषं गुरुं च कार्यं च सत्याऽनुमतेन सर्वम् ॥

गुरुं वृत्तेवि शेषः ।

गव्येन भूमिं शकृता जलेन त्रिलेपयेद्विशकमात्रहस्ताम् ।
 तत्रैव लेख्याश्चतुरः समाः स्युः प्राड्यश्च तिर्यक् च यवोपदिष्टम् ॥
 नव कोष्ठानि तत्र स्युस्तेषु पूर्णानि तण्डुलैः ।
 निधातव्यानि पात्राणि वासोभिरभिवेष्ट्य च ॥

पात्राणि कुम्भान् ।

पलस्याऽर्वावित्रनिष्कार्द्धं यथाशक्ति विनिर्मितान् ।

निष्कोऽत्र सुवर्णम् ।

दक्षिणोत्तरतो देवाश्चातरूपमयाभ्यसेत् ।

पार्श्वान्त्यकोष्ठत्रितये तु मित्रं तथा च देवं वरुणं च सोमम् ॥

चतुर्भुजं मध्यमकोष्ठकेषु जगत्पतिं विष्णुमुमापतिं च ।

दिवाकरं वृत्रहणं च यद्वि संपूज्य सर्वान्विधिवत्क्रमेण ॥

मिश्रलक्षणं तु—

पद्मगर्भसमः कार्यो मित्रः कमलसंस्थितः ।

आजानुलम्बितालान्तर्विकचाम्भोजदत्तप्रभुः ॥

वरुणादिरूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

अभ्यर्च्य विप्रानपि गन्धबलैः पृथक्च वातव्यमनुक्रमेण ।

संप्रीयतां मेऽयमित्येवमुक्त्वा ततो हि दद्यात्सोदकं पूर्वमत्र ॥

एकस्य चैकं च हिरण्यरूपं प्रमाणपूर्वं परिणीय सर्वान् ।

पात्राणि वासः परिधाय चैव ससन्दुलं सहिरण्यं च दद्यात् ॥

अमीष्टसिद्धिं लभते च सर्वामायुष्यमारोग्यमुपैति चाप्यम् ।

अधोपदेष्टे शुरवे सुवर्णं वासोयुगं दानसमं च दद्यात् ॥

विप्रैस्तथा वाचयेत्सर्विषाच्यं ततो दद्याद्दक्षिणां वाचकेभ्यः ।

अथ प्रयोगः । प्रातस्तिलकृशमिश्रोदकेन स्नात्वाऽयेत्यादि 'संपदायु-
रारोग्यं पापनाशपुत्रादि कुलवृद्धि श्रीसर्गामोक्षेष्टसिद्धिकामो मित्रादिप्रति-
मावानं करिष्ये' इति संकल्प्य गुहं वृत्त्वा तेनाक्षो मिस्रद्वस्तां चतुरस्रां
भुवं गोमयेनालिप्य तत्र प्राणायताश्चतस्र उदगायताश्चतस्रो छेत्वा
लिरिस्त्राश्चतस्र जातेषु नवकोष्ठेषु तण्डुलानि लिप्य तेषु त्वकुम्भान्त्व-
स्नान्विचिता संस्थाप्य तेषु सुवर्णत्रयादूर्ध्वं पलाचभिर्देष्वा कृताः प्रतिमाः
स्थापयेत्पूजयेत् । तत्र पश्चिमपङ्क्तौ उदक्स्थं स्यान्मित्रं वरुणं सोमं च ।
मध्यमपङ्क्तौ चतुर्भुजं विष्णुमुमापतिं च । अन्त्यपङ्क्तौ दिवाकरं वृत्रहणं
वद्वि च । ततो नव विप्रान्संपूज्यैकैकस्मै विप्राय मित्रः प्रीयतां
अयेत्यादि संपदादिकामान्तं पूजोक्तं फलमुक्त्वा, अयुक्तसर्पणे अमुक-
गोत्राय विप्रायेमां प्रतिमां संप्रददे इति दद्यात् । एवञ्च वरुणः

प्रीयतामिति वरुणादिप्रतिमां गुरवे च देयद्रव्यसमं सुवर्णं वस्त्र-
युगं च दद्यात् ।

इति संपत्करदानम् ।

अथ कृष्णाजिनम् ।

सौरे—

कृष्णाजिनं च महिषं मेयीं च दश घेनवः ।
ब्रह्मलोकप्रदायीनि तुलापुरुष एव च ॥

यमः—

गोभूहिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ।
सर्वदुष्कृतकर्मोपि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥

मरीचिः—

कृष्णाजिनोभयमुखी यो दद्यादाहिताग्रये ।
सप्तजन्मदृष्टं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
कृष्णाजिनसमं दानं न चास्ति भुवनत्रये ।
प्रतिग्रहोऽपि पापीयानिति वेदविदो विदुः ॥

मातस्ये—

वैशाखी पौर्णमासी च ब्रह्मणं शशिसूर्ययोः ।
पौर्णमासी तु या माघे आपाढी कार्तिकी तथा ॥
उत्तरायणं द्वादशी वा तस्यां दत्तं महाफलम् ।
आहिताभिर्द्विजो यश्च तदेयं तस्य पार्थिव ॥
यथा येन विधानेन तन्मे निगद्यतः शृणु ।
गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप ॥
आदायेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रपाविकम् ।
ततः सशृङ्गं सगुरमास्तरेत्कृष्णमार्गजम् ॥
कर्तव्यं रुक्मशृङ्गं च रूप्यदन्तं तथैव च ।
ह्यङ्गूलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च ॥
तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाऽऽच्छादयेद्बुधः ।
सुवर्णनाभं सत्सुर्यादलङ्कुर्याद्विचक्षणः ॥
रत्नैर्गन्धैर्बन्ध्याश्च तथा तस्य दितुं च विन्यसेत् ।
कांस्यपात्राणि चत्वारि दिशु दद्याद्यथाक्रमम् ॥

मृण्मयेषु च पात्रेषु पूर्वादिषु क्रमेण तु ।

गुतं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं दद्याद्यथाविधि ॥

सरत्नानि फांस्यपात्राणि चतुर्दिक्षु स्थापयेत् । मृण्मयानि पात्राणि
च घृतक्षीरदधिमधुपूर्णानि पूर्वादिदिक्षु स्थाप्यानि ।

चम्पकस्य तथा शारदाः सघणं कुम्भमेव च ।

पाण्डोपस्थानकं कृत्वा शुभचित्तो निवेशयेत् ॥

दानदेशाद्वाद्ये उप समीपे स्थानं यस्येति कुम्भविशेषणम् ।

जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गानि च मार्जयेत् ॥

धातुमयानि पात्राणि पादेऽप्यस्य तु दापयेत् ।

धातुविशेषाः पात्रमध्यस्थानानि ब्रह्माणि च मन्त्रतः प्रयोगे धोष्यानि ।

तिलपूर्णं ततः कृत्वा वागपादे निवेशयेत् ।

मधुपूर्णं तु तटकृत्वा पादे ये दक्षिणे न्यसेत् ॥

पतत्पात्रद्वयं पश्चिमपादयोः स्थाप्यम् ।

ऊर्ध्वपादे स्विमे कार्ये चास्य रजतस्य च ॥

ऊर्ध्वपादे वामपादयोः । एकवचनमविवक्षितम् । चाग्रपात्रं तिलपूर्णं
दक्षिणपादे । रजतपात्रं मधुपूर्णं सव्यपाद इति व्यवस्था । प्रयोगे वक्ष्य-
माणमन्यात् । 'सुवर्णपात्रमक्षतपूर्णं मध्ये स्थापयेत्' इति हेमाद्रिः ।

हेममुक्ताविद्रुमं च दाढिमं धीमपूरकम् ।

प्रशस्तपत्रे श्रवणे तुरे शृङ्गाटकानि च ॥

एवंकृत्वा चयोचेन सर्वशाकफलानि च ।

सत्प्रतिमहविद्विद्वानाहिताग्निर्हिञ्जोत्तमः ॥

स्तातो यस्तयुगच्छन्नः स्वशक्त्या चाऽप्यलङ्कृतः ।

प्रतिमहस्य तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ॥

सुवर्णनाभिकं दद्यात्पीयतां वृषभध्वजः ।

अथ प्रयोगः । पूर्वोक्तकाले गोमयेनोपलिप्ते देशे अविलोमनिमित्तं
कम्बलं तदुपरि सशृङ्गं सुरं वह्निर्लोमं प्राग्मीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य
सुवर्णशृङ्गं रूप्यदन्तं मौक्तिकपुच्छं सुवर्णनाभं च तत्कृत्वा तदुपर्यात्मप्र-
माणांस्तिलान्संस्थाप्य चाससा सच्छाद्य सगन्धरत्नानि चत्वारि फांस्य-
स्य घृतदुग्धदधिमधुयुतानि मृदञ्च प्रागादिदिक्षु दानदेशाद्वादिह्य-
न्यकशाखां सघणकुम्भं च संस्थाप्य देशकालादि स्मृत्वा 'ब्रह्मलोक-

प्राप्तिकामः सप्तज्ञ-मोपात्तपापनाशकामः पितृपुत्रमृत्युपरिहारभार्याधन-
देशाद्यवियोगकामः प्रलयावधिस्वर्गप्राप्तिसर्वभूदानफलसर्वलोकगतिकामो,
मोक्षकाम ईश्वरप्रीतिकामो वा कृष्णाजिनदानं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य
जीर्णदीतवाससा स्वाङ्गानि संमृज्य—

यानि पापानि कान्यानि मया लोभात्कृतानि वै ।

लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ॥

इतिमन्त्रेण सतिल लोहपात्रं कृष्णाजिनस्य वामे पादे ।

यानि कान्यानि पापानि कर्मोत्थानि कृतानि वै ।

काश्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥

इति समधुकास्यं दक्षिणे ।

परापवादपैशून्यादृथा मांसस्य भक्षणात् ।

तत्रोत्थितं च मे पाप ताम्रपात्रालक्षणशयतु ॥

इति सतिल ताम्रपात्रं वामहस्ते ।

कन्यानृतं गवा चैव परदारप्रधर्पणम् ।

रौप्यपात्रप्रदानेन क्षिपं नाशं प्रयातु मे ॥

इति समधुरौप्यपात्र दक्षिणहस्ते ।

जन्मजन्मसहस्रेषु कृतं पापं कुतुहिना ।

सुवर्णपात्रदानात्तन्नाशयाशु जनार्दन ॥

इति साक्षतद्देमपात्रं मध्ये देममुक्ताविद्रुमदाडिममातुलिकानि सन्नि-
धावाभ्रादिप्रशस्तपत्रे कर्णयोः शृङ्गाटकानि च सुरेषु संस्थाप्य वस्त्रयुग्मा-
दिनाऽऽहिताग्निविप्रदेयद्रव्यं च संपूज्य 'प्रीयता वृषभध्वजः' इत्युक्त्वा
देशकालौ सङ्कीर्त्य 'अमुकसगोत्रायाऽमुकशर्मणे प्राक्षणाय मुभ्यमिदं
कृष्णाजिनं कुशोपरि गतं कम्बलोपरि स्थितं वस्त्राच्छादिततिलराशि
सुवर्णशृङ्गं रौप्यसुरं रूप्यदन्तं मुक्तालङ्गुलं सुवर्णताम्रं पञ्चरत्नालङ्कृतं
चतुर्दिगन्तस्थितघृन्क्षीरदधिमधुपूर्णपात्रचतुष्टय सकांक्षपात्रं तिलमध्वश्चत-
पूर्णलौहकास्यताम्ररौप्यद्देमपात्रं देममुक्ताविद्रुमदाडिमशीजपूरपरशृङ्गाट-
कयुतं शिवदैवतममुकसगोत्रोऽमुकशर्मा मुककामोऽहं संप्रददे न मम इति ।

पवदक्षिणा तु गारुडे—

नतनिष्कसमोपेतं तदद्वार्त्तमथाऽपि वा ।

अतो न्यूनं न दातव्यमभिने फलमूर्जितम् ॥

यत्रैव—

आस्पृश्यः स द्विजो राजन्वितियूपसमो हि यः ।
 दांते च आसक्तकाले च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 स्वगृहात्प्रेष्य सं विप्रं मण्डले स्नानमाचरेत् ।
 तद्वस्त्रं कुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे ॥
 स्वपितृपुत्रमरणं विद्योगं भार्यया सह ।
 धनदेशपरित्यागं न वैचेद्वायुयात्कथित् ॥
 समप्रभूमिदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 सर्वाहोर्कोऽथ चरति कामचारी विद्वज्जमः ॥
 आभूतसंस्तवं यावत्स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ।
 इति कृष्णाग्निदानं तत्प्रयोगश्च ।

अथ शय्यादानम् ।

महाभारते—

शय्यामास्तरोयेतां सुप्रच्छादनसंस्कृताम् ।
 प्रदद्याद्यस्तु विप्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
 सुरुपः सुभगः धीमान्स्त्रीसहस्रैस्तु संवृतः ।
 दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

विष्णुसंहितायाम्—

दर्पणैः पादद्वाणैश्च नानाद्रव्यैर्विभूषणैः ।
 चतुःकोणेषु संस्थाप्य यथाशक्तया शुचिष्ठिर ॥
 धृतकुङ्कुमगोधूमपूर्णपात्रं जलस्य च ।
 शय्यां संपूजयित्वा तु मन्त्रको मत्परायणः ॥
 कृताञ्जलिपुटो मूर्त्वा कुर्याच्छय्यां प्रदक्षिणाम् ।
 नमः प्रमाण्ये देव्यैति प्रणम्य च चतुर्विंशम् ॥
 प्राज्ञजाय दक्षिणाय श्रुताध्ययनशीलिने ।
 तस्याऽऽत्मज्ञानविदुषे शय्यां दद्याद्विचक्षणः ॥

फलं च—

तस्मादिन्द्रपुरं गच्छेत्सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि शीदित्वा च यथासुखम् ॥

इन्द्रलोकात्परिध्रष्ट इह लोके नृपो भवेत् ।
पट्टियोजनविस्तीर्णे स्वामी भवति मण्डले ॥

मविप्योत्तरे—

तस्माच्छिष्यां समासाद्य सारदाकर्मयो ददाम् ।

दन्तपत्रचित्रा रम्यां हेमपट्टैरलङ्किताम् ॥

हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकाम् ।

प्रच्छादनपट्टीयुक्तां घृणगन्वादिवासिताम् ॥

तस्यां संस्थापयेद्वैमं हरिं लक्ष्मीसमन्वितम् ।

लच्छीर्षके धृतमृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥

विज्ञेयः पाण्डवश्रेष्ठ स निद्राकलशो युवैः ।

तान्मूलकुङ्कुमशौरकपूरगुग्गुलुचन्दनम् ॥

दीपिकोपानहच्छत्रं चामरासनभोजनम् ।

पार्श्वेषु स्थापयेज्जलया सप्त धान्यानि चैव हि ॥

शयनस्थं च भवति यदन्यदुपकारकम् ।

मृद्भारकरकाद्यं च पञ्चवर्णं वितानकम् ॥

शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

सपत्नीकाय संपूज्य पुण्येऽहिं विधिपूर्वकम् ॥

यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया ।

शय्या मन्त्राप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि । इति ॥

अथ प्रयोगः । अष्टदले तिलप्रस्थं तस्मिन्स्वास्तीर्णां शय्यां तस्याः समन्तात्सङ्कल्पवाक्ये कथ्यमाणानि कुम्भादीनि संस्थाप्य, अद्य-
स्यादि सर्वपापक्षयपूर्वकाप्सरोरणसेव्यपुत्रविमानकरणवेन्द्रपुरगमनो-
त्तरपट्टिसहस्रवर्षतदधिकरणरुक्मीडनस्त्रीसहस्रसंवरणसहितस्वर्लोकाभि-
सन्वितदुत्तरपट्टियोजनमण्डलराज्यान्तरशिवैक्यकामः शय्यां शय्ये, इति
सङ्कल्प्य सपत्नीकं विप्रं शय्यां तदुपरि प्रतिमायां लक्ष्मीयुतं नारायणं
च संपूज्य प्रदक्षिणीकृत्य 'नमः प्रभाष्ये देव्यै' इति चतुर्दश प्रणम्य
तिथ्यागुह्येपनान्ते सर्वपापक्षयेत्यादिकामान्तं पूर्वोक्तं सङ्कल्पवा-
क्यममुकसप्तोत्रायामुक्कर्मणे ब्राह्मणायैवा शय्यामीशानादिकोणचतु-
ष्टयस्थापितमृतकुम्भगोधूमजलपूर्णपात्रामुच्छीर्षकप्रदेशस्थापितघृतपूर्णक-
लशां हंसतूलीप्रच्छन्नां शुभगण्डोपधानका प्रच्छादनपट्टीसप्तधान्यताम्बू-

लादर्शस्तुमशोदकपूर्वागुरुचन्दनदीपिकोपानच्छत्रचामरासनभोजन-
जलपात्रपञ्चवर्णवितानलक्ष्मीनारायणप्रतिमायुतामङ्गिरोदैवताममुकस-
गोत्रोऽमुषःशर्माऽहं संप्रवदे न मम इति । शय्योपवेशितविप्रहस्ते कुशो-
दकं क्षिपेत् । मन्त्रः—

यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया ।

शय्या ममाऽन्यशून्याऽस्तु तथा जन्मनि जन्मनि । इति ॥

हिरण्यं वृक्षिणा ।

इति शय्यादानप्रयोगः ।

अथ शिवाय शय्यादानम् ।

हंसतुलीसमायुक्तामृद्धां खट्वामलङ्कृताम् ।

सर्वोपकरणोपेतां शिवे शय्यां निवेदयेत् ।

शिवं देवीसमायुक्तं पैष्टं कृत्वा निवेदयेत् ।

इति शिवधर्मे शिवशय्यादानम् ॥

अथ वस्त्रदानम् ।

नन्दिपुराणे—

यज्ञं यश्चार्चिने वृथाच्छुभं चापि यदृच्छया ।

स भवेद्धनवाग्भ्रीमान्वृहस्पतिपुरे वसेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

वासो हि सर्वदैवतस्य सर्वप्रायोज्यमुच्यते ।

ब्रह्मदानात्सुखेयः स्याद्रूपद्रविणसंयुतः ॥

युक्तो लघुप्यसौभाग्यैर्विरोगश्च तथा द्विजः ।

तथा—

दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।

दत्त्वा सरोमं तत्रापि फलं दशगुणं भवेत् ॥

आविकं वसनं दत्त्वा भूदानां लोकमाप्नुयात् ।

छागं दत्त्वा चाऽऽद्विरसे धौमं दत्त्वा वृहस्पतेः ॥

वसूनां लोकमाप्नोति कुशकौशेयवाससा ।

कृमिजं च तथा दत्त्वा सोमलोके महीयते ॥

अग्निष्टोममवाप्नोति दत्त्वैव सृगलोमिकाम् ।

तथा—

सर्वदो वसुदः प्रोक्तो यतः सर्वत्र वसुवान् ।
वसुप्रोति च धर्मज्ञस्त्वद्धि तस्माद्विशिष्यते ॥

मविष्यपुराणे—

यो वसुं भानवे दद्याद्दहतं च महाधनम् ।
स हेलिलोकमासाद्य वन्द्यते त्रिदशैरपि ॥

आवित्यपुराणे—

बहुर्वसुप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥

नन्दिपुराणे—

धासासि तु विधित्राणि सारवन्ति बृहन्ति च ।
ज्ञापितानि शिवे दद्यात्सक्रीडानि नवानि च ॥
यावत्तद्ब्रह्मवन्तूनां परिमाणं विधीयते ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

ज्ञापितानि प्रक्षालितानि ।

धाराहपुराणे—

क्षौमाभ्यराणि यो दद्यात्पत्रोर्णानि च चक्रिणे ।
फार्पासजानि वा दद्याद्रक्तो वित्तानुसारकः ॥
तत्र धासासि यावन्तस्त्वन्तूनां परमाणवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥

बुधपुराणे—

अण्डजैर्वाण्डजैर्वाऽपि वक्षैरभ्यर्च्य शैलजाम् ।
संभूष्याभरणैः शक्र चन्द्रवर्तित्वमाप्नुयात् ॥

नन्दिपुराणे—

उष्णीषदायिनो मर्त्या जायन्ते कुक्कुटोर्ज्वलाः ।
विस्तीर्णराजवंशेषु सिवच्छत्राभ्यलक्षणाः ॥

नारदीये—

निष्क्रिञ्चनेभ्यो दीनेभ्यः शीतवातमहातपैः ।
अर्दितेभ्यः करुणया वसुमूर्णे ददाति यः ॥
न तस्य सुष्ठु वस्तुं त्रिदशैरपि शक्यते ।
आविभ्याभिविनिर्मुक्तः सोऽश्रयं सुखमश्नुते ॥

इति वसुदानम् ।

अपासनदानम् ।

वासनं यः प्रयच्छेत्तु सुपात्राय च भक्तिः ।
स दिव्यान्मोगसंभोगानरोगः सर्वदाऽश्नुते ॥

महाभारते—

यस्य दद्याद्विजाभ्येभ्यो भक्त्या चामरमुज्ज्वलम् ।
शूषत्रमवाप्नोति निःशेषेऽग्निमण्डले ॥

पद्मपुराणे—

चन्द्रोदयं तु यो दद्याद्भक्त्या यच्छति पुण्यधीः ।
न तस्य श्रेयसामन्तः कदाचिदपि जायते ॥

चन्द्रोदयो व्रित्तानम् ।

अथ भाजनदानम् ।

स्कन्दपुराणे—

भाजनं यः प्रयच्छेत्तु हैमं रत्नविभूषितम् ।
सोऽप्सरःशतसङ्कीर्णो विमाने दिवि मोदते ॥
राजतं यः प्रयच्छेत्तु विप्रेभ्यो भाजनं शुभम् ।
गन्धर्वपदं प्राप्य सर्वथा सह मोदये ॥
साम्नं यो भाजनं दद्याद्वाङ्मनाय विशेषतः ।
स भवेच्चक्रराजस्य प्रमुर्वलसमन्वितः ॥

महापुराणे—

औदुम्बराणि भाण्डानि यो दद्यादायसानि च ।
महती वृद्धिमाप्नोति दुर्लभां त्रिदशैरपि ।

औदुम्बराणि साम्रमयानि ।

मदनरत्ने—

उत्तमं यच्छास्त्रिश्च चत्वारिंशत्तु मध्यमम् ।
द्वादशाथमपार्थ ॥ साम्रमत्रायसं स्मृतम् ॥

अत्रायसशब्दो घातुमात्रपरः ।

वासांसि धरणे दद्यादुपवीतं समालोकम् ॥
चन्दनं चैव ताम्बूलं विप्रं संपूजयेत्ततः ।
धृतादिद्रव्यसंपूर्णं देवगर्भं सवस्त्रकम् ॥

प्रतिष्ठाप्य ॥ तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 तत्तत्पूर्णे सुवर्णे तु प्रतिष्ठार्थं द्विजाय तु ॥
 दद्यादिति शेषः ।
 चन्द्रलोके वसेच्छावद्यावदिन्द्राश्चतुर्दश । इति ॥
 घृतादीनि चात्र चतुर्दश । तत्रैव—
 घृतं च नवनीतं च दधि दुग्धं तथैव च ।
 शर्करागुहृतैलानि तिला मधु जलं तथा ॥
 लवणं च फलं सर्वं यावत्फलसमन्वितम् ।
 एवं चतुर्दशयुतं द्वाचक्ष्यं विधिना नृप । इति ॥

पात्रे—

सर्वेषामेष दानानामुत्तमं पात्रमिष्यते ।
 यथाविधि प्रदातव्यं विचक्षाद्यविवर्जितम् ॥
 अत्यन्तमिहर्षो योऽपि सोऽपि दद्याद्यथाविधि ।
 चतुर्दशार्द्धमर्द्धं वा दद्यादन्नफलेप्सया । इति ॥

वार्तादे—

अथातः संप्रवक्ष्यामि पात्रदानमनुत्तमम् ।
 कृत्वा चात्रमयं पात्रं यथाविभववित्तरम् ॥
 वमया सहितं शम्भुं हरिं सश्रीकमेश च ।
 कृत्वा तु काञ्चनी दिव्या संपूज्यावाहनादिभिः ॥
 प्रतिमां ब्राह्मणे दद्यात्पात्रभूते विचक्षणे ।

अत्रैव पूर्वोक्तगृतादिचतुर्दशद्रव्याधिकान्नकार्पासोपादानेन तद्रव्य-
 पूर्णपोडशपात्रदानं युक्तम् ।

अथ स्थालीदानम् ।

भविष्योत्तरे—

दत्त्वा चात्रमयी स्थालीं पलानां पञ्चभिः शतैः ।
 अशक्तस्तु तदर्थेन चतुर्थांशेन वा पुनः ॥
 सर्वशक्तिविहीनस्तु मृन्मयीमपि कारयेत् ।
 सुगभीरोदरदरीं दृढदण्डकडच्छकम् ॥

फट्छकशब्देन द्रव्यंभिधीयते ।

मृदुतन्दुलनिष्पन्नस्तिग्मशीरेण पूरिताम् ॥

उपदेशोदकयुतां घृतपात्रसमन्विताम् ।
 कृतपार्था धौतवर्णा चर्चितां चन्दनेन च ॥
 स्थाप्य मण्डलके यक्षैः पुष्पधूपैरथार्चयेत् ।
 आदित्येऽहनि संक्रान्तौ चतुर्दश्यष्टमीषु च ॥
 एकादश्यां तृतीयायां विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 ज्वलग्ज्वलनपार्श्वेऽस्त्येस्तण्डुलैः सजलैरपि ॥
 न भयेद्भोग्यसंसिद्धिर्भूतानां पिठरं विना ।
 त्वं सिद्धिः सिद्धिकामानां त्वं पुष्टिः पुष्टिमिच्छताम् ॥
 अतस्त्वां प्रणतो याचे सत्यं क्षुर वचो मम ।
 क्षातिबन्धुसुहृद्भगविप्रेषु स्वजने तथा ॥
 क्षुभ्रुत्तवरसु नाशनीयास्तथा भव वरप्रद ।
 इत्युद्यार्थं प्रदातव्यां हण्डिका द्विजपुङ्गवे ॥
 पुष्टिपुष्टिप्रदा पुंसां सर्वान्दामानभीप्सितान् ।
 इति स्थालीदानम् ।

अथापाकदानम् ।

तत्र शुभाशुभती प्रति पिप्पलादः—

यद्येन पूर्वविहितं तदसौ प्राप्नुते फलम् ।
 कर्मभूमिरियं राक्षि माऽतः शोचितुमर्हसि ॥
 तस्माद्भवन्निर्यदत्तं प्राप्तं तद्राज्यमुत्तमम् ।
 भृत्यमिश्रादिसंयन्धो न दत्तः प्राप्यते कुतः ॥

इत्यादिना हेमरूप्यताम्रनिर्मितनानाविधभाण्डानां सर्वसंपत्करमा-
 पाकदानमुक्तवान्

इत्यापाकदानम् ।

अथ विद्यादानाख्यमतिदानम् ।

तत्र पुराणदानं तत्संख्या च वाराहे—

प्रादां पादां वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।
 तथान्यन्नास्दीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥
 नाम्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा ।
 दशमं ब्रह्मवैवर्तं लेङ्गमेकादशं तथा ॥

वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दं चैव त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं वामनं च कौर्म पञ्चदशं तथा ॥

मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डमन्तिमं तथा ।

अन्यान्युपपुराणानि सहिरण्यानि पर्वणि ॥

लिखित्वा यः प्रयच्छेत्तु ॥ विद्यापारगो भवेत् । इति ॥

क्रमेण फालविशेषः ।

(द्वाक्षं जलधेनुयुतं वैशाख्यां, फलं ब्रह्मलोकः । पादं हेमपद्मयुतं ज्येष्ठायां, फलमश्वमेधस्य । वैष्णवमापाङ्ग्यां स्वर्णधेनुसहितं, फलं वरुण-
लोकः । शैवं गुह्यधेनुसहितं आवण्यां, फलं शिवलोकः । भागवतं हेमसिं-
हयुतं प्रौष्ठपद्यां, परमपदं फलम् । नारदीयमाश्विन्या हेमयुतं, परा सिद्धिः
फलम् । मार्कण्डेयं हेमहस्तियुतं कार्तिक्यां, फलं पौण्डरीकरय । आग्नेयं
हेमपद्मसितलधेनुयुतं मार्गशीर्ष्यां, सर्वत्रनुफलम् । भविष्यं गुह्यप्रस्थयुतं
पौष्यां, फलं विष्णुलोकः । ब्रह्मवैवर्तं चामरयुतं माघ्यां, फलं ब्रह्मलोकः ।
लैङ्गं तिलधेनुयुतं फाल्गुन्यां, फलं शिवसाम्यम् । वाराहं गुह्ययुतं चैत्र्यां,
फलं विष्णुपदम् । स्कान्दं हेमशूलयुतं मकरसंक्रान्तौ, फलं शिवपदम् ।
वामनं हेमवामनयुतं मेघे, विष्णुपदं फलम् । कौर्म हेमरूमयुतं फर्के,
गोसहस्रफलम् । मात्स्यं हेममत्स्ययुतं तुलायां, पृथ्वीदानफलम् । गारुडं
हेमहंसयुतं विषुये, सिद्धिः फलम् । ब्रह्माण्डं कौशेयसुवर्णधेनुयुतं व्यती-
पाते, राजसूयफलम् । एतन्मूलं मात्स्ये । कबिच्छैवस्थाने प्रायशीय-
महणम् । एतदन्यान्युपपुराणानि तद्दाने फलं विद्या विष्णुलोकः,
सर्वत्र विष्णुप्रीतिर्वा । अत्र दानवाक्यमपि, देशकालौ सङ्कीर्त्ये तत्फल-
मुद्दिश्य । देयदक्षिणा न पृथगिति केचित् । युक्तं तच्चदाने युक्तधेन्वा-
दिकैव दक्षिणा)

रामायणं भारतं च दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।

पुराणं तर्कशास्त्रं च छन्दोलक्षणमेव च ॥

वेदं भीमासकं दत्त्वा शिवधर्मं च वै नृप ।

सप्तद्वीपपृथिव्यां च राजराजो भवेद्धि सः ॥

तथा—

धर्मशास्त्रं नरो दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।

अथ वेददानम् ।

गारुडे—

आश्रायरूपाणि विधाय सम्यग्धैमानि पूर्वोदितलक्ष्णानि ।
विशुद्धनानामणिभूषितानि ऋगाद्विवेदक्रमतो निवेश्य ॥

वेदरूपं महाभूतपटे उक्तम् ।

वासोऽसि देवानि ययाक्रमेण पीतानि शुष्ठान्वय लोदितानि ।
नीलानि चैवं सुसुमानि दृश्या संपूज्य गन्धाक्षतधूपदीपैः ॥
जामोदिसौवर्कयुतं पृतपायसं च सञ्जोदितमथ पूषवृत्तं क्रमेण ।

तैभ्यो निवेद्य विधिवत्प्रयतः प्रणम्य

सम्यग्प्रदक्षिणविधिं विधीत विद्वान् ॥

तैर्षा पूजाविधिः कार्यो गायत्र्या धीमतां धर ।

व्याहृत्य व्याहृतीः कुर्यादावाहनविसर्जने ॥

मन्त्रैरेतैस्ततः क्षुत्पादगीपामनुमन्त्रणम् ।

ऋग्वेद पत्रपद्माद्य मां त्वं रक्ष क्षिपाऽशुभम् ॥

शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमशुभम् ।

यजुर्वेद नमस्तोऽस्तु लोकत्राणपरायण ॥

एतत्प्रसादेन मे कामा निरिच्छाः सन्तु सन्वतम् ।

सामवेद महाभाहो त्वं हि साक्षादधोक्षजः ॥

प्रसादस्तुमुक्तो भूत्वा कृपयाऽनुग्रहाण माम् ।

अथर्वन्सर्वभूतानां त्वदायसे हिताहिते ॥

शान्तिं कुरुष्व देवेश पुष्टिमिष्टां प्रयच्छ नः ।

इति संप्राप्य देवेशान्विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥

प्रदद्यादेकमेकस्मै सुवर्णं त्रिपटान्वितम् ।

पद्यादेकफलोपेतमेकैकमिह दुर्बलः ॥

अथ स्वशक्तितो वाऽपि दानमेवा विधीयते ।

यत्तदेव प्रमाणं स्यादेतेषां मूर्तिनिर्मितम् ॥

अनधीतवतो वेदान्वेददानविधिस्त्वयम् ।

सदाऽभ्ययनयुक्तस्य वेदाभ्ययनमिव हि ॥

याज्ञवल्क्यः—

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्वत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् । इति ॥

इति वेददानविधिः ।

अथ पुस्तकदानम् ।

भविष्ये—

शास्त्रसंज्ञाविदुषे वाचके च प्रियंवदे ।

ब्रह्मयुग्मेन संग्रीहं पुस्तकं प्रतिपादयेत् । इति ॥

तथा—

कपिलादानसहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।

तत्फलं समवाप्नोति पुस्तकैकप्रदानतः ॥

पुराणं भारतं वाऽपि रामायणमथाऽपि वा ।

इत्का न-फलमाप्नोति कार्ये तत्केन वर्ण्यते । इति ॥

तच्च हेमरूप्यगमदन्तराष्ट्रादिकृतेऽन्योन्यसंश्लिष्टे यन्त्रे न्यस्य संपूज्य
देयम्, इति पुराणान्तरे ।

एवं त्रिविधं विद्यादानं—पुस्तकदानं, प्रतिमादानमभ्यापनं चेति ।

इति पुस्तकदानम् ।

अथ छत्रोपानदानम् ।

पाथे—

असिपत्रवने मार्गे क्षुरधारासमन्विते ।

वीक्ष्णातपं च तरति छत्रोपानतप्रदो नरः ॥

इति छत्रोपानदानम् ।

अथाऽन्नदानम् ।

स्कान्दे—

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चाऽपि सर्वदः ।

सामादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् । इत्यन्नदानम् ॥

महार्णवे ब्रह्मगीतायाम्—

वर्षाशनं श्रोत्रियाय क्षत्रिणे च विशेषतः ।

असाध्यव्याधिना प्रसूते धनं दद्याद्दिजासवे ॥

इति वर्षाशनदानम् ।

अथ ताम्बूलदानम् ।

भविष्यपुराणे—

ताम्बूलं यो नरो दद्यात्प्रत्यहं नियमान्वितः ।
देवेभ्योऽथ द्विजातिभ्यः स महाभाग्यमश्नुते ॥
इति ताम्बूलदानम् ।

अथ गन्धद्रव्यदानम् ।

स्कान्दे—

नरः सुवर्णदेहत्वं गन्धदानादवाप्नुयात् ।
भोगवाञ्छायते नित्यं शरीरं नास्य तप्यति ॥

विष्णुसमोत्तरे—

सौभाग्यकारकं दानं प्रोक्तं वै कुङ्कुमस्य तु ।
तथा कर्पूरदानेन सर्वकामानवाप्नुयात् ॥
मृगवर्षप्रदानेन स प्राज्यं राज्यमश्नुते । इति ॥

गन्धद्रव्यदानं लेङ्गे—

तुष्टिर्भवेत्सदाकालं प्रदानाद्गन्धमाल्ययोः । इति ॥

मन्विपुराणे—

धूपदः सुरभिर्नित्यं पुष्पदः सुभगस्तथा । इति ॥

अथ रत्नदानानि ।

जाधालिः—

रत्नानि यो द्विजैः दद्याद्बहुमूल्यानि मानवः ।
अलङ्कारनिमित्तं वा देवताभ्योऽतियत्नतः ॥
सन्तापपापनिर्मुक्तो मुक्तिमेव समश्नुते ।

स्कान्दे—

विद्रुमार्णां प्रदानेन रुद्रलोकं ब्रह्मेक्षरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो गुक्तादानेन जायते ॥
लोकमाप्नोति दानेन नरो वज्रस्य वज्रिणः ।
तथा प्रमत्तैर्गोमेदैर्मोदते गन्दने वने ॥
सर्वे प्रहाः प्रतुष्यन्ति पुष्परागप्रदानतः ।
गारुडमैर्गुरुमन्त्रं नियतं जयति श्रियः ॥

याज्ञवल्क्यः—

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्तसमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् । इति ॥

इति वेददानविधिः ।

अथ पुस्तकदानम् ।

भविष्ये—

द्यावस्रस्रावविदुषे वाचके च प्रियंवदे ।

वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत् । इति ॥

तथा—

कपिलादानसहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।

तत्फलं समवाप्नोति पुस्तकैश्च प्रदानतः ॥

पुराणं भारतं वाऽपि रामायणमथाऽपि वा ।

दत्त्वा यत्फलमाप्नोति पार्थ सत्केन वर्ण्यते । इति ॥

तच्च हेमरूप्यराजदन्तकाष्ठादिकृतेऽन्योन्यसंस्मृष्टे यन्त्रे न्यस्य संपूज्य
देयम्, इति पुराणान्तरे ।

एवं त्रिविधं विद्यादानं—पुस्तकदानं, प्रतिमादानमध्यापनं चेति ।

इति पुस्तकदानम् ।

अथ छत्रोपानदानम् ।

पाद्ये—

जसिपत्रवने मार्गे क्षुरधारासमन्विते ।

सीक्षणावर्षं च तरति छत्रोपानतप्रदो नरः ॥

इति छत्रोपानदानम् ।

अयाञ्चदानम् ।

स्कान्दे—

जम्बदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चाऽपि सर्वदः ।

सामादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् । इत्यन्नदानम् ॥

महार्णवे ब्रह्मगीतायाम्—

वर्षाशनं ओग्रियाय ह्यर्थिने च विशेषतः ।

अस्तप्यन्नाश्विना प्रप्तो धनं दद्याद्दिशावये ॥

इति वर्षाशनदानम् ।

अथ ताम्बूलदानम् ।

भविष्यपुराणे—

ताम्बूलं यो नरो दद्यात्प्रत्यहं नियमान्वितः ।
देवेभ्योऽथ द्विजातिभ्यः स महाभाग्यमश्नुते ॥
इति ताम्बूलदानम् ।

अथ गन्धद्रव्यदानम् ।

स्कान्दे—

नरः सुवर्णदेहत्वं गन्धदानादवाप्नुयात् ।
भोगवाञ्छायते नित्यं शरीरं नास्य तप्यति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

सौभाग्यकारकं दानं प्रोक्तं वै कुङ्कुमस्य तु ।
तथा कर्पूरदानेन सर्वकामानवाप्नुयात् ॥
शृगवर्षप्रदानेन स प्राज्यं राज्यमश्नुते । इति ॥

गन्धद्रव्यदानं लैङ्गे—

तुष्टिर्भवैत्तदाकालं प्रदानाद्गन्धमात्ययोः । इति ॥

नान्दिपुराणे—

धूपदः सुरभिर्नित्यं पुष्पदः सुभगस्तथा । इति ॥

अथ रत्नदानानि ।

जाषालिः—

रत्नानि यो द्विजे दद्याद्बहुमूल्यानि मानवः ।
जलद्वारनिमित्तं वा देवताभ्योऽवियत्नतः ॥
सन्तापपापनिर्मुक्तो मुक्तिमेव समश्नुते ।

स्कान्दे—

त्रिभुवणां प्रदानेन रुद्रलोकां व्रजेन्नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो मुक्तादानेन जायते ॥
लोकमाप्नोति दानेन नरो वज्रस्य ध्वजिणः ।
तथा प्रमत्तैर्गोमेदैर्मोदते नन्दने वने ॥
एवं महाः प्रतुष्यन्ति पुष्परागप्रदानतः ।
गारुत्मैर्गारुत्मन्तं नियतं जयति श्रियः ॥

वैद्वयैः सूर्यलोकं च पद्मरागैरोगताम् ।
 प्रदानादिन्द्रलोकानां नीलानां भाजनं भवेत् ॥
 सुखी शङ्खप्रदानेन शक्तिः शुक्तिप्रदानतः ।
 इति रत्नदानम् ।

अथ गलन्तिकादानम् ।

भविष्योत्तरे—

वसन्तसमयं ज्ञात्वा गत्वा देवालयं परम् ।
 शिवस्य विष्णोरकंस्थ इष्टदेवस्य वा पुनः ॥
 ह्रवन्तं कारयेत्कुम्भमच्छिन्नं देवमस्तके ।
 जनेन विधिना कृत्वा नरो मासचतुष्टयम् ॥
 ततः कर्कटके प्राप्ते देवं पञ्चामृतेन तु ।
 सस्नाप्य पूजयेद्दन्वैर्नैवेद्यं मनोरमैः ॥
 प्रणिपत्य महेशानं मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 ॐ नमः शङ्करः शम्भुर्भवो धाता शिवो हरः ॥
 प्रीयता मे महादेवो जलकुम्भप्रदानतः ।
 एव सङ्कल्प्य दाता तु पञ्चादागत्य वेश्मनि ॥
 स्वशक्त्या शिवभक्ताश्च विप्रमुखाश्च भोजयेत् ।
 एवं यः कुरुते प्रीत्यै जलदानक्रिया हरैः ॥
 यावद्विन्दुनि टिक्कस्य पतितानि न संशयः ।
 स वसेच्छङ्करे लोके तावत्कोट्यो नरेश्वर ॥
 इति गलन्तिकादानम् ।

अथ मृपादानम् ।

भविष्योत्तरे—

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ।
 पुण्येऽङ्घ्रि विप्रकथिते मण्डपे कारयेत्ततः ॥
 पुरस्य मध्ये पवि वा चैत्यवृक्षतलेऽथवा ।
 सुशीतलतर रम्यं विचित्रासनसयुतम् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्रम्यान्मणिकुम्भांश्च शोभनान् ।

ब्राह्मणः शीलसंपन्नो मूर्तिं कृत्वा यथोचिताम् ॥
 प्रपापालः प्रकर्तव्यो बहुपुत्रपरिच्छदः ।
 एवंविधां प्रपां कृत्वा शुभेऽहि विधिपूर्वकम् ॥
 यथाशक्त्या नरश्रेष्ठ प्रारम्भे योजयेद्विज्ञान् ।
 ततश्चोत्सर्जयेद्विशं मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 प्रपेयं सर्वसामान्यभूतेभ्यः प्रतिपादिता ।
 अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु प्रपितामहाः ॥
 अनिवारितं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ।
 त्रिपथं च महाराज जीवानां जीवनं परम् ॥
 प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं शक्तितो द्विजान् ।
 अनेन विधिना यस्तु ग्रीष्मे तापप्रणाशनम् ॥
 पानीयमुत्तमं दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कपिलाशतशतस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ॥
 तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्वदेवैः सुपूजितः ।
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं विमानमधिदद्यात्तः ॥
 याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 त्रिशत्कोट्यो हि वर्षाणां यक्षगन्धर्वसेवितम् ॥
 पुण्यक्षयादिहागत्य चतुर्वेदो द्विजो भवेत् ।
 ततः परं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 इति प्रपादानम् ।

अथोदकदानम् ।

रुद्रपुराणे—

त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् ।

• पवित्रममृतं यस्माच्च देयं पुण्यमिच्छता ॥

भविष्यपुराणे—

ग्रीष्मे चैव वसन्ते च पानीयं यः प्रयच्छति ।

वक्तुं जिह्वासहस्रेण तस्य पुण्यं न शक्यते ॥

नन्दपुराणे—

योऽपि कश्चित्पार्ताय जलपानं प्रयच्छति ।

स नित्यवृत्तो भवति स्वर्गे युगशतं नरः ॥

गरुडपुराणे—
 मूलेन क्रीत्वा धर्मान्ते जलदानं प्रयच्छति ।
 स याति चन्द्रसालोक्यं शुभमालाशुभाकृतः ॥
 शीरकुल्यास्तमायान्ति तथाऽऽयान्ति मधुसूताः
 धृतदध्नुवकास्तस्य समुद्रा वशवर्तिनः ॥

देवलः—
 सतोयां पथिके विप्रे प्रदद्यात्करयन्त्रिकाम् ।
 फलं स कूपसातस्य नूनमाप्नोति मानवः ॥

महाभारते—
 पिपासया न म्रियते सोपठन्द्वा जायते ।
 नैवाभुवाण व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥
 जादित्यपुराणे—
 यो ददाति घटीमात्रं कुण्डिकाः करकांस्तथा ।
 सृपार्तस्य सथा धर्मे लभते शीतलं जलम् ।
 इत्युदकदानम् ॥

अथ धर्मघटदानम् ।

विष्णु—
 शीतलेन सुगन्धेन कारिणा पूरितं घटम् ।
 शुद्धचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितम् ॥
 दध्योदनमृतं कुर्याच्छरावं तस्य चोपरि ।
 उपानच्छत्रसमुक्तं धर्मार्ख्यं कल्पयेद्घटम् ॥
 पुष्पाक्षतं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 ॐ नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसंभव ॥
 अपाम्पूणोद्धरास्मास्त्वं दुःखसंसारसागरात् ।
 उदकुम्भो मया दत्तो प्रीप्सुकाले दिने दिने ॥
 उदकुम्भप्रदानेन प्रीयतां मधुसूदनः ।

भविष्योत्तरे—

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टितो नव ।
 ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ।
 वसन्तप्रीत्ययोर्मध्ये यः पानीयं प्रयच्छति ।

पले पले सुवर्णास्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 मार्गशीर्षात्समारभ्य उदनुम्भं तु यः क्षिपेत् ।
 दिने दिने सहस्रास्य गवां पुण्यफलं लभेत् ॥
 तस्यैवोद्यापनं कार्यं मासि मासि नरोत्तम ।
 मण्डकापेष्टकाभिश्च पञ्चान्नैः सार्वकामिकैः ॥
 उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणमथवा पितृन् ।
 मतिलं प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
 अस्य प्रदानात्सत्ततं मम सत्सु मनोरथाः ॥
 जनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।
 यस्तन्तुप्रीप्सुसमये गोप्रदानफलं लभेत् ॥
 इति धर्मघटदानम् ॥

अथ यज्ञोपवीतदानम् ।

बोधायनः—

यज्ञोपवीतदानेन जायते ब्रह्मवर्चसी ।
 तस्मात्तानि प्रदेयानि ब्राह्मणेभ्यो विपश्चिता ॥

अत्रिः—

क्षौमजं वापि कार्पासं पट्सूत्रमथापि वा ।
 यज्ञोपवीतं यो दद्याच्छेववर्णं सुशोभनम् ॥
 यथाशक्त्या विधानेन अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

नन्दिपुराणे—

यज्ञोपवीतदानेन सुरेभ्यो ब्राह्मणाय वा ।
 भवेद्विप्रश्चतुर्वेदः शुद्धधीर्नात्र संशयः ॥

विष्णुप्रोक्ते—

उपाकर्मणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।
 आयुष्मान्जायते तेन कर्मणा मानवो भुवि ॥
 इति यज्ञोपवीतदानम् ।

अथ यष्टिदानम् ।

यष्टिं ये च प्रयच्छन्ति नेत्रहीनेऽथ दुर्बले ।
 तेषां सुविपुलः फल्गुः फलमूलोपशोभितः ॥

प्रद्वैवर्ते— ॥ । ।

ये यद्भुज्यश्च पाथेभ्यो दीनेभ्योऽपि दयालवः
यष्टिदानं प्रकुर्वन्ति निरोगास्ते न संशयः ॥
पद्मोश्चरणकार्याणि यष्टिः प्रकुरुते सदा ।
गोसर्पादिनिवृत्तिश्च जायते यष्टिधारणात् ॥
भीतानां शरणं यष्टिर्गच्छता निशि वा वने ।
शङ्कां पश्याद्दिवातोत्था नियमेन निरस्यति ॥

स्कन्दपुराणे—

यतिभ्यो वैणव दण्डं द्विजेभ्योऽपि खनित्रकम् ।
प्रदाय परलोके स यमदण्डं न गच्छति ॥
प्रददाति यथावर्णं यो दण्डं ब्रह्मचारिणे ।
स महापुरुषो लोके ब्रह्मवर्चसमश्नुते ॥

इति यष्टिदानम् ।

अथेन्धनदानम् ।

बहिपुराणे— ।

य इन्धनानि काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वार्थास्तस्य सिद्धयन्ति तेजस्वी चापि जायते ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्योऽस्ति यः प्रयच्छति ।
सर्वलोकप्रतापार्थं पुण्या गतिमवाप्नुयात् ॥

यमः—

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताभिर्भुवि जायते ।

महाभारते—

यथेन्धनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
प्रतापनार्थं राजेन्द्र प्रवृत्ते शिशिरे नरः ॥
सिद्धयन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि त्रिविधानि च
उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते नरः ॥
भगवाञ्चास्य सुप्रीतो बहिर्भवति नित्यशः ।
न सं त्यजन्ति पशवः संभामेषु जयत्यपि ॥

इति-न्धनदानम् ।

अथाग्नीष्टिकादानम् ।

भविष्योत्तरे कृष्ण उवाच—

आदौ मार्गशिरे मासि शोमने दिवसे शुभे ।
 अग्नीष्टिकां कारयित्वा सुपासनवतीं ददाम् ॥
 देवाङ्गणे मठे हृष्टे विस्तीर्णे चत्वरं तथा ।
 उभयोः सन्ध्ययोः कृत्वा सुशुद्धं काष्ठसञ्चयम् ॥
 ततः प्रज्वालयेदग्निं हुत्वा व्याहृतिभिः प्रमात् ।
 प्राङ्मणान्भोजयेद्भक्ष्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 अग्नेन विधिना कृत्वा प्रत्यहं ज्वालयेत्ततः ।
 यदि कश्चित्पुत्रार्तः स्याद्भोजनं तस्य कल्पयेत् ॥

अथ प्रयोगः । अचेत्यादिदेमन्तशिशिरालयमृतुद्रव्यं यावत्प्रत्यहं
 शीतार्तप्राणितापनार्थमिगामग्नीष्टिकां विष्णुरैवतां षष्टिसहस्रपष्टिशता-
 विच्छिन्नप्रक्षालोकमहितत्वानन्तरसर्वायंभपन्नचतुर्वेदित्वप्राप्तिकामोऽहमु-
 त्तुजे । अस्य धानस्य फलमपि तलैव—

विमाने पार्कसङ्काशे समारुढो महामते ।
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि षष्टिर्वर्षशताति च ॥
 अर्चितोऽत्यन्तसन्तुष्टो प्रक्षालोके महीयते ।
 इह लोकेऽवतीर्णश्च चतुर्वेदो द्विजो भवेत् ॥
 नीरुजः सत्यवादी च अमितेजाः प्रभावतः ।

चैत्ये सुरालयसमावसथेषु भव्यां येऽग्नीष्टिकां प्रचुरकाष्ठवतीं प्रष्टुः ।
 देमन्तशिशिरश्रुतौ सुपदां जनानां कार्याभिदीप्तममलं वपुरावहन्ति ॥
 इत्यग्नीष्टिकादानम् ।

अथ दीपदानम् ।

सर्वतः—

देवागारे द्विजानां वा दीपं दत्त्वा चतुष्पथे ।
 मेधावी ज्ञानसंपन्नश्चमुष्माश्च सदा भवेत् ॥

गरुडपुराणे—

नीलकण्ठस्य मौक्षेण गयायां च तिलोदकैः ।
 वर्षासु दीपदानेन पितृणामनृणो भवेत् ॥

नीलकण्ठस्य मोक्षो नीलकण्ठमृगो मर्गः ।

यानु प्राप्नोति तेषु दीपनाद्यां प्रवर्णयति ॥

त निजिजय तमो धीरं न्योतिता लोचमानुषान् ।

महाभारते—

दीपप्रदानं वक्ष्यामि पट्टयोगमनुजसमम् ।

यथा येन यदा येन प्रदद्या यादृजाश्च ते ॥

अथोक्तिस्तैजाः प्रहारां वाऽप्यूर्ध्वगयाऽपि चार्णवै ।

प्रदानं तेजसां तामात्तजो वर्द्धयते नृणाम् ॥

अन्धं समन्तमिदं च दक्षिणायनमेव च ।

उत्तरायणमेवमादीरदानं प्रदास्यते ॥

यस्मादूर्ध्वगनेनानु सममश्नैव भवतम् ।

तस्मादूर्ध्वगतिर्दासा मनेष्वनेति निश्चयः ॥

विष्णुवर्मोत्तरे—

महावर्तिः सदा देवा भूमिपाल महापञ्चा ।

पृष्णपञ्चे विनोपेण तन्नापि च विनोपनः ॥

अमावास्या विनिर्दिष्टा द्वादशी ॥ महापञ्चा ।

आश्वयुज्यामसीवायां कृष्णपञ्चम्य या मयेन ॥

अमावास्या तदा पुण्या द्वादशी च विशेषतः ।

देवस्य दक्षिणे पार्श्वे देवा कैलमुडा नृप ॥

पञ्चाष्टकमुक्ता राजन्वति तत्रैव दापयेन् ।

वाससा तु समयेण सोपवासो जितेन्द्रियः ॥

महावर्तिद्वयमिदं सत्तदस्वा महीयते ।

गिरिपृष्ठेषु दातव्यं नदीनां पुष्टिनेषु च ॥

अनुपपेषु रथ्यासु प्रादणाना च वेदमसु ।

मृगमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥

दीपदानेन सर्वत्र महत्फलमुपाप्नुते ।

यावन्त्यश्विनिमेषाणि दीप- प्रज्वलते नृप ॥

सावन्त्येव ॥ राजेन्द्र वर्गोणि दिवि मोदते ।

दीपदानेन राजेन्द्र चक्षुष्मानिह जायते ॥

रूपसौभाग्ययुक्तस्तु धनधान्यसमन्वितः ।

इति दीपदानम् ।

अथाऽभयदानम् ।

संवर्तः—

भूताऽभयप्रदानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
दीर्घमायुश्च लभते सदा च सुखितो भवेत् ॥

रामायणे—

यद्वाञ्छतिपुटं धीनं याचन्तमपराविनम् ।
न हन्याच्छरणं प्राप्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥

महाभारते—

लोभाद्वेपात्रयाद्वाऽपि यस्यजेच्छरणागतम् ।
महद्दत्त्यासमं तस्य पापसाहुर्मनीषिणः ॥

अथ मासेष्वनुक्रमेण दत्तानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

तिलप्रदानान्माषे तु याम्यं लोकं न गच्छति ।
प्रियङ्गु फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ॥
चैत्रे चिक्षाणि वस्त्राणि दत्त्वा सौभाग्यमश्नुते ।
अपूपाना प्रदानेन वैशाखे स्वर्गमश्नुते ॥
छत्रदानं तथा ज्येष्ठे सर्वान्कामान्समश्नुते ।
आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् ॥
आश्विने वस्त्रदानस्य कीर्तिर्बहुमहत्फलम् ।
प्रौष्ठपदे तथा मासे प्रदानात्काणितस्य च ॥
आश्विने घृतदानेन रूपवानभिजायते ।
कार्तिके दीपदानेन सर्वथोज्ज्वलमाप्नुयात् ॥
लघुणं मार्गशीर्षे तु दत्त्वा सौभाग्यमश्नुते ।
शौषे काश्चनदानेन परां तुष्टिं तथैव च ॥
पुष्याणां च सिते पक्षे दानं लक्ष्मीकरं मतम् ।
पलानां च तथा दानं कृष्णपक्षे महाफलम् ॥

अथान्यत्पसेचनम् ।

भविष्योत्तरे—

उदङ्मुखमप्रदानेऽपि द्वाशक्तो यः पुमान्भवेत् ।

तेनाऽश्वत्थतरोर्मूलं सेच्यं नित्यं त्रितात्मना ।
 सर्वपापप्रशमनं सर्वदुःखप्रनाशनम् ।
 सर्वरोगप्रशमनं नित्यं सन्ततिवर्द्धनम् ॥
 अश्वत्थरूपी भगवान्प्रीयतां मे जनार्दनः ।
 इत्युच्चार्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनम् ॥
 यः करोति तरोर्मूले सेकं मासचतुष्टयम् ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥
 इत्यश्वत्थसेचनम् ।

॥ अथ पान्योपचारः ।

गरुडपुराणे—

पान्यं परिचरेद्यस्तु शयनासनभोजनैः ।
 स स्वल्पेन प्रयासेन जयति ऋतुयाजिनम् ॥
 दत्त्वा वासो विवस्नाथ रोगिणे रुक्मप्रतिक्रियाम् ।
 तृपार्ताय जलं दत्त्वा मृष्टमक्षं शुमुक्षवे ॥
 पथिकाय यथायत्तं सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
 अश्वन्धमनुमान्यापि शाकमूलफलैर्मलैः ॥
 सकृत्संस्कृत्य वाचाऽपि श्रेयसो भाजनं भवेत् ।

तथा—

अभाषे तृणभूम्यभ्युपग्रेन्धनफलानि च ।
 दत्त्वाऽऽगतायाऽनिर्विण्णः स्वर्गं याति प्रियेण वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

उपानद्रथां हस्त्रेण श्रान्तं संयोज्य मानवः ।
 संस्थाप्य शुमदेशे तु क्षणाद्दुःखं लभेत् ॥

तथा—

मूलेन वासयित्वापि परमारं विचक्षणः ।
 अश्वमेघस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं भवेत् ॥

तथा—

चौरेभ्यो रक्षणं कृत्वा शत्रूलोकं महीयते ।

१ शान्दे—

यस्तु मार्गपरिश्रान्तं द्विजातिं यामकपितम् ।
 तैलेनाभ्यञ्जयेत्प्राज्ञः स सुखी भोवते धिरम् ॥

- सर्पिणा कपिलाधेनोरयवाऽन्येन सर्पिणा ।
उत्तरायणमासाद्य योऽभ्यञ्जयति धूर्जटिम् ॥
- महापूजां धृतेनैव तस्मिन्नेव दिने शिवे ।
कृत्वा मनुष्यो लभते राज्यं निहतकण्टकम् ॥
- सर्पिःपलसद्वक्षेण गोविन्दस्य शिवस्य च ।
महास्नानं नरः कृत्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यति ॥

तन्दिपुराणे—

पादाभ्यङ्गं तु यो दद्यात्पान्थाय परिलेदिने ।
स शुभाभरणैः पादैर्वेन्दिभिर्नित्यवन्दिताः ॥
भवेन्नृपो महाभागो मण्डले दशयोजने ।
संवाह्याऽप्यपरिश्रान्तं पादाभ्यङ्गादिना नरः ॥
धर्मस्य पुरमाप्नोति सर्वकामगुणोज्ज्वलः ।
दत्त्वा धारि सुसंस्पर्शं पादाभ्यां च द्विजातये ॥
उच्छिष्टमार्जनाद्याऽपि गोदानफलमश्नुते ।

भविष्यपुराणे—

प्राक्ष्यणस्य तु यो भक्त्या पादौ प्रक्षाल्य शक्तितः ।
धृतेनाऽभ्यञ्ज्य पादौ तु विष्णुलोके महीयते ॥
इति पान्योपचाराः ।

अथ गोपरिचर्या ।

विष्णुः—

गवां कण्डूयनं चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
गवां प्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥

आदित्यपुराणे—

छवणं च यथाशक्त्या गवां यो वै ददाति च ।
तेषां पुण्यकृता लोकान्गवां लोकं प्रजन्ति ते ॥

मक्षाभारते—

कृत्वा गवार्थे क्षरणं क्षीत्वातक्षमं महत् ।
आसप्तमं धारयति कुलं मरुतसप्तम ॥

हारीतः—

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुद्वेत् ।
चतुर्थे त्रिस्तनं चैव ययान्यायं यथाकलम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

आदौ विचार्य वयसः परिमाणं धलं रचिम् ।
आकस्मिकं तु दातव्यं पुण्याय ॥ गवाहिकम् ॥

विष्णुधर्मोत्तर—

गवां कण्डूयनं चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
तासां शृङ्गोदकं नाम जाह्नवीजलसन्निभम् ॥

तथा—

वृत्त्वा परगणे ग्रामं पुण्यं च महदाप्नुयात् ।
शिशिरं सकलं कालं प्राप्तं परगणे तथा ॥
वृत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति सवत्सरशतानि पट् ।
अमभक्तं नरो दद्यान्नित्यमेव तथा गवाम् ॥
मासाष्टकेन लभतं जाकलोकं समायुतम् ।
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं रम्यं निमित्तम् ॥
तत्रैकमशनं दत्त्वा गवां नित्यमनन्दित ॥
द्वितीयं यः समभाति तेन सवत्सरं नरः ॥
गवां लोफमवाप्नोति यावन्मन्वन्तरं द्विजः ।
शीतत्राणं गवां कृत्वा गृहे पुरुषसत्तम ॥
वारुणं लोकमाप्नोति ऋद्धयब्दगणायुतम् ।

तथा—

सिंहव्याघ्रभयत्रस्तां पङ्कजमां जले गताम् ।
गामुद्धृत्य नरः स्वर्गे कल्पभोगानुपाश्रुते ॥
तासां सस्पर्शनं धन्यं सर्वकल्मषनाशनम् ।
दानेन च तथा तासां कुलान्यपि समुद्धरेत् ॥
उदकयासूतिनादोषो नैव तत्र गृहे भवेत् ।
इति गोपरिचर्या ।

अथ सहस्रादिविप्रमोजनविधिः ।

भारत—

• प्राद्वृणानां सहस्रं ॥ सभोज्यं भरतर्षभ ।
नरः पापाद्यगुल्येत पापं च भिरतोऽपि यः ॥
भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप ।

न्यायविद्धर्मचिदुपा स्मृतिभाष्यविदा तथा ।

न यासि नरक घोर ससाराश्च न सेवते ।

सर्वकामसमायुक्तं प्रेत्य चाऽप्यश्नुते सुखम् । इति ॥

। लक्ष्मभोजनादौ तु न विधेः काप्युपलम्भ । यस्तु मैथिलग्रन्थे कचिद-
लेखि सोऽप्यनाकर ।

। अथैतस्य प्रयोग । देशकालौ सङ्गीत्य सकलपापप्रमोचननरकागमन-
ससारासेवनैहिकसर्वकामसंप्राप्त्यामुष्मिन् सुखप्राप्तिरूपफलकाम सहस्र-
प्राक्षणान्भोज्यादिनाऽऽनृप्तिं तर्पयिष्ये इति सङ्कल्प्य पुण्याहं वाचयि-
त्वाऽऽदिकालाष्टक संपूज्य प्राक्षणान्धूपदीपत्रयालङ्कारैः संपूज्य सघृतात्मे-
नाऽऽनृप्तिं भोजयेत् । ततोऽग्निस्थापनाग्निमुखान्तं कृत्वा वैशवादि-
भिर्द्वादशनामभिः स्वाहान्तैर्वृतेन हुत्वा दध्यन्नं प्राक्षणेभ्यो निवेद्य
स्विष्टकृदादि कृत्वा प्राक्षणेभ्यश्छत्रोपानहौ प्रत्येकं दत्त्वा स्वस्ति वाच्य
तान्क्षमापयित्वाऽऽशिषो गृहीत्वा विसर्जयेत् । ततो मुक्तशेषं मन्धुसहितौ
दम्पतीं हृष्टमनस्कौ भुञ्जीयातामिति । अनेन चैकस्मिन्नेव दिने सह-
स्रादिभोजनं कार्यमिति प्रतीयते । शिष्टास्त्वनेकदिनैरपि समापयन्ति,
तत्र मूलं विचारणीयम् ।

अथ नानाद्रव्यदानमन्त्राः ।

हेमाद्रौ अतएव—

धन्यं करोति दातारमिह लोके परत्र च ।

तस्मात्प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अत्रेन जायत विश्वं प्राणिना प्राणरक्षणम् ।

तण्डुला वैश्वदेवत्यां पाकेनाऽर्जं भवन्ति ये ॥

पावता सर्वयज्ञेषु प्रशस्ता होमकर्मणि ।

तस्मात्तण्डुलदानेन प्रीयता विश्वदेवता ॥ तण्डुलानाम् ।

यस्माद्भक्तस्यो जन्मदृष्टीये गोधूमास्तंभम् ।

गन्धर्वसौख्यवनदं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ गोधूमानाम् ।

धान्यराजाश्च माङ्गल्या द्विजप्रीतिकरा यवाः ।

तस्मादेषां प्रदानेन भगवत्स्वभिर्गतं फलम् ॥ यवानाम् ।

‘मुद्रबीजानि वै यस्मात्प्रियाणि परमेष्ठिन ।

तस्मादेषां प्रदानेन प्रीतिः सिद्धास्तु मे सदा ॥ मुद्रानाम् ।

ग्रहपुराणे— ।

आदौ विचार्य वयसं परिमाणं बलं रुचिम् ।
आकस्मिकं तु दातव्यं पुण्यार्थं तु गवाहिकम् ॥

विष्णुवर्मोत्तरे—

गवा कण्डूयनं चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
तासां शृङ्गोदकं नाम जाह्नवीजलसन्निभम् ॥

तथा—

तृत्वा परगवे ग्रामं पुण्यं स भद्रदायुषात् ।
शिशिरं सकलं कालं ग्रामं परगवे तथा ॥
पूज्या स्वर्गमाप्नोति सवत्सरशतानि पदं ।
अप्रभक्तं नरो दद्यान्नित्यमेव तथा गवाम् ॥
मासाष्टकेन लभते नाकलोकं समायुतम् ।
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं स्मृतिनिर्मितम् ॥
सत्रैकमशनं दत्त्वा गवा नित्यमतन्द्रिव ।
द्वितीयं यः समभ्राति तेन सवत्सरं नरः ॥
गवा लोहमवाप्नोति यावन्मन्वन्तरं द्विजः ।
शीतज्वारं गवा कृत्वा गृहे पुरुषसत्तम ॥
धारणं लोकमाप्नोति श्रीढत्यब्दगणायुतम् ।

तथा—

सिंहव्याघ्रभयग्रस्तां पङ्कलमां जले गताम् ।
गासु नृत्यं नरः स्वर्गे कल्पभोगानुपाशनुते ॥
तासां सस्पर्शनं धन्यं सर्वकल्मषनाशनम् ।
दानेन च तथा तासां कुलान्यपि समुद्धरत् ॥
उदक्यासूतिनादोषो नैव सत्रं गृहे भवेत् ।
इति गोपरिचर्या ।

अथ सहस्रादिविषभोजनविधिः ।

भारत—

आद्यशाना सहस्यं तु समीज्यं भरतर्षभ ।
नरः पापाद्यमुच्येत पापेष्वभिरतोऽपि यः ॥
भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदा नृपः ।

न्यायविदुर्मविदुषा स्मृतिभाष्यविदां तथा ।

न यार्ति नरक घोरं संसाराश्च न सेवते ।

सर्वकामसमायुक्तं प्रेत्य चाऽप्यङ्गुते सुगम् । इति ॥

। लक्षभोजनादौ तु न विधेः वाप्युपलम्भः । यस्तु मैथिलग्रन्थे कचिद-
हेति सोऽप्यनाकरः ।

। अथैतस्य प्रयोगः । देशकालौ सङ्कीर्त्य सकलपापप्रमोचननरकागमन-
संसारासेवनैदिकसर्वकामसंप्राप्त्यामुष्मिन्सुखप्राप्तिरूपफलकाम, सहस्र-
ब्राह्मणान्भोज्यादिनाऽऽजृप्तिं तर्पयित्वे इति सङ्कल्प्य पुण्याहं वाचयि-
त्वाऽऽदिकालाष्टकं संपूज्य ब्राह्मणान्धूपशीपवद्यालङ्कारैः संपूज्य सघृताले-
नाऽऽजृप्तिं भोजयेत् । ततोऽग्निरथापनाग्निमुखान्तं कृत्वा पेशवादि-
भिर्द्वावक्षानामभिः स्वादान्तैर्वृतेन हुत्वा दध्यन्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य
स्निग्धकृदादि कृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्छत्रोपानही प्रत्येकं दत्त्वा स्वस्ति वाक्य
तान्क्षमापयित्वाऽऽशिषो गृहीत्वा विसर्जयेत् । ततो मुक्तशेषं श्वश्रुसहितौ
दम्पती इष्टमनस्कौ भुञ्जीयादामिति । अनेन चैकस्मिन्नेव दिने सह-
स्रादिभोजनं कार्यमिति प्रतीयते । शिष्टास्त्वनेकदिनैरपि समापयन्ति,
तत्र मूलं विचारणीयम् ।

गमातिनृणा आदौ त्वं धीमं मध्यमृतीं ॥
 तस्मान्मम प्रदानेन रक्ष मां दुःस्वभावात् ॥ मधुन ।
 मारिपूर्णपटोपेन देवत्रयमयं यतः ।
 प्रीयता धर्मराजस्तु दानेनानेन पुण्यम् ॥ उदकुम्भस्य ।
 यमागमन्ति विश्वेष्टे विश्वनाथमुमामुतम् ।
 विमेश्वर शिष्यश्च तुभ्य दास्याम्यभीष्टदम् ॥

रणेशप्रविमायाः ।

ददामि भानुं भगने सर्वोपकारसंयुतम् ।
 मनोभिलषित्वावाप्तिं करोतु मम भारकरः ॥ सूर्यमूर्तेः ।
 रथया सुराणाममूर्तं विहाय टालादह मद्भवमेव यस्मात् ।
 तथाऽसुराणां त्रिपुरं च दान्यमेवं पुना लोकस्तिवार्थमीन ॥
 त्वद्दूषदात्तादहमप्यदोषो दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान्प्रपन्ने ।
 यथा पुरु त्वं द्राक्ष्य प्रपद्ये मयि प्रभो देववर प्रसादम् ॥

शिवमूर्तेः ।

प्रसीदतु भवो नित्यं कृतिवासा महेश्वरः ।
 पार्वत्या सहितो देवो जगदुत्पत्तिकारकः ॥ त्रिभुवनेश्वरः ।
 शिवश्चात्तयात्मकं यस्माज्जगदेतत्परचरम् ।
 यस्मादनेन सर्वं मे करोतु भगवाञ्छियम् ॥
 फैलासयासी गौरीशो भगवान्भगनेत्रवि ।
 पराचरात्मको लिङ्गस्वी दिशतु वाञ्छितम् ॥ लिङ्गत्य ।
 इदं भारपत लिङ्गं रीप्यपीठसमन्वितम् ।
 धान्यैर्द्वादशभिर्युक्तमेकादशफलान्वितम् ॥
 संप्रदद्या विधानेन यद्योक्तं फलमस्तु मे । मरुतलिङ्गत्य ।

काश्मीरलिङ्गपक्षे तु इदं काश्मीरजम्, इति वदेत् ।

महाकोशनिवासेन च्वादीरुपशोभितम् ।
 अस्य देव प्रदानास्तु मम सन्तु मनोरथाः ॥ शालग्रामस्य ।
 महाकोशनिवास त्वं महादेवो महेश्वरः ।
 प्रीयता तव दानेन तव शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ शिवनाभस्य ।
 दाह्युर्ध्वमूर्तप्रलम्बोष्ठलम्बभ्रूदीर्घनासिक ।
 अष्टनेत्र चतुर्भुजः विस्तीर्णस्तयोत्तमः ॥
 ज्योतीपात नमस्तेऽस्तु सोमसूर्यसुत प्रभो ।

यदान्तद्विकृतं सर्वतदश्रयमिहाऽस्तु मे ॥ व्यतीपातस्य ।
 विधुन्तुद नमस्तेऽस्तु सिंहिकानन्दनाऽव्यय ।
 दानेनानेन नागस्य रश्म मां वेभजाऽयात् ॥ स्वर्णनागस्य ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत्कृतं दुरितं मया ।
 स्वर्णपात्रप्रदानेन शान्तिरस्तु सदा मम ॥ स्वर्णपात्रस्य ।
 त्वदुद्भयो जगत्स्रष्टुर्वेनसो हेमपङ्कज ।
 पद्मावास हरेर्नाभिजात मां पाहि सर्वदा ॥ स्वर्णपद्मस्य ।
 क्रान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि ।
 हिंसकाश्च न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः ॥ स्वर्णमिहस्य ।
 हिंस्यगर्भसंभूतं सौवर्णं चाङ्गुलीयकम् ।
 धर्मप्रदं प्रयच्छामि प्रीयतां कालापतिः ॥ अङ्गुलीयकस्य ।
 काञ्चनं हस्तवलयं रूपकान्तिमुत्तमप्रदम् ।
 विभूषणं प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा ॥ वलयस्य ।
 क्षीरोदमथनोज्झूतमुद्धृतं पुण्डलद्वयम् ।
 श्रिया सह समुद्धृतं ददे श्रीः प्रीयतां मम ॥ पुण्डलस्य ।
 अगम्यागमनं चैव परदाराभिर्मर्शनम् ।
 रौप्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥ रौप्यपात्रस्य ।
 असुरेषु समुद्धृतं रजतं पितृवल्लभम् ।
 तस्मादस्य प्रदानेन रुद्रः संतां मम ॥ रजतस्य ।
 परापवादपैशून्यादभक्ष्यस्य शृणात् ।
 तत्प्रजातं च यत्पार्थ ताम्रं तु ॥ ताम्रपात्रस्य ।
 यानि पापानि कान्यानि वनात्थानि कृतानि वै ।
 कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥ कांस्यपात्रस्य ।
 यानि पापान्यनेकानि मया यानि कृतानि च ।
 लोहपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु सर्वदा ॥ लोहपात्रस्य ।
 यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वदेवा व्यवस्थिताः ।
 तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥ रत्नस्य ।
 ताम्रपर्णपर्णोत्पन्ना वर्णाद्याः फल्गवर्णिताः ।
 मुक्ताः शुक्तयुद्धवाः सन्तु मुक्तिमुक्तिप्रदा मम ॥ मुक्तानाम् ।
 यथा भूमिप्रदानस्य फलां नाहन्ति षोडशीम् ।

दानान्यम्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाश्चरिदः ॥ सुवः ।
 सर्वभूताश्रया भूमिर्वरादेण समुद्रता ।
 अनन्तसस्यकच्छा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ मरुभूमेः ।
 सदा रोहन्ति वीजानि फलकृष्टे मदीतले ।
 तत्र प्रदानात्सकृदा मम सन्तु मनोरथाः ॥ वृष्ट्येवस्य ।
 इदं गृहं गृहाण त्व सर्वोपस्करसंयुतम् ।
 त्वय दानप्रसादेन ममाऽऽत्वभिमतं फलम् ॥ गृहस्य ।
 समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीयतां मे जगसिधिः । आश्रयस्य ।
 गवामष्टेषु तिष्ठन्ति भुवनानि पतुर्दश ।
 यत्मात्तस्माच्छिद्यं मे स्वादिह लोकं परत्र च ॥ गोः ।
 यमद्वारे महापोत या सा वैतरणी नदी ।
 ता तर्तुक्षामो यच्छामि उत्तारय मुग्धेन माम् ॥ वैतरण्याः ।
 यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुर्वै कृष्णसन्निभा ।
 सर्वपावहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ कृष्णधेनोः ।
 मृत्यून् शान्तिप्रवृत्तस्य मुखोत्थान्तिविबृद्धये ।
 तुभ्यं संप्रददे नाम्ना गा समुत्थान्तिसंक्षिताम् ॥ उत्थान्तिधेनोः ।
 इन्द्रादिलोकपालानां वा राजमहिषी शुभा ।
 महिषीदानमाहात्म्यात्साऽस्तु मे सर्वरामदा ॥
 धर्मराजस्य साहाय्यं यस्याः पुनः प्रतिष्ठितः ।
 महिषासुरस्य जननी साऽस्तु मे सर्वरामदा ॥ महिष्याः ।
 महिषीं वत्ससंयुतां मुशीलो च पयस्विनीम् ।
 रत्नवस्त्रेण मुग्धेण दत्त्वा मृत्युं जयेन्नरः ॥ मृत्युमहिष्याः ।
 बाष्मन कायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतम् ।
 तत्सर्वं विलयं यातु त्वहानेनोपसेवितम् ॥ मेघ्याः ।
 रोमत्वह्मासमज्जाद्यैः सर्वोपकरणैः सदा ।
 जगतः संप्रवृत्तोऽस्ति त्वामतः प्रार्थये शिवम् ॥ ऊर्णमेपस
 देवानां यो मुखं हव्यवाहनः सर्वपूजितः ।
 तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेनैर्महर्षिभिः ॥
 अग्निमान्धवं पूर्ववर्मेविपाकोत्थं तु यन्मम ।
 तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जटारमि विवर्द्धय ॥ मेवस्य ।
 त्वं पूर्वं प्रक्षणा सृष्टा पवित्रं भवसी परा ।

त्वत्प्रसूती स्थिता यक्षास्तस्माच्छान्तिकरी भव ॥ अजायाः ।
 गौरी कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
 गोत्राय कर्मणे दत्तां त्वं हि विप्र समाश्रय ॥ कन्यायाः ।
 इयं दासी मया तुभ्यं श्रीदत्तस्य प्रतिपादिता ।
 तव कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु मे ॥ दास्याः ।
 यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।
 शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु तस्माज्जन्मनि जन्मनि ॥ शय्यायाः ।
 देवदेव जगन्नाथ विश्वात्मन्दत्तयाऽनया ।
 प्रभो शिविकया देव प्रीतो भव जनार्दन ॥ शिविकायाः
 रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्मणे ।
 विश्वभूताय नाथाय हरुणाय नमो नमः ॥ रथस्य ।
 कण्टकोच्छिष्टपापाणवृश्चिकादिनिवारणे ।
 पादुके संप्रदास्यामि विप्र प्रीत्या प्रगृह्यताम् ॥ पादुकयोः ।
 उपानहो प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।
 सर्वस्थानेषु सुखदायकः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ उपानहोः ।
 इहाऽमुत्राऽऽवपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ।
 छत्रं त्वत्प्रीतये वर्त्तं ब्राह्मणाय मया शुभम् ॥ छत्रस्य ।
 कमण्डलुर्जलैः पूर्णः स्वर्णगर्भः सुलक्षणः ।
 अर्पितस्ते महासेन प्रसन्नस्तेन मे भव ॥ कमण्डलुनः ।
 शशाङ्ककरसङ्काश हिमटिण्डीरपाण्डुर ।
 प्रोक्तस्त्वेवाद्यु दुरितं पामराऽपरवह्म ॥ चामराः ।
 पत्रिका सर्वजन्तूनां शैत्यानन्दकरी शुभा ।
 पितृणां वृत्तिदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ व्यञ्जनर
 दूर्जनेन त्वमादर्शं नृणां मङ्गलदायकः ।
 शौर्यसौभाग्यसत्क्रीर्तिनिर्मलज्ञानदो भव ॥ वर्णस्य ।
 भगवन्शूलदस्तेश दक्षाध्वरविनाशन ।
 तवायुःप्रदानेन शूलं नश्यतु मे सदा ॥ शूलस्य ।
 सर्वमर्शतारेश सर्वशस्त्रं हि मास्कर ।
 संक्रान्तिशूलदोषं मे निवारय दिवाकर ॥ संक्रान्तिशूलस्य
 त्वं देवानां मनुष्याणां रक्षसामायुधावसि ।